

Carl A. Romstorfer

Arhitectura moldo-bizantină

Cluj-Napoca, 2024

Ediție românească, realizată și prefăcută de Ion
Drăgușanul, după lucrarea lui Romstorfer, Carl A., *Die
Moldauisch-Bizantinische Baukunst*, Wien 1896.

Moto: „O curiozitate nobilă, un interes rar și cu atât mai vrednic de laudă pentru trecutul unui viteaz și vrednic popor, care-i era străin, o pasiune de arhitect care știa să treacă dincolo de realitatea și practicitatea meșteșugului său, făcură pe austriacul Romstorfer să înceapă, cu mijloace ridicol de puține, săpături pe dealul cetății. Duse cu o nespusă răbdare și o mare iubire, cu o cruțare cuminte a banilor și forțelor ce se aveau la îndemână, săpăturile dădură nu numai rezultate strălucite, dar, mai mult decât aceasta, rezultate definitive și depline. Cetatea lui Ștefan cel Mare și a voievozilor ce i-au urmat în acest dintâi scaun sucevean a scuturat de pe fruntea ei cenușa veacurilor și se înfățișează astăzi ca o ruină, desigur, dar ca o ruină perfect inteligibilă¹... / Romstorfer a vizitat în trecut Cetatea Neamțului, descriind-o într-o broșură”².

¹ Rezultatele căpătate de Romstorfer, care a întemeiat și un mic muzeu al cetății, sunt publicate, cu planșe și unele desemnuri, în Buletinul Comisiunii istorice bucovinene până la 1902 – notă N. Iorga

² Iorga, N. *Istoria armatei românești*, Editura Militară, București 1970, pp. 38, 39

Romstorfer, cu „rezultate strălucite, definitive și depline”

Încă din timpul unei vieți trăită dens, arhitectul vienez Karl A. Romstorfer (17 martie 1854, Aigen-Salzburg – 24 septembrie 1916, Viena) și-a văzut eforturile onorate de Academia Română, de curtea regală română și de cea imperială austro-ungară³, dar și de lumea științifică a universului arheologic și arhitectural european, elogiul suprem și incredibil de corect venind, totuși, din partea intransigentului Nicolae Iorga, care înțelesese ceea ce era cu adevărat de înțeles. Venise la Cernăuți, stimulat de interesul pentru ceea ce Joseph Hlávka numise, după cercetări în spațiul arhitectural religios din Moldova, ca însemnând o simbioză incredibilă și originală între stilul bizantin și arhitectura gotică⁴.

³ Membru corespondent al Academiei Române, ales la 29 mai 1914, cavaler al Ordinului austriac „Coroana de Fier” cl. III și „Francisc Iosif”, Comandor al Ordinului românesc „Steaua României” și „Coroana României”, „Bene Merenti” cl. I.

⁴ „Când Joseph Hlávka (15 februarie 1831 – 13 martie 1908), arhitect-antreprenor de succes la Viena și membru al Comisiei Centrale, a fost însărcinat să proiecteze reședința mitropolitului greco-ortodox din Czernowitz (Cernăuți), capitala provinciei Bucovina, el a făcut o călătorie de studii pentru a căuta inspirație în tradițiile artistice locale. În 1866, ca rezultat al acestei călătorii,

Ca și Joseph Hlávka (15 februarie 1831 – 13 martie 1908), Romstorfer, după cum singur mărturisește, „pentru a cunoaște legătura dintre clădirile bizantine locale și cele din această din urmă Bizanț”, deci din „nevoia neîndoielnică de a studia dezvoltarea artei moldo-valahe în stilul mamă... și dorința de a obține o perspectivă asupra ei” și-a început aventura științifică la Constantinopol, și, desigur, la Muntele Athos, apoi, după o temeinică documentare pe la bisericile din spațiul românesc, a lansat un termen doar sugerat de Hlávka, dar în aceeași linie de cauzalitate și de finalitate, concluzionând că „acest stil este cel mai bine descris ca *moldo-bizantin*”, pe care îl adoptaseră, în Suceava, și bisericile armene, care „urmează în stilul lor bisericile moldo-bizantine”.

Bazându-se pe cronologia ctitoricească din istoriografia săracă, dar exaltată a vremii sale, Romstorfer, care

Hlávka a publicat un articol despre bisericile mănăstirilor greco-ortodoxe bucovinene din secolele XIV, până în secolele XVII. Articolul a fost citat de Cristea, în iconografia care cuprindea și o ilustrare a reședinței Mitropoliei, ridicată între 1864 și 1883. Hlávka a descris ferm monumentele bucovinene ca aparținând stilului bizantin și ritualului bisericesc ortodox, dar demonstrând o dezvoltare autonomă ca răspuns la condițiile climatice locale. El a sugerat că această dezvoltare, care duce la planuri bisericesti alungite, un spațiu interior cu proporții mai înalte și mai înguste, acoperișuri mai abrupte și cupole înalte, ridicate pe tambururi, ar fi putut fi stimulată de arhitectura gotică a Evului Mediu Occidental. Pentru Hlávka, rezultatul a fost unic, dar încă în conformitate cu esența stilului bizantin” – cf. Hagen, Timo, *Regional Variations of the Byzantine Style*, în *Periodization in the Art Historiographies of Central and Eastern Europe*, Routledge 2022, p. 73

nu avea de unde ști că bisericile vechi din Ițcani⁵ și Sf. Dumitru din Suceava erau făcute de Iațco, fiul lui Iațco⁶

⁵ Din vechime, aici era o mănăstire de călugărițe. Ițcanii erau deosebiți de oraș, cu care se mărginea numai pe platoul dealului. Locul dimprejurul acestei biserici aparținea mănăstirii... Existența acestei mănăstiri se constată prin hrisoave și cărți domnești. Ea se numea Mănăstirea de lângă Suceava a lui Iațco – cf. Ep. Melchisedek, *Analele Academiei Române*, seria II, vol. VII, p. 278.

⁶ Originea numelui de Suceava este îndoielnică. Desigur însă că acest oraș datează de înainte de descălecare. Miron Costin ne dă, în poema sa în versuri (*Opisanie ziemi Moldawskiej i Multanskiej* = Despre poporul moldovenesc și muntenesc, tradusă în românește de M. Cogălniceanu, *Letopiseți*, III, 513), următoarea legendă despre întemeierea Sucevei, vorbind de Descălecarea lui Dragoș...

„Alergând prin rediu, iată că unii din vânători găsesc, într-o prisacă, un moșneguț cocoșat de ani, care acopere stupii, ia seamă la toate, priveghează cum matca își scoate albinițele, dezlipește strătușoarele de chihlimbar ale cerii, drege, îndreaptă, reinnoiește!... Deodată răsună vorba: *bune ome!* Bătrânul se cutremură și răspunde „*neznaju bihme*” (nu înțeleg, zău = rutenește). Vânătorii îi mai adresează întrebări, îl chestionează prin semne, dar, speriat prin niște oaspeți nevăzuți niciodată în jurul locuinței sale, el nu știe ce și cum să răspundă. Adus, în fine, înaintea lui Dragoș și cercetat prin tălmaci, bătrânul răspunde în rutenește: „Sum Iațco de la Snetin, de vreo câțiva ani mi-am așezat aci prisăcioara; dar afară de voi, acuma, n-am mai văzut pe nimeni”. / Atunci Dragoș îi descrie planul noii colonizări, îi povestește alungarea urdiilor tătărăști, îl îndeamnă să-și strămute, în aceste părți, tot neamul și îl dăruiește și întărește, ca moșie eternă și ereditară, tot teritoriul în jurul râulețului. / Moșneagul cu bucurie primește darul și, aducând oameni din Pocuția, de la Snetin, înființează, de pe numele său, Iățcanii, cel mai vechi sat moldovenesc după Boureni. / Colonia moșului Iațco deveni, mai în urmă, orașul Suceava, căci soarta n-a permis să rămână numele primului fondator. Niște cojocari ungurești, venind să se stabilească acolo – Sociu (Szots) se zice cojocar în limba maghiară – de pe numele lor se numi râulețul și orașul Suceava, numele Iățcanilor conservându-se totuși uneia din suburbii”. (Ițcanii se întind pe coasta

de la Voitin (Voitinel), care avea și el, pe moșia lui o biserică, nu putea întrevede o sugestie armeană în introducerea elementelor gotice în arhitectura religioasă de tip bizantin din orașele și din târgurile Moldovei tinere, în ciuda faptului că și istoriografia vremii cunoștea faptul că, „încă din zorii istoriei noastre naționale”⁷, primele

din vale a dealului și în jurul gării cu același nume, la câțiva kilometri de gara noastră Burdujeni). Tot asemănător narează întemeierea Sucevei Nicolae Costin (*Letop.* I, 379). / Dimitrie Cantemir, în „Descrierea Moldovei” (trad. de A. Papiu Ilarian, p. 17), o crede „după pozițiunea locului și oarecare asemănare a numelui, drept *Sandava* vechii Dacii”. / Dionisiu Fotino, în „Istoria generală a Daciei” (trad. de G. Sion, III, 5), citând tot pe Cantemir, ne spune: „Acesta (Cantemir) mai zice despre Suceava că acolo mai întâi locuiau saksoni și unguri; și fiindcă ungurii se numeau cojocari (după cojocul, haina de piele de oaie ce o poartă locuitorii și până astăzi), care în ungurește se zice *Suciu*, a luat numirea de Suceava și râul, și județul. / Dar noi, lăsând la o parte ipotezele acestea, ca lucruri neprobabile, venim să facem numai biografia Domnilor”. / E posibil ca Suceava să-și fi luat numele de la cojocarii care trăiau în vreo mahala a ei; vechimea acestui oraș trece însă de Descălecare, dacă ne întemeiem pe tradiția populară, care ne zice („Emigrarea lui Bogdan Dragoș în Moldova, tradiție populară după povestirea mai multor bătrâni din Volovăț și Arbore”, *Albina Pindului*, 15 Ianuarie 1869): „Tocmai era timpul seceratului, când sosi știrea că leșii au intrat în țară și pradă satele de pe lângă Prut. Oamenii erau tare îngrijorați și se temeau că i-ar face robi și, de aceea, își părăsiră casele și fugiră spre munți. / Oaste mare se ridică de la Suceava, că acolo ședea Domnul atuncea, și se porni să bată pe dușmani. Așa stau trebile, când a sosit Dragoș în părțile noastre. / Spuneau bătrânii că a venit din sus, din țara ungurească, unde fusese Domn mare, stăpânitor peste o țară întreagă. Dar avea acolo nevoi mari cu limbile străine, care voiau să-i ia legea și moștenirea, și de aceea își părăsi țara și trecu la noi, peste munți” (Urmează legenda cu Uța, vrăjitoarea).⁷ „S-a constatat o influență însemnată a Armeniei până la Rin, unde a fost semnalată în catedrale romanice din această regiune... Se știe

orașe și târguri din Moldova au fost întemeiate cu contribuția decisivă a armenilor, știut fiind faptul că, „după arta bizantină, aceea care și-a întipărit mai mult caracterul asupra arhitecturii noastre moldovenești este cea gotică. Relațiile noastre continue cu Polonia și cu Transilvania o explică îndestul”⁸. Da, dar nu relațiile cu Polonia și Transilvania catolice, ci cu Lvov și, respectiv Bistrița, orașe în care armenii se răspândiseră, prin comunități puternice, inclusiv prin împrejurimi, realitate confirmată și de documentele noastre voievodale, nu doar de legende, precum cea referitoare la Iațco din Voitin. Care era armean din Galiția și nicidecum slav, după cum o sugerează numele.

Mănăstirea Ițanilor, cu hramul Adormirea Maicii Domnului (Panaghia), exista în mai 1395, când Iațco o închina, împreună cu biserica Sfântului Dumitru din Suceava (cea veche, din lemn), patriarhului Constantinopolului, Antonie al IV-lea. Dar cine este acest Iațco și dacă există vreo legătură între el și celălalt Iațco, întâlnit de Dragoș Vodă, pe când mergea spre Volovăț (pe plaiurile sucevene nu a fost niciodată)? Ne lămurește un document din vremea lui Ștefan cel Mare. Patriarhul ecumenic Antonie este cel care, în mai 1395, primea de la Iațco (Iaskos din Mavrovlachia) „micile mănăstiri care-i aparțin în Mavrovlachia, cea a Maicii Domnului (Pana-

cum s-au stabilit în mare număr în Galiția și în Moldova și în alte regiuni vecine, încă din zorii istoriei noastre naționale. O înrâurire a lor asupra artei noastre constructive ar fi firească... / Influențe rusești, în această epocă, nu se vădesc” – cf. Balș, Gh, *Începuturile arhitecturii bisericești din Moldova*, București 1925, p. 10

⁸ Ibidem, p. 9

ghia)⁹ și cea a lui Sfântul Dumitru¹⁰. Și a rugat pe Sfinția sa să le accepte în calitate de ctitor”¹¹. Acest Iațco, după cum aflăm dintr-un document din 18 august 1427¹², era fratele lui Herman din Voitin¹³, unde Herman și Iațco moșteneau satul cu biserică, de la tatăl lor, Iațco, după cum rezultă din uricul din 16 martie 1490¹⁴, și o mănăstire, pe care avea să o cumpere, împreună cu întreaga moșie și cu satul¹⁵, Ștefan cel Mare, pentru înzestrarea mănăstirii Putna. Cele două urice probează că legendarul Iațco, care l-ar fi întâmpinat pe Dragoș Vodă, pe la anul

⁹ Din Ițcani.

¹⁰ Din Suceava.

¹¹ DGAS, Suceava / File de istorie / 1388-1918, I, București, 1989, p. 82.

¹² AȘSP a RSR, *Documenta Romaniae Historica / A. Moldova*, I, Editura Academiei, București, 1975, pp. 65, 66

¹³ „Cu mila lui Dumnezeu, noi, Alexandru voievod, domnul Țării Moldovei, facem cunoscut, cu această carte a noastră, tuturor celor care o vor vedea sau o vor auzi citindu-se, precum am miluit pe sluga noastră adevărată, pe Herman, și pe fratele său, Iațco, cu deosebita noastră milă și le-am întărit ocina lor, și le-am dat satul lor, unde este casa lor, la Voitinu, unde acesta iese din pădure și din poiană, și unde este mănăstirea lor și vechiul lor loc de cosit, sub brădet, pentru ca toate acestea să le fie uric, cu tot venitul, lor, copiilor lor, nepoților lor, strănepoților și răstrănepoților și întregului neam al lor, nestricat niciodată, în veci. Iar hotarul acestui sat, cu toate vechile hotare, să fie pe unde din veac a existat”.

¹⁴ AȘSP a RSR, *Documenta Romaniae Historica / A. Moldova*, III, Editura Academiei, București, 1980, p. 151

¹⁵ De la „Bogdan de la Voitin și fratele lui, Ion Miciorna, și surorile lui, Ilca și Mușa, copiii lui Hărman, pe care l-a avut de la bunicul nostru, Alexandru voievod, un sat, anume Voitinul, unde a fost casa tatălui lor, Hărman, și a bunicului lor, Iațco, unde iese Voitinul din pădure și din poieni, unde a fost mănăstirea lor și fânațul lor cel vechi, sub codru”.

1335, nu era Iațco de la Ițcani, cum greșit sugerează legenda, ci cel de la Votinel, tatăl lui Iațco din Ițcani, cel care închina, în mai 1395, două mănăstiri Patriarhului Antonie. Există câteva argumente, în afară de cele deja enumerate, care conduc spre ipoteza că Iațco din Voitin, care îl putea întâmpina pe Dragoș, în călătoria lui spre Volovăț (spre Suceava nu a călătorit), era armean, nu rusin, numele în sine aparținând și armenilor¹⁶. Cel mai important argument ar fi reprezentat de faptul că Patriarhul Antonie avea să intervină, la Alexandru cel Bun, în favoarea întemeierii unei episcopii armenesti în Moldova: „1401 (6909) iulie 30, Suceava Din mila lui Dumnezeu, noi, Olecsandru voievod, domn al Țării Moldovei, cu fratele meu, Bogdan, facem cunoscut, cu această carte a noastră, tuturor bunilor pani care vor vedea această carte sau o vor auzi, că acest adevărat Ohanes, episcop armenesc, a venit la noi, la scaunul nostru, al Moldovei, și ni s-a înfățișat cu cărți drepte ale patriarhului ecumenic Antonie de Constantinopol, pentru că pe patriarhul lui armenesc nu l-a cunoscut încă, ca să se ridice această episcopie, cu ajutorul domnului nostru, marele cneaz Vitovt. De asemenea, a jurat domniei noastre să primească și să întocmească toată rânduiala bisericească. De aceea, noi am dat episcopului armenesc Ohanes bisericile armenesti și pe popii lor; în întreaga noastră țară va fi volnic asupra armenilor cu dreptul său episcopal; i-am dat scaun în Suceava, în cetatea noastră. Care dintre armeni îl veți cinsti va fi ca și cum ați face-o nouă,

¹⁶ Într-o listă din 1476 a armenilor din Suceava, care au primit dreptul civil liovean, figurează și „Iațco armeanul din Suceava”, negustor de postav, cum aflăm dintr-un document de mai târziu.

în țara noastră, în Moldova; care nu îl va asculta noi îl vom pedepsi cu mâna lui”¹⁷.

Deloc întâmplător, zugravii Nichita și Dobre, înnobilați și împrăprietăriți, în 20 decembrie 1414, cu satele Crainicești și Leucușești de către Alexandru cel Bun, și care „ne vor zugrăvi, pentru aceste două sate, două biserici, una din Târgul de Jos, și alta, care va fi voia noastră, afară de bisericile de la Rădăuți, sau o casă sau un pridvor”¹⁸, dar și Ștefan Zugrav, care, în 30 ianuarie 1425, pentru „dreaptă și credincioasă slujbă”, primea, de la același Alexandru cel Bun, „patru sate pe Miletin, anume Berchișești (lângă Șipote, Iași) și Eremiești și Popești (lângă Șipote, Iași) și unde este jude Pașco”¹⁹, deși proveneau din sudul Poloniei catolice, edificau o artă iconografică ortodoxă moldo-bizantină, cu care, ulterior, aveau să se „înrudească” toate bisericile armene din Suceava. Și nu numai, dar cele din Suceava l-au interesat, în primul rând, pe Romstorfer.

Fără îndoială că printre meșterii zidari, pietrari și zugravi s-au aflat și sași transilvani, unii chiar colonizați în Moldova, poate că și călugări care au ucenicit pe la Muntele Athos, dar ucenici ai zugravilor Nichita, Dobre și Ștefan nu puteau fi decât urmașii lor și ai membrilor echipei lor, de regulă rubedenii, care s-au împământenit în Moldova, ceea ce explică, într-un fel, unitatea stilistică

¹⁷ AȘSP a RSR, *Documenta Romaniae Historica / A. Moldova*, I, Editura Academiei, București, 1975, p. 21.

¹⁸ AȘSP, *Documenta Romaniae Historica / A. Moldova*, vol. I, București 1975, doc. 39, pp. 55-57

¹⁹ AȘSP, *Documenta Romaniae Historica / A. Moldova*, vol. I, București 1975, doc. 60, pp. 86, 87

a monumentelor de artă religioasă, din perioada stilului moldo-bizantin, cel atât de apreciat și de arhitectii Joseph Hlávka și Karl. A. Romstorfer.

Pe de altă parte, bătălia dintre catolicism și ortodoxie pentru stăpânirea persuasivă a voievodatului Moldovei era dură și neierătitoare, după cum o confirmă Epistola, din 1371, a lui Urban al V-lea, către Arhiepiscopul de Praga:

„Ni s-a făcut nouă cunoscut, de către prea iubiții noștri fii, Nicolau de Malsac (Melsak, în textul original, scris în latină – n. n.) și Paul de Suidiniț (Swidinitz – n. n.), profesori din ordinul fraților minoriți, că nobilul bărbat Lascu, Ducele părților Moldovene sau a națiunii Valahiei, atât el, cât și poporul ducatului său sau al țării Moldova, deși se glorifică cu numele creștinătății, cu toate acestea ei și părinții lor au fost, de la început, și sunt schismatici. Dar acum, conduși de predicile și învățăturile fraților minoriți, voiesc să se lepede de toată schisma și să profeseze sfânta credință, pe care o ține, învătă și o predică, Biserica catolică și apostolică; și voiesc ca să asculte cu umilință de Noi și de succesorii noștri, Pontificii Romani, precum și de Sfânta Biserică romană, și să se supună în toate, precum și ceilalți principii și popoare catolice ascultă și se supun. Apoi acest Duce a cerut de la Noi, cu umilință, ca **orașul său Siret**, ce este supus diecezei de Galiția, întinsă peste un spațiu mare de pământ, în care dieceză se află un Episcop schismatic, a căruia Biserică de Galiția este așezată în părțile adică ale schismaticilor din Rusia, și numitul oraș (Siret) este mare, după aparență, și plin de locuitori, și cuprinde tot ce l-ar face apt pentru a fi decorat cu insigniile de cetate, să fie

ridicat la rangul de cetate și desemnat cu numele de cetate, și să numim în dânsul un Episcop catolic, care ar învăța atât pe duce, cât și pe popor, și să-i întrețină în zisa credință catolică și să-i învrednicim în privința acesta și de alte dispozițiuni cuviincioase.

Deci noi, pentru mântuirea sufletelor prezisului popor și duce, care mărturisesc că se luptă în contra inamicilor Crucii, dorim ca să-i întoarcem de la erori și de la prezisa schismă, voind ca întoarcerea la prezisa credință să fie plină de efecte bune; dar, neavând cunoștință (exactă) despre expunerile făcute, noi, cu scrisori Apostolice și din consiliul fraților noștri te trimitem pe frăția ta, în a căruia fidelitate și circumspecțiune în asemenea cauze, precum și în altele, punem în Domnul toată încrederea noastră și, totodată îți ordonăm ca voi, sau doi, sau unul dintre ai voștri, să cercetați prin voi sau prin altul, sau prin alți bărbați catolici credincioși și prudenți, dacă prezisul Lascu și poporul lui voiesc în mod ferm, pur, cu simplitate, umilință și reverență să primească dorita credință catolică (și dacă va fi trebuință, să-i înduplecați în acesta cu învățăturile și predica voastră, și să-i confirmați în dânsa și prin alți bărbați catolici, cercați în această credință), după care toți, sau o parte oarecare din dânsii, care se vor părea înțelepciunii voastre mai întreprinzători, vor nega schisma întreagă și vor primi cu devotament acea credință și va fi profesată ea după formula care vi se trimite vouă sub bula noastră; atunci să scoateți cu totul și pentru totdeauna pe menționatul oraș Siret și pe toată țara prezisă sau ducatul Moldovei, de sub toată puterea, dominațiunea, superioritatea și jurisdicțiunea ordinară și eclesiastică, și supunerea episcopală a prezisului Episcop

de Galiția, precum și a celor ce girează în locul Episcopului de Galiția sau a Bisericii Galițiene și a oricărei alte persoane eclesiastice, ce ar pretinde că are în acest oraș, țară sau ducat vreo putere sau jurisdicțiune spirituală și eclesiastică, provenită din partea Bisericii sau a demnității sale, și totodată să-l liberați, stabilind și dispunând că acel oraș să fie supus imediat sfântului scaun Apostolic; și mai pe urmă să ridicați pe orașul menționat la rangul de cetate și să-l decorați cu numele de cetate, și să supuneți pe toată țara menționată sau pe ducatul Moldaviei, cât aparține prezisului Duce, acelei cetăți, ca pe o dieceză și, totodată, să dispuneți ca să se delimiteze acea Eparhie cu confinii certe, și dacă va fi acolo o Biserică proprie pentru acesta scop, să o faceți Biserică catedrală sau episcopală”²⁰.

În absența unei istorii critice, bazată pe mărturiile istorice de necontestat, Romstorfer, beneficiind doar de studiul lui Josef Hlávka despre bisericile moldovenești din Bucovina²¹, de colecțiile de documente ale lui Wickenhauser și de „de bine-cunoscutul „Manual de pictură

²⁰ *Raynaldus ad annum 1371* (Magazin istoric, Tom III, p. 139). Biserica unde s-a așezat Episcopia papală, despre care se face aici mențiune, este Biserica Sfântului Ioan Botezătorul din orașul Siret; iar Episcopul ce s-a rânduit de papa Urbav al V-lea se numea Andrei Vasito, care era și confesor al Clarei (mama lui Lascu – n. n.) – Engel in *antiquit. Hist. Moldaviae*, p. 108; vezi și Șincai, *Chron. Rom.*, Tom I, p. 340 – apud Enaceanu, Genadie, Arch., *Creștinismul în Dacia și creștinarea Românilor*, în *Biserica Orthodoxă Română. Jurnalul Periodic Eclesiastic*, Nr. 5, Anul IV, București, februarie 1878, pp. 283-286

²¹ Hlávka, Josef, *Die griechisch-orientalischen Kirchenbauten in der Bukowina*, in *Österreichische Revue*, Wien, 1866

de la Muntele Athos”²², care datează, probabil, din secolul al XVI-lea și este scris de pictorul și preotul-călugăr Dionisie”, dar și de rezultatele propriilor cercetări, confirmate de manuscrisul publicat abia la cinci ani după plecarea lui în veșnicie, studiu semnat „Vom Architekten Hofrate Karl A. Romstorfer in Wien” (arhitectul din Viena), cu titlul *Die Architektur auf der Athoshalbinsel* (Arhitectura de pe peninsula Athos), însoțit de 44 de ilustrații, care se constituie într-o finalizare a cercetărilor sale balcanice, după ce observase că, „de la începutul frământărilor din Balcani, care pot fi privite ca precursori ale marii conflagrații mondiale, interesul pentru evenimentele războinice au stârnit interes și pentru aspectele etnografice, sociale etc. Condițiile și dotările din frumosul și fertilul colț de sud-est al Europei sunt aprofundate”²³.

Studiul acesta al lui Romstorfer însemna o replică la netemeinicele critici ale preotului George Balș, intenție de altfel mărturisită și asumată: „În tratatul nostru, publicat în volumul V, pag. 81- 94, „Arhitectura în fostul Principat al Moldovei”, s-a discutat despre relațiile de lungă durată dintre Sfântul Munte și țara menționată, mai ales în ceea ce privește sistemul religios, precum și în privința clădirilor bisericesti și zugrăveli. O lucrare cuprinzătoare a lui G. Balș despre arhitectura Sfântului Munte a fost publicată recent în revista Comisiei pentru Monumente

²² Tradus din manuscrisul original grecesc modern, cu note de Didron cel Bătrân, care mi-a fost oferit de Dr. Godeh. Schäfer, Trier, 1855.

²³ Romstorfer, Karl A., *Die Architektur auf der Athoshalbinsel* (Arhitectura de pe peninsula Athos, în *Zeitschrift Für Geschichte Der Architektur*, anul VII, Heidelberg 1919, p. 26

Istorice din București. Explicațiile detaliate, de expert, însoțite de 100 de ilustrații, ale unui român, care ca atare este mai în măsură să aprecieze împrejurările, confirmă afirmația noastră despre legătura existentă, în special în ceea ce privește arhitectura și pictura, între Athos și Moldova și, probabil, și Țara Românească, precum și realitatea că acestea mărturisesc faptul că Athos, cu colonia sa monahală, a format unul dintre cele mai importante centre de artă bizantină din Orient, în afară de Constantinopol. / Deoarece această lucrare valoroasă este în multe privințe un supliment la tratatul nostru, citat mai sus, și, în sine, reprezintă o contribuție importantă la istoria arhitecturii, am dori să împărtășim fragmente din conținutul ei și, pe baza acestuia, să sesizăm cele mai importante lucruri despre arhitectura de pe Sfântul Munte. Beneficiem de amabilitatea deosebită a sus-menționatei, de mare succes, Comisii pentru Monumentele Istorice din București, care a fost bucuroasă să ne pună la dispoziție clișeele incluse în această lucrare. Renumita lucrare a lui Heinrich Brockhaus „Arta în mănăstirile Athos” (Leipzig 1891) și scrierea lui Lambros „O vizită la Muntele Athos” (Würzburg 1881) au fost, de asemenea, folosite parțial”²⁴.

În Athos, „mănăstirile, în număr de 20, sunt situate, în general, lângă coastă. Cea mai veche mănăstire este Lavra; a fost construită în anul 963 de Sfântul Atanasie – aproape la fel de vechi sunt mănăstirile Watopădi,

²⁴ Romstorfer, Karl A., *Die Architektur auf der Athoshalbinsel* (Arhitectura de pe peninsula Athos, în *Zeitschrift Für Geschichte Der Architektur*, anul VII, Heidelberg 1919, pp. 27,28

Iwiron și Philoteu. Mănăstirile rămase datează, în mare parte, din secolul al XI-lea, unele din secolul XII, până în secolul al XIV-lea, în timp ce Stawrokinita a fost construită sau reconstruită abia în 1542. Cu toate acestea, biserica „Protaton” din Karyās (Careia) este considerată cea mai veche clădire de pe insulă²⁵. Urmează o descriere, din perspectivă arhitecturală și ornamentală, a fiecărei mănăstiri în parte, descriere însoțită de fotografii și planuri, cu insistență și reveniri asupra vechii biserici Lavra, studiul în sine însemnând un argument pentru o concluzie, care ignoră împământenirea, de către Alexandru cel Bun, a unor zugravi aduși din sudul Poloniei:

„Din moment ce prezența permanentă a călugărilor din Athos în Moldova este sigură și – am întâlnit, de curând, acolo pelerini călugări Athos – mai trebuie concluzionat că picturile moldovenești au fost realizate chiar de artiștii Athos, căroro călugării moldoveni le-au fost doar ajutoare. Acest lucru, în legătură cu considerațiile detaliate anterior, face și mai sigură afirmația că, ca și pictura, și arhitectura din Moldova provine din Athos și a fost transplantată aici în principal prin mijlocirea călugărilor Athos. / De asemenea, trebuie remarcat faptul că structura de ansamblu a mănăstirilor moldovenești este, în esență, aceeași cu cea de pe Athos, deoarece acestea sunt, de asemenea, construite ca cetăți și din aceleași motive, cu câte un turn de veghe înalt și adesea și cu alte turnuri de apărare, cu o intrare în încastrată în turn...

²⁵ Romstorfer, Karl A., *Die Architektur auf der Athoshalbinsel* (Arhitectura de pe peninsula Athos, în *Zeitschrift Für Geschichte Der Architektur*, anul VII, Heidelberg 1919, p. 28

După cum se vede din considerentele de mai sus, mănăstirile cu bisericile lor din Moldova nu pot și în niciun caz să fie copii exacte ale complexului Athos, pentru că diferențele climatice semnificative dintre cele două regiuni nu ar permite acest lucru”²⁶.

Cine a fost preotul George Balș, care cu intoleranță ortodoxă s-a manifestat împotriva „papistașului” Romstorfer? Un harnic și priceput cărturar ortodox, dar care avea să născocască, în contrapondere la „moldo-bizantinismul” lui Hlávka și Romstorfer, termenul de „stil sârbesc”, adoptat, cică, de Moldova prin intermediul Țării Românești, iar o consecință neașteptată, dar păguboasă, pentru că se vrea un fel de concluzie finală de tip stigmat, este impusă, recent, de Timo Hagen²⁷, în ciuda faptului că există o dispută largă și diversă anterioară, și în spațiul spiritual românesc, dar și în cel european:

„Karl Romstorfer (1854-1916), un arhitect pregătit la Viena, care predă la Staatsgewerbeschule (Școala de Stat de Arte Aplicate) din Czernowitz, a inventat termenul de „stil moldo-bizantin” pentru a sublinia relațiile transfrontaliere ale arhitecturii în Bucovina. Călătoria de studii a lui Romstorfer, din 1887, în Moldova a fost finanțată de stat, iar o prezentare generală a descoperirilor sale a fost publicată în *Allgemeine Bauzeitung* (Revista Generală de

²⁶ Romstorfer, Karl A., *Die Architektur auf der Athoshalbinsel* (Arhitectura de pe peninsula Athos, în *Zeitschrift Für Geschichte Der Architektur*, anul VII, Heidelberg 1919, pp. 26-51

²⁷ Hagen, Timo, *Regional Variations of the Byzantine Style, in Periodization in the Art Historiographies of Central and Eastern Europe*, Routledge 2022, pp. 73, 74

Construcții) din Viena, în 1896²⁸. Romstorfer a caracterizat „stilul moldo-bizantin” drept „unul dintre cele mai tinere ramuri ale stilului bizantin”²⁹, descrierea lui și a trăsăturilor tipologice, apropiate, în mare măsură, cu relatarea lui Hlavka despre bisericile bucovinene. El a observat o combinație consistentă de trăsături formale bizantine și gotice în detaliile decorative ale stilului, dar a fost dornic să sublinieze că această influență nu a afectat aspectul general al bisericilor. / El s-a grăbit să sublinieze că structurile contemporane din Grecia sau din Balcani nu aveau o dezvoltare autonomă comparabilă și doar repetau modelele bizantine, moștenite într-un mod nereflexiv. Acolo unde au fost adoptate influențe occidentale, acest lucru s-a întâmplat fără o cauză interioară, ceea ce a dus la soluții neomogene. După cum a sugerat Ada Hajdu, Hlávka ar fi putut confunda diferențele observate în gradul de originalitate artistică cu lipsa de independență politică din fostele țări ale Imperiului Otoman. Până în 1775, Bucovina aparținuse Principatului Moldovei, care era un stat vasal otoman, dar care nu face parte din teritoriul otoman, în timp ce alte regiuni din sud-estul Europei, cum ar fi Grecia, erau. Este clar că, pentru Hlávka, Bucovina, pe atunci parte a Imperiului Habsburgic, nu făcea parte din Balcani, ci aparținea Occidentului „luminat”. În același timp, canonizarea arhitecturii ecleziastice bucovinene ca „adevărat moștenitor” al Bizanțului poate fi înțeleasă ca un efort de a promova o identitate regională pentru populația locală românească a Bucovinei,

²⁸ Romstorfer, Die moldauisch-byzantinische Baukunst, p. 82.

²⁹ Ibid., 88

pentru a contracara naționalismul transfrontalier în creșterea”³⁰.

Despre aceeași carte, *Die Baukunst in der Moldau*, clujeanul Coriolan Petranu scria că „Bisericile Moldovei, construite din material solid, se deosebesc de cele din Muntenia: 1). printr-un plan de etaj mai alungit; 2). prin înălțime mai mare; 3). prin elemente gotice în detaliu (tocurile de uși și ferestre, contraforturi, soluție de acoperiș, treceri ici-colo); 4). prin semne de pietrar; 5). Printr-o dezvoltare consistentă, logică și printr-o mai mare originalitate. Balș împarte această arhitectură în trei epoci: I). cea a creării ei, din al treilea sfert al secolului al XIV-lea, până la mijlocul secolului al XV-lea. II). Perioada de înflorire, de la mijlocul secolului XV, până la mijlocul secolului al XVII-lea (Ștefan cel Mare, 1457-1504, Petru Rareș, 1527-1546). III). Epocă de declin, de la mijlocul secolului al XVII-lea, până la sfârșitul secolului al XVIII-lea”³¹.

Iar Paul Henry, alt adept al lui George Balș, insistă asupra fanteziei, contrazisă de mărturiile istorice, a caracterului sârb al arhitecturii moldovenești: „Am pierdut din vedere filiația naturală a acestei arte, moștenitoare a Bizanțului, iar aceste *raționamente a priori* au întunecat ideea pe care o avem despre această evoluție. Acest lucru

³⁰ Hagen, Timo, *Regional Variations of the Byzantine Style*, în *Periodization in the Art Historiographies of Central and Eastern Europe*, Routledge 2022, pp. 73, 74

³¹ Petranu, Coriolan, *Die alte kirchliche Kunst der Rumänen* (Vechea artă bisericească a românilor), în *Kyrios*, / Revistă trimestrială pentru Istoria Bisericii și Istoria Spirituală a Europei de Est, nr. 4, Berlin 1936, p. 367

se datorează, probabil, faptului că primii cercetători, Romstorfer de exemplu, au dorit să găsească principalele modele ale monumentelor moldovenești din sanctuarele de pe Muntele Athos și că diferența este, de fapt, sesizabilă între primul și cel secund. Dlui Balș îi revine meritul de a fi insistat, dimpotrivă, asupra rolului arhitecturii sârbe în formarea artei moldovenești”³².

Preotul Balș, considerând munca lui Romstorfer „incompletă, datorită unei documentații imperfect și a unei critici care lasă de dorit, nu înseamnă primii pași serioși făcuți pentru cunoașterea sistematică au unei bune părți a arhitecturii noastre vechi”³³, apoi, recunoscând în bisericile mănăstirilor muntene, „influențe sârbești”³⁴, insinuează influențe sârbești și asupra arhitecturii moldovenești. Printr-o năvalnică revărsare de cărți³⁵, preotul George Balș încercase să spulbere munca lui Romstorfer, inclusiv cea de recuperator al Cetății Suceava și al câtorva dintre cele mai importante biserici ale trecutului nostru istoric. Se năpustește și asupra Mirăuților, fără să vrea să

³² Henry, Paul, *L'art byzantin chez les slaves : les Balkans / premier recueil dedie a la memoire de Theodore Uspenskiij*, Paris 1930, p. 296

³³ Balș, G., Păr., *Etat actuel des études sur l'art ancien roumain*, tom XVIII, București 1931, p. 4

³⁴ Ibidem, p. 8

³⁵ Balș, Gh, *Începuturile arhitecturii bisericesti din Moldova*, București 1925; Balș, G., Păr., *Etat actuel des études sur l'art ancien roumain*, tom XVIII, București 1931; Balș, G., *Bisericile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București 1933; Balș, G., *I. Biserica din Lujeni / II. Introducerea pridvorului în planul bisericilor moldovenești*, București 1930 / Balș, G., *Biserica Mirăuți din Suceava*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, an 17, București, octombrie-decembrie 1924, etc.

observe că, în restaurările sale, Romstorfer puna mare preț pe tablourile votive, care redau, în mâinile ctitorilor, machetele reale ale „rugilor” lor – cum se numeau, în urice, bisericile închinată Dumnezeirii

Cu autoritatea de slujitor al adevăratei credințe, preotul Balș decidea: „fără a mai vorbi de evidenta înrâurire din arhitectura munteană din veacul al XVII asupra celei moldovenești, cred că... concluzia ce se impune este că biserica Mirăuților a fost prefăcută din temelie pe la jumătatea veacului al XVII-lea”³⁶ (Romstorfer: „biserica Mirăuți din Suceava, care, conform tradiției, a căzut parțial în paragină, în jurul anului 1513, și nu a mai fost folosită de atunci” – și nu există nici o mărturie care să-l contrazică pe Romstorfer și să confirme vreo refacere pe la jumătatea veacului al XVII-lea, cum susține Balș), și că „Înrâuririle străine, de care poate fi vorba în cazul ce ne preocupă sunt, în primul rând, cele byzantine și cele gotice. / Influența bizantină, adusă prin diferite căi, se simte hotărât în planul bisericii, așa cum era firesc să fie, cererile cultului fiind predominante. Ele sunt cele ce dau, cum s-ar zice, programul construcției, la care trebuie să se potrivească posibilitățile constructive și tendințele ornamentale”³⁷, preotul George Balș definind drept bizantinisme impuse „separațiunile clasice în altar”, „boltirile” („bolțile sunt calote”), „arcurile în plin centru”, „absidele laterale ale naosului, care, împreună cu absida altarului, alcătuiesc așazisul plan trilobat sau triconch. Această for-

³⁶ Balș, G., *Biserica Mirăuți din Suceava*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, an 17, București, octombrie-decembrie 1924, pp. 169-173, p. 173

³⁷ Balș, Gh., *Începuturile arhitecturii bisericesti din Moldova*, București 1925, p. 7

mă, care există în mai tot răsăritul creștinesc, nu se găsește însă, ca regulă normală, în afară de țara românească, decât în trei regiuni din domeniul bizantin, la muntele Atos, la Meteori și în Serbia. Fiind date relațiile țărilor noastre cu Sfântul Munte, dintr-o parte, iar dintr-alta cu Serbia, vom putea conchide că dintr-una dintre aceste două regiuni ne-a venit acest plan, care s-a generalizat la noi, atât în Moldova, cât și în Țara Românească”³⁸.

În ciuda antipatiilor românești, la care subscria, inițial, chiar și Nicolae Iorga, care susținea, în 1904, că „Austria se preface că ne respectă istoria”, dar avea să înțeleagă totuși la timp că avea de a face cu un om, care chiar ne-o respecta, și nu cu un stat, Romstorfer publica des în revistele de specialitate europene, inclusiv în cele economice (doar era director al Școlii de Comerț din Cernăuți), iar „rapoartele sale” atrăgeau atenția, fiind citate, ca argument, de toți specialiștii vremii, arhitecți, arheologi și economiști. Un studiu economic, despre „Dezvoltarea învățământului industrial și comercial în Austria”³⁹, i-a adus atâta notorietate, încât a mai scris câteva studii de aceeași natură, inclusiv unul despre economia bucovineană, iar altul despre cea românească.

O parte dintre „rapoartele” lui Karl A. Romstorfer (semna și „Carl”, din dragoste și respect față de români),

³⁸ Ibidem, pp. 7, 8

³⁹ Romstorfer, Karl A., *Die Entwicklung des gewerblichen und kommerziellen Unterrichtes in Gfterreich* (Dezvoltarea învățământului industrial și comercial în Austria), în *Österreichisch-Ungarische Revue*, Jg. 14, 1901, Bd. 27, Heft 4 u. 5, pp. 235-258

au fost donate Bibliotecii Academiei Române, prin intermediul Ministerului Afacerilor Străine, iar menționarea lor într-un opis de donație al Academiei se constituie într-o adevărată evidență a operei scrise a arhitectului austriac:

„1). *Die gewerblichen Zustände in der Bukowina und der gewerbliche Unterricht* (Condițiile industriale în Bucovina și instruirea industrială) von Carl A. Roinstorfer, Czernowitz 1886. – 1 vol. in 8°.

2). *Vergleichende graphische Statistik in ihrer Anwendung auf das Herzogthum Bukowina und das österreichische Staatsgebiet (die im Reichsrathie vertretenen Königreiche und Länder)* – Statistica grafică comparativă în aplicarea lor la Ducatul Bucovinei și teritoriul austriac (regatele și țările reprezentate în Consiliul Imperial) von Carl A. Roinstorfer u. Dr. Hubert. Wiglitzky, Wien 1886. – 1 vol. in 4°.

3). *Gewerbliches Unterrichtswesen in Rumänien und Sudrussland* (Învățământul comercial în România și în sudul Rusiei) von Carl A. Roinstorfer, Wien 1889. Separat-Abdruck aus dem Supplement zum Centralblatt für das gewerbliche Unterrichtswesen in Oesterreich. – 1 br. in 8°.

4). *Das Bauernhaus in der Bukowina* (Casa țărănească din Bucovina) von Carl A. Romstorfer, Czernowitz 1890. – 1 vol. in 8°.

5). *Typen der Landwirthschaftlichen Bauten im Herzogthume Bukowina* (Tipuri de clădiri agricole în Ducatul Bucovinei) von Carl A. Romstorfer, Wien 1892. – 1 vol. in 4°.

6). *Das Binder- oder Böttcherbuch Handbuch und Vorlagenwerk für Binder* von Carl A. Romstorfer. Text- u. Tafelband. Leipzig 1893. – 2 vol. in 4°.

7). *Altere Vertheidigungsanlagen in der Bukowina* (Instalații de apărare mai vechi în Bucovina) von Carl A. Romstorfer, Czernowitz 1895. – 1 vol. in 8°.

8). *Das Binder- oder Böttcherbuch. Ergänzungsband Werkzeug- und Maschinenkunde für Binder* von Carl A. Romstorfer, Leipzig 1895. – 1 vol. in 4°.

9). *Bemerkungen über das Gewerbsleben und die Industrie in Rumänien* (Comentarii despre viața de afaceri și industrie din România) von Carl A. Romstorfer. – 5 foiletöne de diar.

10). *Das Tartaren-Denkmal bei Warna* (Monumentul tătarilor de lângă Varna). Typus der Klosterkirchen in der Bukowina (Tipul bisericilor mănăstirești din Bucovina). Die griechisch-orientalischen Pfarrkirchen in Solka und Arbora (Bisericile parohiale greco-orientale din Solca și Arbore). – Sereth als Fundort archäologischer Gegenstände (Siret, ca loc unde au fost găsite obiecte arheologice). – Die griechisch-orientalische ehemalige Klosterkirche in Woronetz (Fosta biserică mănăstirească greco-orientală din Voroneț). – Vom Conservator Rom-

storfer. Extracte din „Mittheilungen d. k. k. C. Commission” etc. etc. 1 vol. in 4°”⁴⁰.

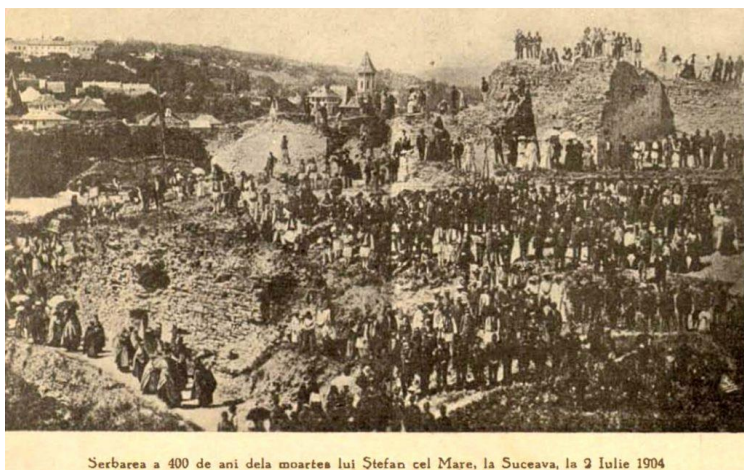
Și prin aceste studii, nu doar prin recuperarea monumentelor noastre de artă, Romstorfer își onora obiectivul pe care și-l propunea, între anii 1887-1895, în „introducerea” studiului *Architectura moldo-bizantină*⁴¹, și anume acela ca stilul moldovenesc, de canon ortodox, al monumentelor noastre medievale să fie „luat în considerare și în lucrările de istorie a arhitecturii”.

⁴⁰ *Analele Academiei Române*, Seria II, Tomul XIX, 1896-1897, București 1897, pp. 1, 2

⁴¹ Romstorfer, Carl A., *Moldauisch-Byzantinische Baukunst*, Wien 1896

Povestea arheologiei bucovinene

Serbarea a 400 de ani dela moartea lui Stefan cel Mare, la Suceava, la 2 Iulie 1904

Sursele germane, inclusiv cele arheologice, datorate unor cercetări încă amatoristice, preum în întreaga Europa a vremii, înseamnă, practic, un fel de alfabet al lecturării propriei noastre istorii, chiar dacă multe dintre mărturiile arheologice respective s-a pierdut, fie din pricina proprietarilor pământurilor în care au fost aflate și care își exercitau drepturile și asupra comorilor respective (la fel se întâmpla și în România, după cum povestește Odobescu), fie datorită războaielor devastatoare de mult mai târziu, care au încenușat și însângerațat vremuri și memorie a vremurilor. Dar așa abia schițate cum sunt, în compilația rapoartelor arheologice, făcută de Romstorfer, informațiile acestea conduc enigme care încă ar trebui să ne dea de gândit. Mormintele megalitice din Dealul lui Iancu, de lângă Grănicești, cu un anumit inventar funerar, obligă la cercetarea raportului lui Gutter din 1881, publicat de Analele din Viena, dar și sugerează că preistoria boreală a acestor meleaguri trebuie căutată pe înălțimi, nu

prin văile târziilor locuiri slave. Dar, între misterios și istoric, între mit și memorie uitată (stabilirea armenilor, mai întâi, la Siret, și-abia după aceea la Suceava înseamnă o astfel de memorie uitată), se întinde nepăsarea, prilejuită de suficiența tipologică, în baza căreia totul începe cu noi. A trecut mult prea multă vreme de când s-au depus mărturii în rafturile colbuite ale istoriei noastre și tocmai de aceea mă simt obligat să le tălmăcesc, în primul rând pentru mine, dacă nu au făcut-o alții, și să încerc să înțeleg. Și voi începe cu textele „Din „Mittheilungen der k. k. Central-Commission“ / Compilat de Carl A. Romstorfer“, care înseamnă doar repere spre rapoarte ale unor cercetări, care ar trebui să ne intereseze cu adevărat:

„Prin înființarea Comisiei Centrale cezaro-crăiești (k. k. Central-Commission), al cărei statut, după extinderea prin Ordonanța ministerială din 21 iulie 1873⁴², publicată și modificată prin decretul din 10 iunie 1892, nr. 10.445⁴³, cercetarea arheologică din Austria a fost promovată în cel mai durabil mod. Conservatorii numiți pentru districtele individuale din statul imperial nu numai că au exercitat o influență directă asupra conservării monumentelor istorice și artistice din Austria, dar, în concordanță cu corespondenții Comisiei Centrale, au furnizat rapoarte și lucrări științifice despre monumente individuale, documente și altele asemenea. Acestea, dintre care unele sunt menționate pe scurt în rapoartele anuale ale Comisiei Centrale, parțial apar și în „Mittheilungen“

⁴² Inclus în raportul anual pentru 1873, p. 261

⁴³ Inclus în Raportul anual pentru 1891, p. 122

(reimprimare). În acest fel, cele mai bogate materiale care se ocupă cu studiul artei și de antichității s-au acumulat în referințele menționate mai sus, care, cu referire la Bucovina, apar în ordinea cronologică de mai jos. Cu excepția oricărei repetări, au fost luate în considerare note și comunicate restrânse, în timp ce eseurile mai ample, a căror reeditare ar necesita prea mult spațiu, apar pur și simplu citate.

Ca urmare, în aceste rezumate anuale, publicate în în „Mittheilungen der k. k. Central-Commission“, au fost menționate lucrările care trebuiau raportate.

Compilarea care urmează câștigă, prin adăugarea ilustrațiilor originale, o valoare în plus; pentru a face acest lucru, Comisia Centrală a oferit imagini relevante, în cel mai adecvat mod.

1863. Volumul VIII. Pagina 326. (Piese bisericești) „În lista pieselor turnate în bronz a lui D. Hollenbach, din Viena, în luna octombrie 1863 au fost expuse o serie de obiecte bisericești pentru catedrala grecească neunită din Cernăuți, care s-au bucurat de cele mai generale aprecieri pentru frumosul lor desen stilistic și pentru măiastra lor execuție. Desenele sunt făcute de arhitectul Hlavka, constructorul noii catedrale și a reședinței episcopale din Cernăuți“. Nota apare în „Oesterr. Wochenschrift“, buletin săptămânal care conține și un raport detaliat pe această temă.

1879. Volumul 5 al „Neuen Folge“ (Episodul nou). Pagina XVI. (Clopotniță pentru Putna). „Superiorul Bergmann s-a referit la proiectul pentru o

clopotniță în mănăstirea unificată grecească de la Putna, proiect care a fost înaintat Ministerului Cultelor pentru prezentarea unui raport, proiect redactat de departamentul tehnic al guvernului Bucovinei, și a descris noul proiect pe scurt, solicitând realizarea adecvată, atât prin caracteristici constructive, cât și stilistice. Secțiunea a fost de acord cu observațiile și a decis să insiste ca ministerul didactic să insiste asupra executării uneia sau a alteia dintre chițele din proiect, dar că una, dintre mai multele schițe prezentate, ar trebui considerată cea mai corectă din punct de vedere stilistic, constructiv și al fiabilității costurilor, deci se recomandă pentru executare. Secțiunea nu a putut evita să își exprime regretul viu, cu această ocazie, că primul proiect al Comisiei Centrale nu a fost încă prezentat spre examinare, deși proiectul nu numai că a respectat statutul Comisiei Centrale, dar și chestiunile legate de timp și de cheltuieli au fost economicoase. Prin urmare, Comisia Centrală trebuie să abordeze Ministerul Educației în așa fel încât, din partea tuturor organelor de construcții de stat, sfera de activitate a Comisiei Centrale să nu fie atât de ignorată, dar, din păcate, a fost cazul unora dintre ele, iar Comisia, care este formată din experți care doresc să își facă cercetările pe termen lung și să valorifice cunoștințele și experiența membrilor ei în modul cel mai dezinteresat, doar din interes pentru cauza administrării statului, se arată îngrijorată de acestea în viitor“.

1879. Volumul 5, Raport anual pentru 1878. (Obiecte preistorice). „În timp ce vestea a apărut în secțiune că obiectele preistorice găsite în Bucovina nu trebuiau adăpostite în colecțiile Universității din Cernăuți,

Secția a decis să obțină mai multe informații de la Conservatorul lor pentru Bucovina“.

1880. Volumul 6 al N.F., nota 21, pagina LXXVI. (De la Asociația Muzeului din Siret). „Președintele acestui club extrem de activ, domnul Josef Gutter, Căpitan i. P. cezaro-crăiesc, a oferit ca dar pentru colecțiile științifice ale Universității cezaro-crăiești din Cernăuți o colecție mai mare de monedele antice descoperite în Bucovina și diverse alte antichități, precum și o mulțime de oase fosile. Întreaga colecție valoroasă conține cinci medalii de aur, 23 de monede de aur și 34 de argint, un corn de morsă sau de elan, o parte dintr-un corn de bour, un grătar care putea servi pentru prăjire, o urnă (vas pentru păstrarea cenușii, cu crenguțe, cum foloseau romanii), un vas din perioada preromană, un dinte de cerb, o scoică de mare fosilizată, cinci fosile de lemn și oase fosile în șase loturi.

De asemenea, se raportează de la Siret, că de la est la și la vest de târg, există câte o movilă mare de pământ, a căror distrugere a scos la iveală trei lucrări din cărămidă, care sunt de mare interes pentru arheologie, deoarece conțin vestigii de mare valoare pentru știință, în încercarea de întoarcere în trecutul cenușiu. Un perete fără mortar sau var străbate o vatră cu o cantitate mare de cenușă și cărbune și resturi de oase arse. În acești cărbuni s-au găsit un topor de piatră, un cuțit de cremene, o bucată de corn de căprioară nobilă și un picior. Lângă această groapă de foc, care se află la aproximativ trei metri adâncime, se află o groapă asemănătoare; capacul, expus complet dintr-o parte, s-a desprins de perete și s-a

sprijinit în această parte, după ce a fost făcută o încercare de a-l ridica, a fost abandonat din cauza pericolului. Aici era și un trotuar din pietre arse. Au existat, de asemenea, diverse cioburi de lut, foarte primitive, de grosime neobișnuită, făcute din pământ negru, rupte în interior și în exterior și cu formă circulară neregulată. Descoperiri mai îndepărtate au constatat din vase și din ceramică colorată, care sunt săpate deseori acolo, și din monede din epoca romană, care probează că acest obiectiv a fost ulterior acoperit cu încărcătură suplimentară, în dealul de câmp.

Alte descoperiri, cum ar fi: vârfuri de săgeată de fier, pintenii și un inel masiv de argint, cu inscripția unui braț armat, care ține o sabie în poziție verticală, la jumătatea lunii și înconjurat de trei trandafiri, dovedesc că acest obiectiv trebuie să fi servit ca întăritură de câmp în Evul Mediu, ceea ce oasele umane găsite au confirmat și mai mult. Acolo, în adâncimile de la trei până la patru metri, se găsesc oase fosile ale animalelor primitive, care, totuși, cel mai adesea se dezintegrează, indiferent de cea mai mare grijă. Doar un dinte de mastodont robustus și câteva alte oase au putut fi obținute.

Toate aceste descoperiri sunt adăpostite parțial în Muzeul Național din Cernăuți, parțial la căpitanul von Gutter“.

1880. Volumul 6, nota 30, pagina LXXIX. (Descoperiri arheologice în Bucovina). „Pietrele de mormânt vechi armenesti au fost rupte dintr-o fundație a mănăstirii de la Siret și, când cimitirul a fost zidit, au fost remodelate spre exterior, cu latura lor sculpturală, ale cărei de-

sene sunt în mâinile domnului consilier financiar von Wickenhauser și ale căror transcrieri urmează să se facă în traducere în limba germană: nr. 1). „Aceasta este piatra mormântală a evreului Agopsha, care a murit acum, în anul 1100, conform calendarului armean (1651 în calendarul nostru), 30 ianuarie“. Nr. 2). „Aceasta este piatra gravă a evreului Marcu, care a fost fiul lui Sahag a murit în 1102 (armean)“ – 1653 – n. n. Nr. 3). „Aceasta este piatra de mormânt a evlavioasei soții a lui Ovanes, Sartarig, și a fiului său Schadbey. Dumnezeu să fie cu sufletele lor milostive. În 1108 (armean) miercuri“ – 1659 – n. n. Nr. 4). „Aceasta este piatra de mormânt a lui Aswadur, fiul lui Hanigczan, care a murit în 1100 (armean)“ – 1651 – n. n. Aceste pietre funerare au fost probabil lăsate să dovedească faptul că principala ramură a armenilor nu se afla în Suceava, ci în Siret, ceea ce se poate dovedi prin faptul că, până acum, în Suceava, nu au apărut pietre de mormânt din acea epocă. În distrugerea vechii fundații a mănăstirii, s-au găsit nu numai cele descrise mai sus, ci și alte 30 de pietre funerare romane, care au fost zidite. Piatra nr. 1 indică viitoarea familie Agopschowicz, iar piatra nr. 3, familia Schadbey, care trăiește încă în Galicia“.

1880. Volumul 6, nota 92, pagina CLVIII. (Turnul de clopotniță pentru Putna). „Ministerul Educației a finalizat execuția proiectului pentru o nouă clopotniță în mănăstirea greco-ortodoxă Putna, propusă de superiorul Bergmann și aprobată prin rezoluția Comisiei Centrale, care a solicitat, în același timp, Biroului Provincial pentru Bucovina, raportul rezultatelor restaurărilor similare sau al altor adăugiri și clădiri noi, care fac referire la monu-

mentele vechi ale țării, pentru moment sub formă de schițe, care să direcționeze cererile autorităților de construcții direct către Comisia centrală, pentru orice indicații despre modul în care ar fi elaborate planurile relevante“.

1880. Volumul 6, nota 98, pagina CLX. (Descoperiri arheologice în Siret). Se repetă, în nota 21, din 1880, cu privire la Siret, cu remarca ulterioară că cioburile menționate, de formă circulară neregulată, sunt analoge celor găsite în megalitul de la Dealul lui Iancu (Jankulberg), lângă Grănicești (Graniczeshiti), și că, în alt loc s-au descoperit rămășițele scheletului. Se continuă, prin a se spune: „S-au găsit monede: una cu chipul lui Traian și o monedă chipul Faustinei: prima are în A. Capul lui Traian încununat de laur și inscripția „imperator trajano. opt. Aug. germ. dac. Parte“; pe R. (Roma), în stânga o lance, în dreapta un idol deasupra capului triumfător al lui Traian, care, la rândul său, ține în stânga spolia, iar în dreapta coroana de laur. Faustina, pe A., își arată capul, un K., un Pietas în picioare și, pe marginea păstrată, cuvântul Augusta. Alte monede romane au fost aruncate“. După o altă repetare a săpăturilor s-au găsit, după cum spune nota: „Un al treilea fel de cioburi, care este mai puțin obișnuit, provine dintr-o perioadă mai timpurie“⁴⁴.

⁴⁴ Prin urmare, este vorba despre o așezare preistorică, care, așa cum se întâmplă adesea, a avut o durată foarte lungă, de la perioada în care au fost folosite pietre lustruite, până în adâncul Evului Mediu. Peretele uscat și acea groapă asemănătoare nu este sigură. Printre cioburile de argilă, sunt deosebit de vizibile cele de grosime neobișnuită și formă rotunjită neregulată; dar cele mai frecvente sunt toartele vaselor, confecționate din lut topit, parțial cu o muncă foarte

1881. Volumul 7, nota 49, pagina 8 LXXX.
(Marele mormânt de pe Dealul lui Iancu – Jankulberge – din Grănicești) „Conservatorul Gutter a transmis Comisiei Centrale un raport detaliat al așa-numitelor morminte megalitice, găsite pe Dealul lui Iancu, în apropiere de Grănicești (Graniczeshti), raport din care cităm următoarele: Clădirea rectoratului (1872) a fost cauza descoperirii. Unul a rupt cărămizi de pe dealul menționat. Pe creasta dealului s-a găsit un loc de înmormântare, cu blocuri neadecvate, de circa 7 metri lungime, de 4 metri lățime și 3 metri adâncime, așezate și acoperite; acesta se afla la 3 picioare și jumătate sub suprafața pământului și conținea, după ridicarea plăcii, un schelet foarte mare și unul mai mic, întinse unul peste altul. Cel mai mare avea între picioare două vase, asemănătoare oalei de pământ negru, în formă neregulată și cu pereți groși. Mormântul conținea, cam a șasea parte, o masă lipicioasă, de culoare maro închis, fără miros; în partea dreaptă a scheletului se afla un topor de piatră de agat, foarte bine conservat, și o bucată de lemn fosilizată, asemănătoare cu un cub; mormântul este distrus; o parte din oase, toporul, cubul și cioburile au ajuns la Muzeul de Stat din Cernăuți. Oalele sunt similare cu cele găsite în cărămidăriile Beill și Mück

atentă și o netezire fină. Multe dintre ele amintesc de cioburile de vase găsite, în număr mare, în morminte și așezări preistorice din Galiția (Horodnica); o perioadă ulterioară – cea a stăpânirii romane în Dacia – este reprezentată de monedele romane. Două resturi de vase din lut fin, bine îngropat, care prezintă caracteristicile roții olarului, aparțin perioadei romane. Mai mult, o parte dintre numeroasele oale pot aparține și Evului Mediu (nota Redacției „Mittheilungenului”).

din Siret. În ultimul timp, un al doilea mormânt a fost descoperit, dar imediat totul a fost distrus sau luat“.

1881. Volumul 7, nota 53, pagina LXXXI. (Pietre mormântale armenești vechi din Siret). „Conservatorul Gutter a raportat Comisiei Centrale cu privire la mai multe constatări, care au apărut ocazional, la îndepărtarea fundațiilor unei clădiri mănăstirești, abandonată anterior, din Siret. Au fost găsite 30 de pietre funerare, realizate din zidărie, dintre care doar patru au rămas intacte, datorită intervenției la timp a conservatorului menționat anterior. Sunt pietre mormântale armenești vechi. Acestea erau acum plasate în altă parte. O a cincea piatră a fost găsită în altă zonă, unde se presupune că se afla biserica. În același loc se afla o rămășiță într-o rochie brodată, foarte putredă. Pietrele provin, conform inscripțiilor, din anii 1562, 1651 și 1653. Sunt decorate, la mijloc, cu o plantă stilizată. Inscripțiile sunt săpate cu litere armenese și înconjură corespunzător ornamentul rotund bine păstrat. Persoanele răposate sunt menționate pe scurt, cum ar fi. B: „Aceasta este piatra de mormânt a rămășițelor lui Apriham și Anna, care sunt copii ai capului Agapsha din orașul Siret, în 1101“ (calendar armenesc); sau: „Aceasta este piatra de mormânt a preotului Agopsha, care a murit în anul 1100, 30 ianuarie (calendar armenesc)“ (Vezi și nota 30, a anului 1880)“.

1882. Volumul 8, Raport anual pentru 1881. Pagina XI. (Tumuli, morminte megalitice, descoperire de aur). „Conservatorul Gutter a raportat recentele sale cercetări arheologice în Bucovina, în special în vechiul castel din Suceava. S-a remarcat raportul aceluiași con-

servator despre tumulii din Pătrăuți (Petrouts), Siret (Sereth), Corcești (Korczeschti) și Ropcea (Ropcze), precum și un alt raport, despre așa-numitele morminte megalitice, găsite la Jankulberg (Dealul lui Iancu) și despre un depozit de aur, găsit la Hatna“.

1882. Volumul 8, Raport anual pentru 1881. Pagina XVIII. (Învățătură ecleziastico-arheologică) „Aranjamente de valoare au fost făcute între Arhiepiscopie și Ordinariatele episcopale din Cernăuți, despre lecțiile art-istorice și bisericesti-arheologice deja existente sau care urmează să fie introduse în seminariile și școlile teologice relevante ale diecezanilor“.

1882. Volumul 8, nota 71, pagina CXII. (Descoperiri de bronz la Prelipce). „Conservatorul Gutter din Siret a comunicat că, în 1880, un număr mare de obiecte de bronz au fost găsite în planificarea și prelucrarea unui câmp din apropierea Przelipcze din Bucovina, probabil provenind dintr-o groapă distrusă în această lucrare. Unele dintre obiecte au fost găsite pe proprietate privată, iar altele dintre ele, inclusiv o cască și hamul unui cal, se spune că deja se află în Muzeul Lviv (Lemberger Museum). Două lăncii de luptă și un pumnal au fost prezentate Comisiei Centrale, acestea sunt caracterizate printr-o bună conservare. Un topor de luptă, în care gâtul iese în evidență din semicercul tubular, prins cu ajutorul unei verigi speciale și formând un disc special, se găsește des printre bronzurile Ungariei, dar este de remarcă faptul că centrul nu se formează ca un vârf, ca de obicei . (ANALE FIGURA 1). De o frumusețe și perfecțiune deosebită este cel de-al doilea topor de luptă, care se alătură în întregime

tipurilor sibiene și caucaziene, deși în Ungaria apar forme conexe celtice (ANALE FIG 2)“.

1883. Volumul al 9-lea raport anual pentru 1882. Pagina XXI. (Prima boltă în Humor etc.). „Conservatorul Gutter a raportat despre deschiderea vechii cripte voievodale din Mănăstirea Humor, care nu a dat rezultate speciale. El a raportat și despre descoperirile medievale făcute în grădina Beill de la Siret“.

1883. Volumul 9. Nota 24, pagina L. (Cruce pectorală relicară) Conform unui raport al conservatorului Gutter, o cruce pectorală relicară a fost găsită, în vara anului 1882, la Siret, în locul unui cimitir de multă vreme abandonat. Crucea este din bronz și a aparținut, probabil, cel puțin unui prelat. În lucrările cărămidăriei Beill s-au găsit cioburi de ceramică de cea mai primitivă formă, apoi o urnă funerară de 26 cm înălțime și 24 cm lățime, realizată din lut ars roșu, iar lângă ea, mici oale de lut, umplute cu pământ negru. În alt loc, la un metru și jumătate adâncime, au fost găsite trei grămezi de cărbune și cenușă, fiecare la trei metri una de alta. Straturile superioare ale acestor grămezi conțineau oase de animale și dinți, fălci, ciocuri“.

1883. Volumul 9. Notă 114. Pagina CXLIX. (Monumentul Tătarilor). „Conservatorul Ritter v. Gutter a trimis k. k. Comisiei Centrale un raport asupra monumentului tătarilor de lângă Vama, în Bucovina. Acesta este realizat din gresie, cu două praguri înalte și ridicat în amintirea unei victorii câștigate de Vodă Rakoviță asupra tătarilor, în 1716. Pe cele patru laturi ale

stâlpului patrulater, sunt aplicate plăci cu inscripții românești, precum cea care urmează:

(Pe latura de sud): „Eu Michael Rakovitza voievod și principe al întregii Moldove, în 1716, în al treilea an al domniei mele, Poarta turcă, nemții” (ilizibil).

(Răsărit): „Uniți cu unii germani, valahi, unguri și sârbi, au căutat să cucerească capitala noastră Iași, să ne captureze și să ne supună capitala, așa cum au făcut, anterior, cu Vodă Nicolae Mavrocordat, Prințul Valahiei. Între timp, cu ajutorul lui Dumnezeu, i-am înghesuit peste tot și le-am îngrămădit trupurile unul peste altul. În semn de amintire, am pus această cruce și un bine construit” (ilizibil).

(Nord): „Acest stâlp de piatră a fost ridicat atunci când am pătruns în munții Mestecănești și Suhard, lângă Rodna. De aici, am plecat cu Hanul și cu un număr mare de tătari până la Bistrița, ridicând de peste tot pradă mare, și am pus foc în tot locul, numai singur orașul a fost cruțat. De aici ne-am întors prin Maramureș... (ilizibil). Și tătarii au suferit o mare înfrângere”.

(Vest): „Sub îndrumarea lui Iordaki Kantakuzino, conducând trupele”... (ilizibil)“.

1883. Raport anual, pagina 57 (Picturi murale din Suceava). „Pe baza unui raport al conservatorului Gutter, cu privire la picturile murale din capela cetății Suceava, distrus în întregime, el a fost autorizat să facă o călătorie informativă acolo”.

1884. Volumul 10, nota 135, pagina CCXXIV (Descoperiri în Siret). „După cum relatează conservatorul Gutter, numeroase obiecte de lut (în mare parte fragmentate) au fost găsite, recent, în grădina Beill, de lângă Siret, ca urne de incinerare preistorice, vase mici, o figurină mică de lut (Fig. 3 și 4), la doi metri adâncime, iar lângă ea o spirală răsucită. În pârloaga de lângă casa lui Ciudin s-a găsit un ciocan preistoric din rocă tare, gri închis, bine păstrat, lung de 9 cm, lățime de 4 ½ cm, scăzut pe partea inferioară, pe hacul superior și aplatizat, are un design obișnuit, aproape ca un fier.

1884 Raport anual. Page 36 (Descoperiri în Siret). „Conservatorul Gutter a prezentat o descoperire a cărămizilor romane din Siret. Același a trimis mostre de grâu carbonizat, care a fost găsit lângă vasele dintr-o grădină dinspre râul Siret. Studiarea, inițiată foarte atent, a evidențiat prezența grâului amestecat cu secară. O figurină din lut, prezentată și de acest conservator, a fost recunoscută drept o descoperire importantă a celei mai vechi culturi. Cu această ocazie, mulți au fost de părere că nu pot crede în vreo legătură între această figurină și descoperirea grâului preistoric“.

1884 Raport anual. Pagina 59 (Rapoarte despre mănăstiri). „Conservatorul Gutter a trimis un raport interesant despre Mănăstirea Putna, pentru care i s-a mulțumit. În ceea ce privește un alt raport important, al aceluiași autor, referitor la monumentele din Suceava și la ruinele castelului cetății, și, la sfârșit, un al treilea raport, privind mănăstirile Sf. Onufrii, Sucevița și Dragomirna.

Superiorul Bergmann s-a referit la acestea și și-a exprimat dorința ca „anunțurile“ să se transforme în studii despre aceste monumente, cât mai curând”.

1885. Volumul 11, nota 1. pagina XIII (Cărămizi romane) „În Siret, două cărămizi romane au fost scoase dintr-un zid, conform unui raport al conservatorului Gutter. Din păcate, nu a fost posibil să se investigheze mai mult zidul. Sunt cărămizi arse, de 11 cm grosime, 14 cm lățime; cea mai mare este destul de lungă, având 19 cm lungime. Acestea sunt primele astfel de cărămizi descoperite în Bucovina ”.

1885. Volumul 11, nota 121, pagina CXII (Bronzuri celtice din Prisăcăreni) „Conservatorul Gutter aflase, prin agenții săi, că, în satul Kupka, a fost aflată o piatră de temelie a bisericii foarte veche, iar în plus, că la Prisăcăreni s-a găsit o importantă unealtă de bronz. Acest lucru l-a determinat să viziteze acest site, pentru a putea analiza și pentru a organiza transportul pieselor. Pe data de 4 mai 1885, el s-a deplasat la Prisăcăreni, s-a dus la locul descoperirii din pădure și a văzut, la câțiva metri de la intrarea nordică în pădure, pe o arătură întinsă, locul unde o căldare de bronz, puternic deteriorată, a fost sfâșiată de plug. La mijloc, se afla o urnă umplută cu cenușă, înconjurată de douăsprezece unelte celtice de bronz. Căldarea și urna au fost distruse complet de plugari. Conservatorul nu a reușit să obțină decât două unelte celtice pentru Muzeul de Stat din Cernăuți. Acelea sunt în stare foarte bună, patinate în verde, iar toporul, de la orificiul cozii, la muchie, are 11 cm lungime și tăișul 5

1/2 cm lățime, fiind decorat cu dungi circulare și în formă de pană ridicată“ (fig. 5).

1885. Raportul anual, pagina 40 (Descoperiri pe platoul Hliboka). „Conservatorul Gutter a raportat și despre descoperirile făcute recent la Vama, Banila și Siret, și s-a decis să se subvenționeze săpături sistematice pe Podișul Hliboka“.

1885. Raportul anual, pagina 64 (Biserica Volovăț) „Conservatorul Gutter a trimis un raport asupra Bisericii Volovăț din Bucovina. Superiorul Bergmann a descris această biserică drept notabilă, datorită urmelor sale de pictură veche“.

1886. Vol. 12. Nota 2, pagina XXIV (Descoperiri de monede) „Conservatorul Gutter din Siret a raportat că, în 1885, multe monede romane de argint au fost găsite în incintele castelului princiar din Suceava, iar alte monedele romane de argint au fost găsite, în număr mai mare, și la Banila. Ambele descoperiri sunt remarcabile”.

1886. Volumul 12. Nota 48. Pagina XCII (Gutter) „La 8 mai 1886, Conservatorul Josef Ritter von Gutter a decedat la Siret“.

1886. Raport anual. Pagina 31 (Societatea Arheologică Română). „Înființarea unei societăți românești arheologice la Cernăuți a fost adusă la cunoștința administrației centrale”.

1886. Raport anual. Pagina 35 (Arta tipografică) ... „în sfârșit, formularele regretatului Conservator von Gutter au fost trimise autorităților. Încep pregătirile pentru colectarea materialelor necesare pentru o tipografie de artă a Bucovinei“.

1886. Raportul anual, pagina 45 (Descoperiri în Kisălău și în Hliboka). „Conservator von Gutter a depus programul pentru o investigație științifică arheologică a Bucovinei, după monumentele preistorice, pentru care dr. Munk pledează pe lângă Comisia Centrală, cu referire la descoperirile majore din Chisălău (Kisseleu) și dintr-un cimitir de pe platoul Hliboka“.

1886. Raportul anual, pagina 76 (Biserica Mirăuți din Suceava). „Conservatorul von Gutter a atras atenția asupra declinului vechii catedrale Mirăuți (Bucovina); s-a decis întreruperea stadiului de reconstrucție din acest monument, și studierea de către un organism tehnic. Restaurator Laizner a întocmit un studiu despre această biserică și a descris-o ca un foarte important monument, de un design oriental, ceea ce permite Comisiei Centrale restaurarea acestui monument, după solicitarea aprobării Arhiepiscopului de Cernăuți și a arhitectului mitropolitan Baurathes Hlavka, propunându-se ca biserica să servească, după restaurate, în scopuri ecleziastice“.

1887. Volumul 13, nota 120, pagina CLXXXV (Cimitirul din Călinești (Kalinestie), Tumuli de la Horodnik). „Conservatorul Klauser a raportat, de la Rădăuți, Comisiei Centrale, că a găsit, cu ocazia unei săpături, un schelet, îngropat într-un cimitir vechi din

Călinești. Urnele funerare sunt dispuse în linii drepte și la intervale regulate. Mormântul a fost dezgropat în prezența Conservatorului, la o adâncime de aproximativ 7 picioare, dar nu a fost găsit decât cenușă de la dezintegrarea oaselor. În Horodnik, s-au găsit cinci tumuli, similari cu cei de la Hliboka“.

1888. Raportul anual, pagina 55 (Descoperiri preistorice, în mormintele tătare din Hlinitza). „Conservatorul Romstorfer a raportat descoperiri recente preistorice în Bucovina și a deschis, cu precauție, mormintele tătare de la Hlinița. S-a decis să facă o examinare mai atentă a acestor relicve“.

1888. Raportul anual, pagina 103 (Biserica mănăstirii de la Dragomirna). „Conservatorul von Zachariewicz a raportat despre biserica mănăstirii Dragomirna, din Bucovina. Arhitectul Baurath Hlavka considera că biserica mănăstirii Dragomirna reprezintă cel mai important monument dintre bisericile din Bucovina și că este singura care a fost foarte măiestrit împodobită cu dantele din piatră, adăugând că bisericile bucovinene, atât în totalitatea lor, precum și fiecare în parte sunt la fel de interesante și îndreptățite la un studiu detaliat și complet, prin urmare, recomandându-le Comisiei Centrale pentru o abordare cu o atenție specială. Aceste biserici sintetizează o activitate artistică veche de aproape 300 de ani, în stiluri predominant independente, care au referiri la stiluri bizantine și la cerințele ritualice ale Bisericii Răsăritene, dar și inspirații de arhitectură occidentală a Evului Mediu, atât în biserica interioară, cât și în forma cupolelor, care au boltiri de sine stătătoare și care diferă doar prin încer-

carea adaptării la orice altă perioadă de artă, și, prin urmare, acest lucru trebuie să fie recunoscut ca un merit deosebit al acestei activități artistice și ca o particularitate originală a acestor monumente. Prin urmare, Comisia Centrală a decis să ia măsuri, astfel încât să fie studiate și explorate arheologic aceste monumente de către forțe adecvate“.

1888. Raportul anual, pagina 104 (Arhitectura bisericilor greco-orientale. Înființarea unui muzeu). „Conservatorul Romstorfer din Cernăuți a propus Comisiei Centrale și Departamentului cezaro-crăiesc de proiectare un raport despre stilul tipic de arhitectură de gr.-or. al bisericile din Bucovina și subliniază necesitatea înființării unui Muzeu pentru Bucovina“.

1889. Volumul 15, paginile 32 și 33 (Descoperiri în Bucovina). Conservatorul C. A. Romstorfer. „Un topor de piatră a fost găsit, în anul precedent, pe malul drept al Prutului, aproape la suprafață, între podul de fier și oțel și podul vechi din Cernăuți, de către lucrători, cu prilejul săpăturilor. Muchia este tăiată și șlefuită dintr-un flint foarte dur, de culoare închisă și gri deschis, până la partea de tranziție spre tăiș, are lungimea cea mai mare de 93 mm, o lățime superioară de 34, în treimea inferioară, și o lățime mai mare, de 47 mm, pe muchia de tăiere, lată de 45 mm, care este convexă, pe 3 mm, și în final are o grosime maximă, în miezul ei, de 23 mm, pe suprafețele laterale de 17 mm. Toporul este foarte ascuțit, iar proprietarul lui este domnul inginer urban Ludwig West din Cernăuți.

Un ciocan străpuns, alcătuit din diabizi (grup de pietre verzi, verde-intens), lustruit destul de lin pe suprafața sa și mai ales în interiorul perforației sale conice; incisivul este neted, parțial zimțat; suprafața ciocanului, în formă ovală, este aspră. Abraziunile de la marginea dintre săpătură și suprafață se datorează țăranilor care au găsit toporul, în primăvara anului 1885, în Iordănești, pe malul Siretului, după o revărsare a acestuia. Cele mai mari dimensiuni sunt: lungimea 80, lățimea 42 și grosimea 35 mm; gaura are, pe de o parte, 18, pe de altă parte, 22 mm diametru. Marginea ușor convexă este lungă de 28 mm, suprafața ciocanului măsoară 20 mm lățime, iar grosimea pălăriei măsoară 24 mm; proprietar este domnul Kolakowski, redactor al *Gazeta Polska* din Cernăuți.

La Lujeni, aproape de Cernăuți, a fost găsită, în 1887, de către proprietarul Bogdan von Bottuschan, la aproximativ 15 minute de Prut, un topor din piatră vulcanică, care are 132 mm lungime, mai degrabă îndreptată spre vârf; în mod ciudat, muchia de tăiere este plasată oblic, în raport cu linia de simetrie, și prezintă o abatere de aproximativ 10 mm în acest sens. Muchia este procesată destul de grosolan. Marginile ascuțite ale toporului au fost tăiate puțin: marginea este purtată spre spate; proprietar este doamna Bogdan von Bottuschan, soția proprietarului din Lujeni.

O bijuterie din argint (fig. 8), probabil dintr-un set de inele de templu, a fost găsit, în 1885, la Malatineț, în districtul Coțman. Formată dintr-un inel deschis cu sârmă puternică, un capăt aplatizat, care are o perforație, și un al

doilea capăt aplatizat, înfășurat în spirală, de asemeni cu o mică perforație rotundă, care susține ornamentul, care constă, în principal, din suprapuneri de flori, care, dispuse într-un astfel de mod, formează o formă sferică. Fiecare dintre ele (dintre care au mai rămas patru, dar trei despărțite) are o piramidă, cu globuri mici la mijloc, în timp ce frunzele constau din bucăți de argint aplatizate, realizate din bucle de sârmă. Acestea din urmă, împreună cu firele subțiri, înfășurate în spirală, în mai multe rânduri de margele, deasupra, formează deformațiile ulterioare. În special, o parte a discului inelar este umplută cu respectivele bucăți de fagure asemănătoare tubului, din care o parte este, de asemenea, spartă; proprietarul, ca înainte (doamna Bogdan von Bottuschan, soția proprietarului din Lujeni – n. n.).

Descoperiri la Hlinița, pe Prut: După ce țărani au găsit, acum câțiva ani de zile, pe zamca Miserdziv, de lângă Hlinița, cioburi de vase și alte relicve arheologice, pe care proprietarul Alexander von Flondor le-a dobândit și, în mare parte, le-a dăruit, colonelul von Seraczin, prin Regimentul de Pionieri de sub conducerea generalului locotenent Kruzlewski, a organizat săpături la Hlinița, în anul precedent și în acest an, în urma cărora au fost scoase la lumină numeroase piese, dintre care colonelul m-a informat parțial.

Lângă moara de la Hlinița, la adâncimea de 0,5 m, s-au făcut decoperiri sub un strat de depuneri de cărbuni și cenușă, gros de aproximativ 20 cm, din partea exterioară; într-un alt loc, pe partea exterioară de sus, unde s-a săpat până la o adâncime de 0,8 metri, s-au găsit cărămizi

(?) din lut, iar la adâncimea de 1,5 m, cenușă, cărbune și pietre.

Am mers la fața locului și am găsit un număr mare de piese, apoi cărbune, cenușă și alte depuneri acumulate în timp.

În interiorul săpăturii, delimitat cu pereți, s-au găsit cioburi ale diferitelor vase etc., la adâncimi de 1,5, până la 1,8 m. și anume:

a). Piese din ghivece, lucrate manual, de diferite genuri Thon și Tegel, mai mult sau mai puțin arse.

b). Părți ale unor vase mai mari, aparent plate, dreptunghiulare, cu pereți inferiori verticali, modelați foarte simplu cu mâna; poate, de asemenea, părți ale cuptorului, cu o grosime de până la trei centimetri și mai mult, miezul aproape negru, aparent negru, cu suprafața prevăzută cu șiruri de pietre.

c). Piese ale vaselor produse pe placă turnantă, ale căror pereți sunt duri și mai ales albastru-negru în interior, prezintă mai mult sau mai puțin culoarea cărămizii și sunt decorate cu încrustații simple sau multiple, care reprezintă cercuri concentrice, paralele, linii ondulate sau în zig-zag, toate aceste încrustații fiind produse cu un instrument asemănător pieptenului.

Cărămizile (?) sau părțile de lut, depuse probabil lângă o vatră, serveau, probabil, la acoperirea pereților colibelor, și s-au găsit lângă bucăți de gresie arsă.

Bucățile de flint, albe, marmorate parțial în gri albăstrui. Ibidem au fost găsite la adâncimea de 0,5 m.

Grâul carbonizat, parțial gătit aglutinat, în bucăți mai mari, o bucată fiind compusă, în mod ciudat, din grâu și dintr-un fel de lut poros și ars.

O bucată de fier, cu forma bucății superioare a unei teci, produsă din o foaie de fier, gros de aproximativ doi milimetri. Cea mai mare lățime se află în partea de sus, 18, iar în partea de jos, doar 15 mm. Placa transversală, care conține o gaură, lată de 38 mm, 6 sau 2 ½ lățime, pentru introducerea sabiei, se află oblic în inelul oval, înalt de 16 mm. Piesa este deja foarte mâncată de rugină.

Cu câțiva ani în urmă, țăranii au găsit, la aproximativ 500 de pași distanță de metereze, într-o râpă, un mâner de cuțit lung, de 40 de cm, acum puternic mâncat de rugină. Partea din spate este dreaptă, în față are o armătură longitudinală, apoi o cârpă, care este aproximativ întoarsă spre margine (pe spate pare a fi o cârpă similară ruptă).

Pe mâner sunt atașate trei monturi proeminente, care serveau pentru atașarea pietrelor prețioase pe mâner.

În număr mai mare, s-au găsit piese de bronz în Bucovina. Una dintre piese a fost găsită, în urmă cu aproximativ trei ani, de un țăran, pe versantul de nord-est al crestei Propasna, de lângă Hlinița, în apropiere de marginea satului. Suprafața prezintă câțiva pori, care au o grosime de 1 mm și poartă un strat gros de material, de culoare verde, care a fost parțial răzuit, după ce a fost

găsit. În secțiunea din mijloc, există un hexagon semi-regulat, destul de regulat. În lateral sunt rămășițele unei capse. În unele locuri, piesa are fisuri longitudinale. Grosimea ei este de aproximativ 1 mm; proprietar: colonelul Seraczin.

În anul precedent, generalul locotenent Kruzewski, împreună cu domnul Alexander von Flondor, au găsit, lângă Zidul Hlinița, aproximativ 14 fragmente de inele, dintre care patru sunt destul de potrivite pentru un inel întreg. Suprafața este foarte netedă și uniform înverzită, într-un mod care o face să semene cu strat de smalt. Tonul culorii este puțin mai moale decât verdele pur, care este vizibil sub suprafață. Diametrul este de aproximativ 10 cm; cea mai mare lățime, 12, cea mai mică, 6 mm: grosimea 1 1/2 mm. Restul, aproximativ zece părți, sunt mai scurte și par a fi aparținut unui al doilea inel (proprietar al aceluiași).

Localitatea Hlinița sau zamca Miserdziw, care în prezent este acoperită de o pădure de fag, de aproximativ 60 de ani, pare să fi fost cândva un punct fortificat sau o tabără militară (așa-numita tabără tătară).

1889. Volumul 15, nota 36, paginile 54 și 55 (Raportul, în continuare). De conservatorul C. A. Romstorfer. „Alte amănunte au fost aduse de domnul dr. A. Hammer, rudă a pădurarului localității, T. von Zyczynski, pentru o posibilă cointeresare a Muzeului de Istorie, căruia intenționează să-i predea următoarele descoperiri:

1). Piese rezultate din săpăturile ocazionale din Koțman, făcute în urmă cu aproximativ zece ani:

a). Două bucăți de inele, exact cu aceeași formă și lucrare (filigran de argint) cu bijuteria de argint menționată mai, care au fost interpretate ca aparținând cândva unui templu slav. Piesele sunt foarte rău deteriorate, acoperite cu verde-gri, iar firul semicircular de închidere a inelului este rupt la ambele capete.

b). Decorațiuni metalice din alamă (sau bronz), care s-au găsit pe fruntea unui schelet, probabil inițial atașată la căptușeală. Pe plăcile subțiri de 2 ½ cm, cu patru găuri la colțuri și presate în ornamente crude, se găsesc emisfere lunguiețe, din bucle de sârmă, pe care sunt atârinate plăcuțe tăiate plat, care, pe de o parte, poartă linii gravate rectiliniu și bastoane mici. Buclele de sârmă servesc, în același timp, pentru fixarea emisferelor.

c). Bile de 8 mm în diametru, din alamă subțire sau foi de bronz, după cum se poate vedea, formate din două emisfere împletite. În partea lor superioară, au câte un ochi, cu care probabil au fost prinși la o sfoară, în timp ce pe partea opusă, se află câte o piramidă, formată din patru globule de dimensiuni de mici, care se atașează la bijuteriile de argint menționate mai sus. Globulele amintesc de piramidele mici existente. Aceste sfere, opt întregi și cinci jumătăți, sunt acoperite cu o patină relativ puternică și în mare parte deteriorate.

Nimeni nu-și amintește, dintre locuitorii din Koțman, locul descoperirii obiectelor menționate, loc în care s-au găsit și oase, și dinți umani, dovadă că ar fi vorba despre un străvechi cimitir. Se pare că obiectele provin de

la un războinic, care și-a găsit mormântul, în mod accidental, aici.

2). Vârful de lance, cu lungimea totală de 27 cm (vârful efectiv, de 8 cm lungime, 27 mm lățime, cu un ax, în partea inferioară, cu o adâncime de 3 cm lățime, pentru atașare, și unul de fixare pe bara de lance, precum și o ureche forțată, cu tija pătrată, dezvăluie o lucrare destul de rudimentară, mâncată de rugină, în unele locuri, și găsită, în urmă cu vreo 15 ani, pe dealul Horodiște (la Stănești, pe Ceremuș, unde există rămășițele unei tabere abandonate, scoase la iveală de prăbușirile de teren, care s-au format după o inundație, cu o adâncime de aproape 3 m“ (Figura 6, de la pagina 53).

1889. Volumul 15, nota 160, pagina 215 (Biserica din Bădeuți). „Conservatorul Klauser și reverendul Tomini au trimis un raport detaliat Comisiei Centrale despre biserica din Bădeuți, situată pe valea râului Suceava, pe un deal de pe malul drept al Suceviței, care se varsă în râul sus numit, nu departe de această biserică parohială, care a păstrat un caracter vechi. Fondarea sa datează din 1487, după cum scrie pe o inscripție din stânga, deasupra ușii bisericii. Pe de altă parte, anul 1481 este cel adoptat. Biserica, a cărei figură o ilustrează dispunerea sa (fig. 8), are o lungime de 24 m, și 9,05 m lățime. Este construită în formă de cruce, pavată cu dale de piatră, are ferestre mici și arcuite, cu pereți de piatră. Iconostasul este, în înălțime și lățime, până la pereții care ajung între altar și naos. Biserica a fost bogat pictată, atât în interior, cât și pe pereții exteriori, până în 1790. Cu toate acestea, atunci când au fost necesare unele reparații

de construcții, la acea vreme, totul a fost văruiț. Biserica avea patru turnuri, la acel moment, dar trei dintre ele au fost eliminate, și doar cel mare a rămas, dar modificat într-o mansardă foarte nepotrivită. Din păcate, de-a lungul timpului și prin neînțelegere umană, construcția a fost grav deteriorată, dar este de sperat că existența sa va fi asigurată în continuare, printr-o restaurare adecvată. În 1887, a venit timpul să refacem, treptat, frescele acoperite cu var; frescele altarului au rămas destul de clare, mai puțin pe bolta de acolo. Imaginile sunt grupate în trei rânduri, între primul și al doilea rând existând o panglică modelată, iar în rândul de jos, opt figuri înfățișează pe sfinții părinți; în al doilea rând sunt reprezentate sacramentul și spălarea picioarelor, iar în al treilea, heruvimii. În naos (detașamentul bărbaților sfinți, de asemenea în imagini încă bine păstrate.) La intrarea dinspre vest, vedem imaginea ctitorului, Ștefan cel Mare, cu familia, care ține imaginea bisericii în mâinile sale, înmânând-o Sfântului Procopiu, răstignirea, Hristos înaintea marelui preot, coborârea de pe cruce, în seria despre moartea Mariei, despre transfigurarea lui Hristos; unele reprezentări nu mai sunt determinabile (la sud), decât vag imaginile sfinților mucenici, a Maicii Domnului cu Pruncul, purtarea în mormânt etc. În diviziunea femeilor, picturile de perete sunt, de asemenea, foarte bine păstrate, existând același aranjament în trei rânduri. Cele mai multe imagini se referă la Sfântul Procopius. La exterior, imaginile sunt distruse iremediabil de calcar“.

1889. Vol. 15. Nota 239, pagina 277 (Mănăstirea Sucevița) „Între mănăstirile din Bucovina, după cum relatează Conservatorul Klauser, aceasta, din Sucevița, este,

fără îndoială, cea mai frumoasă. Se află la poalele Carpaților, într-o vale laterală a văii Suceviței (Suczawathal, în text – n. n.). Imediat în spatele mănăstirii, se înalță culmea Furcoi, de pe care puteți vedea, spre nord-est, o priveliște magnifică și să treceți, apoi, cu vederea întreaga vale a Suceviței, până dincolo de Rădăuți, în timp ce spre sud, se desfășoară Carpații ascendenți, minunat împăduriti, ca o mare vegetală încântătoare.

În acest loc magnific, membrii familiei voievodale Mogilă au întemeiat mănăstirea, în 1578, au construit bisericile principale și clădirile de mănăstire și le-au înconjurat cu ziduri închizătoare asemănătoare unei fortărețe.

Clădirile mănăstirii sunt ne semnificative, din punct de vedere arhitectural, și nu fac decât prin aspectul lor curat și atrăgător, căruia îi datorează grija actualei mănăstiri în primul rând domnului Arhimandrit Philippowicz, o impresie foarte prietenoasă.

Dar mai interesantă este biserica principală. Este construită în stilul unei case lungi, care este destul de specific pentru bisericile vechi din Bucovina, și este derivată din stilul bizantin. Planul desenat de prof. E. Maximowicz îl simbolizează clar (fig. 9). Tinda cu intrare dublă, situate la capetele nordic și sudic al bisericii, datează aparent din vremurile ulterioare. Deasupra naosului bisericii se ridică turnul, care este format din tambur și felinare, în care sunt atașate ferestrele necesare pentru iluminarea interiorului.

În exterior, întreaga biserică este acoperită cu fresce, care, cu excepția unei mici părți, sunt încă foarte bine păstrate, dar despre natura lor vrem să aducem mai multe detalii mai târziu.

În interiorul bisericii se află, printre altele, mormintele ctitorului mănăstirii și ale surorii sale. Din fostele comori bisericești, doar câteva au supraviețuit, menționând în special cărțile evanghelice, scrise manual în limba rusă, decorate cu miniaturi, care au o valoare artistică semnificativă, sacrificii și coșuri din metal prețios, veșminte brodate și picturi în ulei, lucrări în filigran de aur și argint“.

1889. Raportul anual, pagina 38 (Landesmuseum). „Conservatorul Romstorfer raportează despre starea de nădejde a unui muzeu național istoric în Cernăuți. El consideră că circumstanțele favorabile înființării unei astfel de instituții sunt demne de sprijin din partea Comisiei Centrale“.

1889. Raportul anual, pagina 43 (Harta arheologică pentru Bucovina). „Cu ocazia unui raport al conservatorului Romstorfer, cu privire la descoperirile din Bucovina, s-a ivit ocazia să vorbească și despre necesitatea realizării unei hărți arheologice pentru acest pământ al Coroanei. Părerăa lui este că includerea descoperirilor arheologice de tot felul și de fiecare dată pe o hartă, în mica Bucovină, ar putea fi un cadru de abordare și explorare și, prin urmare, ar însemna un început meritoriu; altfel, o astfel de acumulare de informații nu ar fi recomandabilă, deoarece știința s-a exprimat, în mod repetat, pentru crearea hărților de căutare, în funcție de tipurile

individuale de obiecte găsite și cu referire la anumite perioade de timp, pe care le reprezintă“.

1889. Raportul anual, pagina 110 (Sucevița, Bădeuț, Vama și Suceava). „Conservatorul Klauser relatează despre biserica din Sucevița, despre biserica din Bădeuț și despre așa-numitul Monument al Tătarilor, de lângă Vama, în Bucovina. Corespondentul Schmidt a făcut un raport despre Suceava și monumentele sale“.

1890. Volumul 16, pagina 47 (Tipul bisericilor mănăstirești din Bucovina), de conservatorul C. A. Romstorfer (Cu o hartă).

1890. Volumul 16, pagina 51 (Sihăstria de lângă Putna și Volovăț). „În minunatul Putnathale, cu numele preluat de la abația cu același nume, situată mai sus, la o distanță de aproximativ trei sferturi de oră, se află ruina singuratică a unei biserici mici, pe o pajiște înclinată ușor. Fără îndoială, a aparținut unei foste mănăstiri, care a existat aici chiar înainte de a fi fondată Putna (1481). De la distanță se observă strălucirea ruinelor de piatră, printre tufișuri înalte; în jurul ruinelor și pe pereți, tufișurile au prins rădăcini, cu mult timp în urmă. Nici o legendă, nici un raport înregistrat despre trecutul acestui mic monument, care, cu toate acestea, ne întoarce încă în secolul al XIII-lea. În figura din stânga (fig. 10) este desenat planul de bază (la scara 1/200). Biserica are dispunerea tipică a bisericilor moldovenești, cu cele trei abside de nișă, iar clopotnița lipsește, incinta mică, cu fante la ferestre. Tinda nu este decât un mic vestibul, în care dă intrarea, în timp ce o a doua cameră, dublă față de incintă, poate o fi

servit în scopuri rezidențiale. Zidăria este realizată în piatră de carieră, iar la exterior se pot vedea încă rămășițe de ziduri și de arcade, dispuse așa cum este tipic și în stilul vremii. Rămășița jumătății de cupolă este formată dintr-o grămadă de cărămizi în cochilie, zidite în diagonală, conform schiței (fig. 11), motiv care se găsește și pe clădirile bisericii mai vechi. Deasupra bisericii, se observă bolta unei alte încăperi.

Wolovăț. La poalele crestei, care formează bazinul hidrografic dintre Sucevița și târgul Solca, și la aproximativ o oră de mers, cu mașina, de la Rădăuți, se află satul Wolovăț, care are peste 2.200 de locuitori. Legenda spune că, întâlnind-o pe Ița, Voievodul Dragoș, fondatorul principatului moldovenesc, a ridicat aici biserica mănăstirii din lemn, transferată ulterior la Putna, la începutul secolului al XIV-lea. În Schematismus-ul gr. or. al Bucovinei, scos de Dioceza Arhiepiscopală, se menționează această biserică, realizată din materiale moi și pictată, din parohia Putnei, construită în 1346, în Wolovăț, de Dragoș, și transferată, în 1468, de Voievodul Ștefan cel Mare la Putna și reparată minuțios în 1871. Potrivit lui Ureche, se spune că, prin mutare, s-a modificat forma inițială. Astfel, biserica menționată ar fi cel mai vechi monument al Bucovinei. În locul acestei biserici de lemn, Ștefan cel Mare, a terminat, în anii 1500-1502, biserica de zidărie actuală, care a fost făcută, după cum se atestă pe partea exterioară a bisericii, în stânga, alături de placa de piatră a ușii din față, în inscripția inscripția slavonă, tradusă de Wickenhauser astfel:

„Iubitorul creștin, temător de Dumnezeu, Io Ștefan Voievod, prin harul lui Dumnezeu Hospodar al Țării Moldovei, fiul Voievodului Bogdan, împreună cu soția sa Maria, fiica lui Radul Voievod, și cu fiul său iubit, Bogdan, a zidit această biserică, în numele Înălțării Crucii venerate și dătătoare de viață. A început-o în anul 7008 (1500) și a terminat-o în 7010 (1502) în anul 40 și 6 al domniei sale, în luna lui septembrie 4“.

Conform legendei, Voievodul Dragoș a fost înmormântat în Volovăț. Cu toate acestea, după cum mă informează Wickenhauser, în biserica care există acum, după cum afirmă parohul ei, Protopresviterul Constantin Tarangul, cercetările dintr-un mormânt nu au găsit nici o urmă.

În planul desenat (fig. 11), biserica diferă, în esență, de celelalte biserici din acea vreme, prin lipsa absidelor laterale segmentare sau semicirculare și tipul de construcție. Chiar dacă aceasta din urmă ar putea să nu fie cea originală, forma de astăzi este mai mult sau mai puțin condiționată de forma planului și se pare că biserica, chiar și în cruce, nu deținea o boltă cu cupole. Vestibulul sau tinda este egală cu încăperea pentru bărbați, boltită ca un butoi semicircular și susținută de stâlpi puternici, iar absidele sunt acoperite de o jumătate din cupolă. În turnul sudic sunt două scări, care coboară, înainte de iconostas, la două trepte, care conduc în sus, astfel încât încăperea bărbaților, față de cea a femeilor este delimitată printr-un șanț adâncit cu aproximativ 30 cm. În aceasta din urmă, pe perețele de sud, se află mica încăpere tipică, așa-nu-

mitul Diaconarium, pentru depozitarea vaselor sfinte, cu vatră pentru sfeșnice și, în sfârșit, o mică fereastră.

Doar patru ferestre mici luminează interiorul, care este acum alb și se zărește doar în împrejurimea ușii care dă spre tindă, fragmente dintr-o frescă mai veche. La fel, pereții exteriori, care, spre deosebire de contraforturile puternice, nu au o altă protecție, ci doar o friză formată din nișe mici, albe (fig. 12). Acoperișul înalt de șindrilă este remarcabil, mai ales spre peretele vestic al bisericii, deoarece spre partea de est, deasupra absidei, are formă semicirculară. Ca aproape toate bisericile, cimitirul înconjoară și acest loc, din care figura din dreapta arată un monument caracteristic al unei pietre funerare, care conține inscripțiile de pe suprafața asemănătoare mesei (fig. 13).

Conform unei traduceri a articolului despre Dragoșu Vodă, publicat în „Liberalul” (lui Titus B. Costinean, nr. 4-6 Jassy 1886), de domnul Olinski-Olinescu, cică povestesc oamenii bătrâni că, pe vremea bunicilor lor, un păstor a găsit, în pădure, zidurile bisericii uitate. Din cauza vremii, biserica suferise rău, nu mai avea acoperiș, nici iconostas sau imagini interioare, fiind apoi complet renovată“.

1890. Volumul 16, nota 6. Pagina 69 (Descoperiri în Bucovina). „În urma notiței cu același nume, inclusă Mittheilungen, anul 1889, nota 36, fie-ne permisă raportarea asupra altor descoperiri interesante, nepublicate încă.

1). O mare parte dintr-o cămașă de zale, împletită din inele de aproximativ 12 mm lungime și de 2 mm grosime, a fost găsită, în 1883, pe malurile pârâului Cibou, lângă Cârlibaba. Parțial încă bine conservată, unele părți ale acestei zale au fost degradate de solul argilos, în care s-a format o puternică rugină. Consilierul guvernamental J. Kochanowski (partenerul contelui de Bellgarde în conducerea Câmpulungului – n. n.) a dăruit aceste zale pentru colecția arheologică națională din Cernăuți.

2). Patru bucăți mici de cămași de zale, realizate în același mod, dar care constau din inele de 8 până la 12 mm, în diametru, cu grosimea de 1 până la 2 mm, au fost găsite, acum câțiva ani, în Capu Câmpului, districtul Gura Humorului, și la Fundu Moldovei, în districtul Câmpulung; Proprietar: Asociația Arheologică Română din Cernăuți.

3). O sabie (Fig. 14) a fost găsită, în 1852, lângă Cernăuți, în râul Prut. Este cu mâner pentru două mâini, de 129 cm lungime, cu lama lată de peste 5 cm lățime și are o lungime de 103 cm. Garda dreaptă, parțial lucrată în jur, este de 17 cm lungime și are o montură, în care s-a aflat o piatră prețioasă, de 5 cm în diametru. Mânerul, format dintr-un material de fier gros de 1/2 inci, 1,8 mm înălțime și 2 cm lățime, în partea inferioară arată o inflexiune, probabil cauzată de o lovitură. Lama este împodobită, pe de o parte, cu un fir mic de alamă, introdus cu spiralele în jos, prin triunghiuri mici, în primul rând al traversei de întăritură și puțin mai adânc, care se desfășoară paralel cu canalul de scurgere a sângelui, așa

cum se arată în desen, care poate fi interpretat ca un Wappenthier⁴⁵ (unicorn săritor? – n. Romstorfer).

4). O sabie similară, cu două tăişuri, dar fără decorațiuni detectabile, și de numai 108 cm lungime, mai ușoară, lucrată și prevăzută cu plăcuțe octogonale, a fost găsită, în 1886, în pădure, aproape de Poiana Miculi, de lângă Gura Humorului; Proprietar: Asociația arheologică românească din Cernăuți.

5). Barda de fier (fig. 15), cu tăiș larg și, proporțional, foarte mare, de 36 cm lungime, pe axul de 5 cm, în muchia de tăiere 29 cm lățime, cu 28 cm lungime, 4 cm lățime, deja foarte ruginită, a fost găsită, acum câțiva ani, în Rogojești, județul Siret; Proprietar: Asociația arheologică românească din Cernăuți.

6). Bijuterii din argint, de aceeași formă și mărime cu cea descrisă și ilustrată în anul 1889, găsită prin săpare, în 1887, la Vilauce, districtul Vijnița; Proprietar: Asociația arheologică românească din Cernăuți; vezi și pagina 53.

7). Două vârfuri de săgeată, realizate din bronz, cu trei tăişuri, lungime de 3 ½ și 4 cm, săpate, în 1886, în Satulmare, districtul Rădăuți, pe un deal, încă 2 bucăți vârfuri de săgeată, de aceeași dimensiune, dar numai cu

⁴⁵ Domnul corespondent F. A. Wickenhauser, fostul proprietar al sabiei, ne-a trimis o schiță istorică detaliată. Când, cum și de la cine a ajuns această sabie în albia râului nu o spune nici o legendă și nici un document: totuși, prin coincidența circumstanțelor, se poate spune, cu mare probabilitate, că sabia de luptă în cauză a aparținut unui Cavaler al Ordinului German, răpus în anul 1497.

două tăișuri, și 2 bucăți de vârfuri de săgeată cu trei muchii, complet topite (fig 16, proprietatea aceluiași).

8). Vârf de lance din bronz, cu două tăișuri, foarte frumos patinat în verde, de 14,5 cm lungime, prezentând trei perforații, dintre care cea de-a treia a fost probabil cauzată doar de ruginire; cea mai mare lățime este de 3 cm; a fost găsită, acum câțiva ani, în Securiceni, districtul Suceava, ocazional, în timpul construirii unei case (proprietarul aceleiași).

9). Trei axe, un topor fără deschidere, un topor din piatră dură întunecată, cu perforație, și unul din piatră foarte ușoară, lungă de 8 cm, tot cu o gaură, toate găsite în pădure, înainte de Poiana Miculi, districtul Gurahumora, în anul 1886 (proprietate a aceluiași).

10). Un inel celtic special din bronz mare (fig. 17) și un inel de bronz foarte drăguț au fost găsite, în urmă cu aproximativ 10 ani, în Bucovina. Primul prezintă un desen elaborat foarte frumos, pe baza unei schițe, și are o lungime de 13,3, o lățime superioară de 3,8, o lățime inferioară de 4,6 cm și o grosime, în burtă, de aproximativ 3 cm. Inelul de bronz este foarte bine conservat, precum și pălăria ornamentală, care are un diametru exterior de 8,4 până la 9 cm, grosimea de 4 până la 15 mm și are gravat un model gravat curat (Proprietar: Profesor universitar Dr. Johann Wrobel).

11). În anul precedent, au fost necesare lucrări considerabile de stabilizare a pământului pe așa-numitul deal Dominik sau Muntele Episcopului din Cernăuți, care

a închis imediat reședința Arhiepiscopului, în special, cupola, și s-au făcut săpături de până la aproape 2 m adâncime, pentru realizarea unui platou. Acest deal domină o mare parte din Câmpia Prutului, din înălțimile nordice și din valea îngustă a pârâului Clocucica, cu afluenții săi mici, și pare, deci, important din punct de vedere strategic. În urmă cu mulți ani, au fost găsite bijuterii din aur în ruinele de cărămidă de la poalele sale. Subsemnatul conservator a luat legătura cu inginerul urban, executant de lucrări L. West, și cu grădinarul urban A. Piotrowski și a vizitat deseori șantierele. În afară de un mormânt, care conținea un schelet descompus, probabil dintr-o perioadă recentă, la o adâncime de aproape 2 metri, nu s-au descoperit obiecte de fond și nu s-au arătat nici urmele unei știute foste pepiniere de arbori (Romstorfer)“.

1890. Volumul 16, nota 18, pagina 77 (Placă de aramă) „Conservatorul Carl A. Romstorfer a raportat că, cu ocazia reparației unei căi forestiere din localitatea Ostra, au fost găsite mai multe vârfuri de lance și două similare celor din figura alăturată (fig. 18), precum și un sfert de placă de aramă. Placa de aramă are grosimea de 3,5 mm, este tăiată ca un puzzle și apoi întărită. Pe partea din spate este o abordare în formă de pană pentru fixarea acesteia la un alt obiect. Înfățișarea este o reproducere a scutului și a stemei moldovenești“.

1890. Volumul 16, nota 57, pagina 133 (Sabia și toporul de piatră) „Conservatorul Klauser spune că, lângă Suceava, cu prilejul aratului, s-a găsit sabia descrisă în Fig. 19, iar pe câmpurile de lângă Jaslovăț (Rădăuți) un

topor de piatră, lung de 11 cm, și mai multe monede de argint (Filip al IV-lea). În ceea ce privește sabia, aceasta a fost expertizată de custodele împărătesc Custus Boenheim, care completează că sabia aceasta amintește de așa-numita formă gotică a săbiilor călăreților germani din secolele 14-15. Rămășițele vaselor, descoperite în același loc, indică o vechime mult mai îndepărtată. Lama pare să provină dintr-un atelier italian“.

1890, volumul 16, nota 178. Pagina 258 (Descoperiri de bronz în Prelipce și Presecăreni). „Pe lângă rapoartele fostului conservator von Gutter, care formează baza notei 71 din anul 1882 și a notei 121 din anul 1885, domnul R. F. Kaindl (Cernăuți) raportează următoarele: Dintre piesele de bronz din Prelipce (nota 71), care fuseseră deținute în mod privat, a venit, recent, un topor de luptă în cabinetul de antichități al Universității Cernăuți. Acest topor, la fel ca primul din nota citată, se remarcă prin faptul că gâtul său se ridică din tubul arborelui cu ajutorul unui gât special și formează un disc asemănător cu frânghia. Acest disc este circular și merge într-un vârf. Lungimea sa este de 34 cm. Marginea tăietoare are 6,76 cm lățime. După cum se dovedește prin marginile de turnare, toporul a fost turnat într-o matriță formată din două piese simetrice, care s-au împărțit pe direcția tăierii. Conform notei 121 de mai sus, dintre cele 12 piese celtice de bronz, găsite la Presecăreni, în primăvara anului 1885, două au fost duse la Muzeul din Cernăuți sau, mai corect, la Universitatea de acolo. Totuși, aici este acum doar o piesă celtică, față de care dimensiunea și descrierea menționate în notă nu se încadrează. Piesa celtică are o lungime de 10,2 cm, iar muchia sa de lățime este de 4,5

cm, în timp ce în notă lungimea este de 11 cm, iar lățimea de 5,5 cm. De asemenea, afirmația generală, conform căreia piesele celtice sunt „decorate cu dungi în formă circulară și în formă de pană ridicată”, nu se încadrează pe celticul existent, iar striatiile (Fig. 5) din Mittheilungen nu corespund, de asemenea, acelei epoci. Prin urmare, în mod evident, descrierea și ilustrația din Nota 71 se aplică doar celticului pierdut între timp; și așa, cel puțin, acest lucru este păstrat în cuvinte și imagini“.

Raportul anual 1890, pagina 39 (Colecția de antichități și Muzeul Țării). „R. F. Kaindl a făcut un raport despre colecția de antichități, aranjată de el și de Conservatorul Romstorfer la Universitatea din Cernăuți, cu privire la înființarea Muzeului de Stat din Cernăuți“.

Raportul anual 1890. Pagina 52 (Tumul la Dănila). „Correspondentul prof. Schmidt a indicat că explorarea tumulului de la Dănila (Bucovina) va avea loc în curând“.

Raportul anual 1890, pagina 97 (Manuscris). „Conservatorul Isopescul, din Cernăuți, a atras atenția asupra unui manuscris de cântări liturgice, în scrierea slavonă a bisericii”.

1890. Volumul 17, pagina 80 (Siret ca sit de obiecte arheologice), de conservatorul C. A. Romstorfer (cu ilustrație).

1891. Volumul 17, nota 103, pagina 123 (Suceava). „Correspondentul W. Schmidt a făcut comunicări

foarte valoroase Comisiei Centrale despre semnificația arheologică a orașului Suceava, care, la mijlocul secolului al XVI-lea, conform unor surse diferite, a pierdut din importanța considerabilă, pe care o avea pe la mijlocul secolului al XVI-lea. Clădirile mândre ale boierilor de rang, care fuseseră anterior angajați de curte și ale căror case erau împodobite cu picturi ale unor evenimente istorice autohtone, au dispărut fără urmă. Din cele 40 de biserici, ale căror cupole decorate cu dubla cruce orientală au făcut ca fosta capitală a Moldovei să devină o mică așezare bizantină, doar unsprezece au reușit să reziste vremurilor. Unele dintre ele au încă fresce bine conservate pe pereții interiori, probând o discretă influență italiană. Din punct de vedere tehnic, dintre toate aceste biserici, așa-numita biserică Mirăuți merită cea mai mare atenție. Se află la capătul estic al orașului, pe latura de nord a unei creste, pe al cărui promontoriu, spre nord-vest, se află resturile rare ale castelului voievodal. Biserica Mirăuți este o biserică bizantină de o perfect eleganță, care merită o soartă mai bună, decât să fie lipsită de acoperișul de protecție și să servească vandalismului mâinilor producătorilor de fructe, care au făcut din pământul ei o întinsă livadă. Castelul ascundea, între ruinele sale, o comoară de monede medievale, descoperite în locul unde a fost amplasată capela interioară a cetății și unde peste înălțimea unui om rămân ziduri cu resturi de frescă, care au depășit distrugerea violentă a fortificației, prin aruncare în aer“.

1891. Volumul 17. Nota 104, pagina 123 (Măriței) „Correspondentul W. Schmidt raportează asupra satului Măriței din Bucovina. Cătunul Măriței formează

un loc ciudat, lângă prima stație, Hatna, a căii ferate Lemberg-Cernăuți-Suceava, înfipt între dealuri și mărginit de un torent cu același nume cu Hatna. Descoperirile bogate în aur au atras atenția generală cu atât mai mult asupra acestei așezări, întrucât se știa că mulți țărani au vândut bucată cu bucată bogățiile aruncate în poala lor prin voia coincidenței capricioase, unor pânditori ai profitului, care așa au ajuns la prosperitate. Chiar și anchetele oficiale s-au dovedit a fi lipsite de rezultate, în confruntarea cu istețimea vicleană a căutătorului, vânzătorului și a cumpărătorului, până în 1878, când, în cele din urmă, anumite piste, care au fost urmărite, au condus la faptul că, după o puternică rupere de nori, din iulie, torențele care s-au năpustit în Măreția au scos, din nou, la iveală diverse obiecte de aur, pe care le-au cules țăranii și le-au păstrat în secret, până ce le-au vândut, pentru o sumă derizorie, unui comerciant rătăcitor. După finalizarea anchetei, căutătorii și cumpărătorul au fost aduși, împreună cu obiectele găsite, la Căpitănia districtului, pentru cercetare.

Au fost înregistrate o brățară masivă din aur, de formă primitivă, în formă de șarpe, și câteva fibule similare. Toate piesele au arătat urme regretabile de frecare cu rocile torentului, deasupra cărora ameițitorul curent de apă le-a determinat să se rostogolească. De asemenea, cu această ocazie, a ieșit la iveală un molar al unui *Ursus primogenius*. Căpitanul de atunci districtului, Anton Heschmann, s-a simțit obligat să meargă cu o comisie la fața locului, în Măreței, pentru a putea determina proveniența descoperirilor, cercetând cu atenție terenul.

Correspondentul Schmidt a fost chemat în această comisie și a urmat cursul torentului, în amonte, pentru a descoperi semne de orientare. Deși a pătruns până la sursă, nu a văzut nimic semnificativ și se poate presupune, cu toată certitudinea, că astfel de aur găsește doar în cursul abundenței de apă, torențele formându-se, la o distanță considerabilă, de partea dreaptă sau de partea stângă, și probabil că puhoiul realizează spălarea obiectelor și îndepărtarea pământului, de îndată ce valul sălbatic a atins o înălțime suficientă pentru a lăsa curentul să se involbureze și să sape și peste locul în care se află obiecte de valoare. Sătenii care au găsit aceste obiecte l-au asigurat că nu au habar de unde provin toate aceste comori.

Pe de altă parte, a fost fericit că a făcut o altă descoperire. În timp ce cobora, se uită în jurul zonei, văzând o înălțare spre vest, precipitată, dar ușor înclinată spre vest, de aproximativ douăzeci de metri, al cărei vârf era încununat de un fag bătrân. Când a ajuns în vârf, a observat, de departe, ceea ce doar ochii pricepuți pot vedea, niște denivelări discrete, care pot dezvălui, în orice moment, vremuri pline de viață. Tumulul era aproape în mijlocul platoului, în timp ce în jurul lui se aflau morminte scufundate. În ciuda înserării tot mai pronunțate, căpitanul de district și ceilalți au urcat pe deal, iar Schmidt le-a arătat spre descoperirea sa; ascultându-l cu neîncredere, ei au răscolit în locurile arătate de el și au scos la iveală, deocamdată, o secțiune transversală, care l-a încredințat pe Schmidt despre corectitudinea presupunerii sale, apoi au aflat alte trei astfel de locuri de odihnă, în care se aflau resturi calcinate de coloană vertebrală.

Unii au propus adunarea rămășițelor, astfel încât să se poată face o înmormântarea creștină a acestor rămășițe umane descoperite din întâmplare. Câțiva medici, prezenți acolo, au explicat că, pentru a intra în această stare de calcifiere, scheletele umane trebuie să fi stat în pământ cel puțin două mii de ani, ceea ce a dus la decizia ca, în viitorul apropiat, după obținerea permisiunii, de la proprietarul moșiei, baronul Johann Kapri, să se caute cu atenție și să se săpe pentru a descoperi tumulul. Problemele referitoare la costuri au amânat executarea acestei decizii.

De atunci, nu s-au mai făcut raportări ale altor descoperiri de aur în zona Măriței, dar acest lucru nu înseamnă că astfel de descoperiri ar fi fost făcute și până acum, comorile rămânând ascunse, pentru presupusul avantaj al căutătorului“.

1891. Volumul 17, nota 160, pagina 178 (Conservarea monumentelor din Bucovina). „Profesorul conservator Romstorfer a înaintat deja Comisiei Centrale un raport foarte important, privind necesitatea conservării multor monumente importante din Bucovina. În același timp, el a atras atenția asupra bisericilor mănăstirești din Putna, Sucevița, Dragomirna, asupra bisericilor mai vechi ale parohiilor și ale filialelor din Horecea, Toporăuți, Siret (2), Mănăstiriște, Suceava (4) Ilișești, Pătrăuți, Sf. Ilie, Rădăuți, Sucevița, Solca, Comarești, Arbore, Volovăț, Milișăuții de Sus, Satulmare, Mănăstirea Humorului, Voroneț, Vatra Moldovița etc., în afară de numeroasele biserici din lemn. La biserica din Mănăstirea Humor, mortarul pedestalului, care are o înălțime de aproximativ

un metru, a căzut parțial, cu excepția peretelui inferior, care poartă încă picturi splendide. Pe cei aproximativ 30 cm lățime, pietre de profil pietonal sunt desfăcute sau chiar aruncate, îmbinările fiind mai ales fără mortar. Trotuarul din jurul bisericii s-a scufundat atât de adânc, încât nu numai că nu mai servește scopului, dar a devenit de-a dreptul dăunător construcției. Când s-au desființat mănăstirile, această biserică a devenit biserică parohială, iar iconostasul de acolo este de remarcant“.

1891. Volumul 17, nota 175, pagina 183 (Mari descoperiri, legături, monede). „Profesorul conservator Romstorfer a raportat Comisiei Centrale că, în suburbia Roșă, din Cernăuți, a fost găsită, în 1887, când s-a săpat un iaz, la o adâncime medie de 3 metri, o greutate elipsoidă, de 4 cm lungime, 3,5 cm grosime, din lut ars roșu. Acolo ar putea fi descoperite și resturi de copaci, și ceramică arsă.

Pe înălțimile de la Gura Humorului există mai multe puncte fortificate, numite metereze, iar unul, la Piciorul, este aplatizat și îngrădit. Se poate vedea o încăpere subterană boltită, care este făcută din pietre cioplite.

În Șipotul Sucevei s-au găsit monede poloneze din secolele XVI și XVII, apoi opt monede de proveniență moldovenească și turcă“.

1891. Volumul 17, nota 196, pagina 188 (Bile de piatră din Suceava). „Conservatorul Romstorfer a anunțat Comisiei Centrale că, în grădina ornamentală de lângă vechea reședință a arhimandritului din Suceava, la

aproximativ 6 metri distanță și la adâncimea de aproximativ 0,5 metri, s-au găsit opt bucăți bile de piatră, folosite pentru tunuri, de circa 30 cm în diametru; una dintre ele a fost depusă în Muzeul Țării“.

1891. Volumul 17, nota 245, pagina 251 (Biserica veche din Revna). Pe Prutul de sus, la o distanță de aproximativ zece kilometri de Cernăuți, aproape de munții împăduriți și de râul care se apropie, se află satul Revna, înființat în urmă cu un secol, în vecinătatea unei mănăstiri care aparținea Schitului Mare, din Galiția, pentru care a fost construită biserica de lemn în cauză. O inscripție pe stâlpii ușii principale și inscripția în slavonă a bisericii pictate spun, conform traducerii preotului local: „În 1744, această biserică a fost construită și închinată Sfântului Nicolae, prin grija și îngrijirea venerabilului ieromonah Isaia, proegumen la Schitul Mare, ctitorul acestui lăcaș, pentru iertarea păcatelor sale. Amin. Mai târziu, această biserică a fost renovată în 1764“. Sub clădirea menționată, zidirea cu chiliile mănăstirii, deja dispărută, poate fi identificată. De la desființarea mănăstirii, în 1784, biserica a servit ca biserică parohială, până în 1889, an în care a fost construită o biserică parohială nouă, ceva mai mare, lângă biserica veche, care a devenit mănăstire. Fosta biserică este unul dintre cele mai vechi monumente din lemn din Bucovina și, probabil datorită formei și designului, cea mai interesantă construcție de acest fel. Fără adăugirile ulterioare și pridvorul complet interconectat, biserica are doar 13 m lungime, în timp ce lățimea cea mai mare se ridică la 8 m.

Plansa, complet tipică după formatul vechii biserici gr.-or., arată o navă ușor aplecată pe partea de vest, așa-numita clopotniță, mai departe nava principală, cu două mici apside și cu spațiul altarului (Sanctuarium), care se termină poligonal și lângă care se află o cămară pentru sacrameinte. Fruntea, acum prea deschisă la nava principală, era, anterior, așa cum se vede clar, despărțită de naosul principal printr-un zid, conținând probabil o ușă închisă. Cele două găuri încă vizibile în podeaua de piatră ar fi putut fi utilizate pentru stâlpii ușii acestui perete. Pe deasupra ușoarei aplecări, galeria trebuie să fi fost deschisă înspre naosul principal, în care există o ușă, în partea de vest, care conduce spre un balcon deschis. Nava principală susținea cupola cu opt fețe, care urcă precum un felinar. Tranziția spre întinerire este realizată, acolo, printr-o cornișă din lemn. Acoperișul este abrupt și iese în afară doar puțin peste pereți și susține două turnuri zvelte, și cupola cu opt fețe; la nivelul inferior, există zone de acoperiș plate, foarte largi, în jur. Pereții, care se sprijină pe fundațiile din piatră de dărâmatură, sunt confecționați din bârne cioplite și nu sunt protejați de streșini, dar au acoperișuri de șindrilă. Acoperișul este realizat cu șindrilă, iar turnurile zvelte sunt acoperite cu tablă. Pardoseala este din lespezi fixate cu moloz. Altarul și absida sudică au fost ridicate la un pas ușa principală, care are lățimea de numai 90 cm și înălțimea de 170 cm și este situată pe partea de vest, în timp ce, pe partea de nord, apare o ușă laterală. Între camera altarului și cea principală se află iconostasul cu trei uși, executat în arhitectura Roccoco, cu sculpturi și auriri bogate, ale căror icoane sunt în general foarte bine pictate. Întrucât partea superioară a altarului are un caracter foarte diferit

și nu se potrivește cu partea inferioară, în raport cu dimensiunile, este posibil să fi fost preluat dintr-un vechi altar. În parapet, se găsesc datele 1791 și 1792. În fața peretelui zugrăvit se află patru sfeșnice din lemn, pentru câte trei lumânări fiecare. Altarul conține masa altarului, deasupra căreia, pe tavan, se vede o imagine, sub care este amplasată o altă pictură, cel puțin mai veche, iar în plus, la un colț, se află o vatră de lut. Absida laterală sudică este prevăzută cu cinci strane. Cu excepția conturilor deschiderilor absidelor, care apar tivite cu linii și a unei picturi de suprafață, asemănătoare unui cartuș, în absida principală, pereții sunt lăsați în planuri simple pe interior. La exterior, partea inferioară a fațadei vestice, care a fost bine planificată și protejată de pasajul menționat anterior, este pictată figurat o frescă. Aripa ușii, în frumoasa concepție, conține imaginea unui înger, care conduce un copil, cu stânga, în timp ce cu mâna dreaptă arată spre „ochiul lui Dumnezeu“. Restul tablourilor s-au degradat în cea mai mare parte. Sculpturile din lemn apar într-o manieră foarte corectă, cu multă pricepere și grijă; din păcate, este compromisă întreaga clădire, pentru care s-a folosit, destul de ciudat lemn de tei, iar în iconostas carii au făcut distrugerii însemnate. Ca urmare a consolidării insuficiente și a pământului alunecos, partea de est a bisericii s-a lăsat și, drept urmare, a devenit în principal dărăpănată și nu mai poate fi folosită (fig. 19, 20 și 21)“.

1891 Raportul anual, pagina 37 (Privind înființarea Muzeului Țării). „Conservatorii din Bucovina, consilierul școlar Isopescul, consilierul școlar Klauser și profesorul Romstorfer, au informat Comisia Centrală

despre rezoluția pronunțată în ședința de studiu, organizată cu privire la înființarea unui muzeu de stat la Cernăuți și au solicitat instituirea unui mandat, prin care să fie împuterniciți să ia măsurile suplimentare în această chestiune. Directorul Comisiei Ilg a dat următorul răspuns: „Comisia Centrală a primit, cu viu interes, scrisoarea nr. 120, din 24 iunie 1891, așa că acum există speranță pentru crearea unei Asociații Naționale a Muzeelor din Bucovina. Solidarizarea actuală a unor personalități eminente ale țării pare să conțină acele forțe care sunt necesare să conducă la realizarea proiectului, de atât de mult timp aprobat de către Comisia Centrală în acest scop și spre satisfacerea acestei situații. Măsurile luate pentru înființarea unui muzeu al țării în Bucovina apar, în totalitate, în spiritul Comisiei Centrale, deși nu au adus, până acum, la lumină ceva îmbucurător, deci și Comitetul Central, ca și comunicarea celor trei domnii conservatori, declară acordul lui complet în acest sens“. Această solicitare a fost făcută pentru aprobarea finală. Ulterior, profesorul Romstorfer a raportat, din nou, despre dezvoltarea favorabilă a problemei înființării acestui Muzeul Național (Raportul anual 1890, pagina 39).

1891. Raport anual, pagina 111 (Lucrări de restaurare în biserici gr.or.). „Conservatorul Romstorfer a făcut un raport detaliat asupra fostei biserici mănăstirești din Revna, în Bucovina. De asemenea, a dat un raport despre fosta biserică mănăstirească din Solca și despre cea pe care a studiat-o în Arbore și s-a decis să atragă atenția Ministerului cezaro-crăiesc de culte și instruire asupra acestor monumente. Ulterior, el a făcut și alte comunicări cu privire la restaurarea bisericii din

Solca, distrusă de trăsnet, ulterior. Același conservator a raportat și despre lucrările de restaurare necesare în biserica mănăstirii de la Humor și a fost numit profesorul Luntz să se ocupe de restaurarea menționată în decizia Ministerului cezaro-crăiesc al Cultelor și Instruirii. Mai mult, el a subliniat că, de-a lungul vremii, clădirilor bisericii din Bucovina nu li s-a acordat deloc îngrijirea necesară. Comisia Centrală a recunoscut importanța deosebită a acestui raport, dar și-a menținut punctul de vedere, afirmând că, din păcate, nu primește rapoarte despre puținele renovări din Bucovina, care au loc, deoarece nu se încearcă aproape nimic, în atâtea locuri, pentru a elimina răul structural existent“.

1891, Raportul anual, pagina 111 (Lucrări de pământ) „Conservatorul consilier școlar Klauser a raportat asupra unor lucrări de terasamente de la Gura Humorului, care datează din 1854 și au servit ca fortificații de frontieră“.

1892. Volumul 18. Pagina 44 (Bisericile parohiale greco-orientale din Solca și Arbore). De conservatorul Carl A. Romstorfer. Cu o ilustrație.

1892. Volumul 18, nota 50, pagina 116 (Găsirea monedelor și a aurului) „Profesorul corespondent W. Schmidt din Suceava a raportat Comisiei Centrale că, spre sfârșitul lunii mai 1892, s-au găsit, din întâmplare, niște monedă interesante acolo. Acestea au fost descoperite la capătul de nord-est al orașului, la gura apeductului. Au fost 101 bucăți monede, cu o patină foarte puternică. Examinarea mai atentă a arătat că au de-a face

cu monede turcești, poloneze și lituaniene. Monede de bronz, obișnuite. Doar două dintre ele erau demne de remarcat: o monedă piastriană de argint moldovenească, a lui Petru (Aron – n. n.), predecesorul Ștefan cel Mare (înainte de 1456), care a condus țara o foarte scurtă perioadă de timp, și o a doua, un ban de aramă al orașului Viena, din 1683, o monedă standard. În primele zile ale lunii iunie, la Măreția au fost găsite câteva obiecte de aur, de două feluri, una evaluată ca aur brut la 9,75 ducați, iar celelalte două, la 2 ducați. Trebuie să fi fost un fel de fibulă, cu un apendice rupt“.

1892. Volumul 18, nota 141, pagina 240 (Inscripții în piatră) „Fosta biserică mănăstirească din Humor conține inscripții în piatră, unele dintre ele fiind prezentate aici în figura (fig. 22). Semnele de la „a“, la „d“ apar, după cum a raportat conservatorul Romstorfer, în bolta arcuită a portalului principal și, în repetate rânduri, pe pedestale. Fiecare inscripție are 3 cm înălțime“.

1892. Raportul anual, pagina 39 (Muzeul Țării) „Curatorul Muzeului Țării Bucovina din Cernăuți are un nou aviz. La cerere Comisiei Centrale, Ministerul cezaro-crăiesc al Culturii și Învățământului din Viena a dat un aviz cu privire la eficacitatea acestui muzeu provincial, exprimându-se în favoarea acestei instituții de cultură“.

1892. Raport anual, pagina 62 (Săpături și descoperiri de monede) „Conservatorul Klauser a raportat despre succesul mai mic al săpăturilor din Horodnicu de Jos, Bucovina, și pe o descoperire de monede la Siret.

comentatorul Dr. Kenner a remarcat: Monedele de interes din localitate au ajuns, aparent, la locul descoperirii, pe ruta comercială care leagă Marea Neagră și Dunărea cu Marea Baltică. Ele aparțin unui grup de monede găsite, care indică existența și direcția drumului, și, prin urmare, fiecare sit nou în care se fac astfel de descoperiri este important“.

1892. Raport anual, pagina 117 (Biserica greco-catolică din Cernăuți) „Profesorul conservator Romstorfer a raportat despre demolarea bisericii greco-catolice din Cernăuți și despre semnificația arheologică a existenței sale și despre raportul consilierului ministerial Lind împotriva demolării. Din mobilierul bisericii, cu excepția altarului și a iconostasului, nimic nu este semnificativ. Acestea ar putea fi folosite, din nou, în biserica nouă. Dintre veșminte sunt două, din secolul precedent, care au o valoare artistică mai mare. Pentru păstrarea acestora, precum și pentru păstrarea altor obiecte mai vechi, care, de exemplu, ar trebui să capete importanță, cu ocazia reconstrucției, ar trebui să se prevadă în scris“.

1892. Raport anual, pagina 117 (Biserica Mănăstirii Humor). „Ca răspuns la o solicitare a Ministerului, în ceea ce privește restaurarea fostei biserici mănăstirești greco-orientale de la Humor, Comisia Centrală a declarat că trebuie să se ia în considerare obiectivul interesant în sine, cu structura sa tipic bizantină, și conservare și consolidarea necesare ale acestui monument arhitectural, care trebuie luate în considerare de guvernul provinciei Bucovina și pot fi recomandate pentru executare. În ceea ce privește fresca exterioară, din care se

găsesc urme greu de observat deasupra temeliei, dar restul indică semnele unei decorațiuni colorate, care ar fi fost, odată, depozitară de frescă, s-ar putea lua în considerare contururile ușoară și costurile relativ ridicate ale refacerii. Pe de altă parte, Comisia Centrală consideră că prioritar este să se recomande cea mai etică în restaurarea iconostasului“.

1892. Raport anual, pagina 118 (Biserica Romano-Catolică din Gura Humorului). „Comisia Centrală a recomandat proiectul pentru o extindere la Biserica Romano-Catolică din Gura Humorului“.

Raportul anual 1892, pagina 118 (Biserica veche de lemn din Revna). „Conservatorul Romstorfer a raportat despre vechea biserică de la Revna, care urmează să fie demolată, din cauza dărâpării. S-a decis să se facă, mai întâi, fotografiile atente ale acestei biserici; dacă se dovedește că o parte din material ar fi reutilizabil, ar fi de dorit ca biserică să fie reamplasată într-un loc mai potrivit, în forma sa actuală“.

1892. Raport anual, pagina 118 (Biserica parohială gr. or. din Siret). „La cererea Comisiei Centrale, Ministerul cezaro-crăiesc al Cultelor și Educației și-a dat avizul asupra proiectului prezentat de guvernul provincial pentru restaurarea bisericii parohiale greco-orientale Sf. Ioan din Siret, renovare cauzată de faptul că acoperișul nou ar trebui ridicat în jurul turnului central. În consecință, proiectul propus a fost clasificat drept admisibil, dar Comisia Centrală va trebui să conceapă un

acoperiș de cupolă mult mai mare, care să cuprindă ascuțitul turn central“.

1892 al Raportului anual, pagina 118 (Biserica parohială gr. or. din Solca). „Cu referire la proiectul de restaurare a bisericii greco-orientale din Solca, Ministerul cezaro-crăiesc al Cultelor și Educației a aprobat și recomandat Comisiei Centrale, pentru execuție, proiectul întocmit“.

1892. Raport anual, pagina 118 (Sabia de la Șipot) „Consilierul dr. Kenner s-a referit la găsirea unei monede și a unei vechi săbii în Șipot-Cameral. Conservatorul Boenheim și-a exprimat opinia, cu privire la acesta din urmă, spunând că această armă provine, cu siguranță, din perioada Renașterii“.

1892. Raport anual, pagina 118 (Teracotă) „Conservatorul Klauser a raportat despre descoperirea unei teracote în relief la Drăgoiești, care a fost dată Muzeului Țării din Cernăuț“.

1892. Raportul anual, pagina 119 (Voroneț). „Conservatorul Romstorfer a raportat despre restaurarea mănăstirii greco-orientale, acum biserică parohială, din Voroneț, și despre ruinele din apropiere, destinate demolării, probabil rămășițe ale fostelor chilii ale mănăstirii“.

1893. Volumul 10, nota 61, pagina 138 (Monedă). „Dr. Kaindl din Cernăuți a adus la cunoștință Comisiei Centrale că, în cabinetul cu monede al Universității, există o monedă de la Lucius Verus (101-72 înainte

de Hristos), care se află aici de aproximativ doi ani și jumătate, când a fost găsită, la adâncime de un metru, odată cu construcția drumului care leagă Șoseaua Nouă și Cimitirul Catolic. A fost achiziționată de la locație pentru cabinetul numit“.

Lista conservatorilor și corespondenților Comisiei Centrale cezaro-crăiești:

a). Conservatori:

Mikulitsch Andreas, inginer la Districtul Cameral de Construcții din Cernăuți, citat deja în 1872.

Isopescul Demeter, consilier școlar cezaro-crăiesc și director al Institutului de formare a cadrelor didactice din Cernăuți; pentru secțiunea a III-a, prin Ordinul Ministerial nr. 9613 din 14 septembrie 1875.

Petrino Otto, Baron von, președintele Asociației Culturale de Stat din Cernăuți; pentru secțiunea I; 1872-1879.

Schwerdtner Victor, arhitect și Profesor al Școlii cezaro-crăiești de afaceri din Cernăuți; pentru secțiunea II; din 1877 până în 1878.

Gutter Josef, Cavaler von, Căpitan în Siret; pentru secțiunea I; din 1880, până în 1885.

Laizner Josef, directorul Școlii cezaro-crăiești de afaceri din Cernăuți; pentru secțiunea II; din 1880, până în 1887.

Klauser Heinrich, consilier școlar și directorul Gimnaziului cezaro-crăiesc din Radautz; pentru secțiunea I; conform ordinului Ministerului nr. 25429 din 31 ianuarie 1887, până în 1886.

Romstorfer, Carl A., arhitect și Profesor al Școlii cezaro-crăiești de afaceri din Cernăuți; pentru secțiunea II; conform ordinului Ministerului nr. 2686 din 8 mai 1888.

b). Corespondenți:

Getzlinger Leopold, Dr. cezaro-crăiesc, Medic de district în Vijnița, fost în Câmpulung, din 1881.

Kasprzycki Carl, Dr. cezaro-crăiesc, Medic de district în Vijnița; din 1881, până în 1884.

Loserth Johann, Dr. cezaro-crăiesc, profesor universitar; din 1881; Mutat la Graz, în 1893.

Mikulitsch Andreas, inginer la Districtul Cameral de Construcții din Cernăuți; din 1881, până în 1884.

Neubauer Ernst Rudolf, directorul Liceului din Rădăuți; din 1881, până în 1890.

Neumann Ferdinand, inginer la Districtul Cameral de Construcții din Cernăuți, fost șef al districtului de construcții din Suceava; din 1871.

Wickenhauser Franz Adolf, funcționar la Consiliul cezaro-crăiesc de Finanțe din Cernăuți; din 1881, până în 1891.

Vasile Kluczenko. Dr. cezaro-crăiesc, Medic în Cernăuți, fost medic de district în Suceava; din 1883.

Stefanelli Theodor, Judecător cezaro-crăiesc de district din Câmpulung, fost adjunct al Curții de District din Suceava; din 1886.

Lainzer Josef, Directorul Școlii cezaro-crăiești de afaceri din Cernăuți; din 1888.

Schmidt Wilhelm, profesor emerit la Gimnaziul cezaro-crăiesc emerit în Suceava; din 1889.

Olinski-Olinescu Dionys, Concepist cezaro-crăiesc financiar la Cernăuți; din 1891.

Polek Johann, Dr., Custodele Bibliotecii Universitare cezaro-crăiești din Cernăuți; din 1893⁴⁶.

Sf. Ioan cel Nou de la Suceava. — Cf. pag. 99 din text.

⁴⁶ Romstorfer, Carl A, *Aus „Mittheilungen der k. k. Central-Commission*, în Maximovici, E.; Mikulicz, A.; Polek, Dr. J; Romstorfer, C. A.; *Jahrbuch des Bucowiner Landes-Museum / 1893*, Czernowitz 1893, pp. 45-71

2. 9. Ch. 309 E

DIE *neubau*

MOLDAUISCH-BYZANTINISCHE
BAUKUNST.

CARL A. ROMSTORFER

ARCHITECTUR-INGENIEUR DER K. K. STAATSBUILDING-ANSTALT U. LEHRSTUHLFÜR BAUKUNST AN DER UNIVERSITÄT W. U. WIEN

WID. 343 1618

44

WIEN 1888.
VERLAG VON LEHMANN & WENZEL

Arhitectura moldo-bizantină

Hochwobehrer Herr Ministerialrath!

Von meiner gütlich empfangenen Einpfarrigen Letter:
„Die orthodox-byzantinische Bistums“, die in der Allgemeinen
Synode von 1872, die ich in Constantinopel anwesend war,
habe ich mich sehr herzlich bedankt, und bin sehr dankbar,
dass Sie die Ehre haben, die ich für meine besondere Beziehung
mit Constantinopel ausgedrückt haben zu wollen.

Ich bin sehr dankbar für die freundliche
gezeichnete Briefe, die Sie mir geschrieben haben, und die ich
sehr dankbar annehmen will, und die ich sehr dankbar annehmen will,
dass Sie in meiner Stellung als Correspondent alle diese Bistumsangelegenheiten
kennen, und weil ich sehr gerne einmal eine große Kirche in der
dieser Art haben möchte, von der ich ganz kleinen Bistums (wie ich
in Constantinopel bei Rom in Constantinopel mit einer großen Kirche
in Byzanz, f. Allg. Synode 1872) habe, und die ich sehr

Hochwobehrer, ich bin sehr dankbar, mir gelegentlich einmal (da ja in dem
Thema unterzeichneten Briefen - Dogmatische die von Synode)
sehr dankbar sind) den Inhalt einer großen ge-ov. Kirche über,
habe ich zu wollen, das, was Sie die Ehre haben, die ich für meine
sehr dankbar zu sein, dass ich die Ehre haben, die ich für meine
sehr dankbar zu sein.

Mit den besten Wünschen meine hochachtungsvolle
Begrüßung zu sein

Ihre hochachtungsvolle
Landpfarrer

Carl A. Romstorfer
S. S. Landpfarrer, Constantinopel.

Constantinopel, den 7. September 1896.

Introducere

În Bizanț, splendida capitală a Imperiului Roman de Răsărit, o plantă tânără a răsărit din rămășițele artei antice degradate a Romei, care, dezvoltându-se ciudat în noua sa sferă, a crescut curând într-un copac vibrant și puternic. Aceasta și-a produs cel mai minunat fruct, înaintea de mijlocul secolului al VI-lea, în lucrările lui Anthemius din Tralles și Isidorus din Milet: „admirabila, neîntrecută Hagia Sofia”. Ramurile și rămurelele sale se răspândesc până departe, în toate țările și în toate direcțiile busolei, care sunt pline de binecuvântări de secole.

În Armenia, Grecia și Grecia, în Tracia și Macedonia, în Grecia, cu centrul de artă de pe Muntele Athos, în Italia, Siria și Spania, precum și pe coastele mediteraneene ale Africii, peste tot se construiesc monumente în stil bizantin, care sunt mai mult sau mai puțin influențate de unii factori locali. Chiar și în Europa Centrală, mai ales în timpul cruciadelor, spiritul său a animat arta, cel puțin într-o măsură semnificativă artele individuale. Cu toate acestea, dezvoltarea nu progresează uniform în diferite țări, dar ajunge întotdeauna într-un anumit impas, adesea ca urmare a revoltelor politice, mai devreme aici, mai târziu dincolo.

Una dintre cele mai tinere ramuri ale stilului bizantin s-a dezvoltat, abia spre sfârșitul secolului al XIV-lea, în fostele principate dunărene, mai ales în Moldova, și a dat roade modeste, dar deosebite, până în secolul al XVIII-lea; în funcție de zona sa de distribuție, acest stil este cel mai bine descris drept „moldo-bizantin”. Stilul arhitectural ecleziastic din Rusia, care provine și din arta bizantină, este și mai tânăr. După ce a pătruns în sudul acestei țări, datorită răspândirii credinței ortodoxe, s-a extins curând în regiunile de nord ale Rusiei. El se îndepărtează cel mai mult de formele stilului vechi, schimbându-le în moduri adesea arbitrare, care nu corespund organismului clădirii. Dezvoltarea sa ulterioară, influențată de stilul Renașterii, care a domnit alături de el, este încă în desfășurare.

Avem acum lucrări mai mult sau mai puțin detaliate despre monumentele bizantine specifice țărilor menționate⁴⁷, iar stilul acestor monumente pare a fi luat în

⁴⁷ F. Kanitz: „Serbiens byzantinische Monumente” mit 12 Tafeln, Wien, 1862; K. v. Berg: „Die Ruinen der armenischen Königsstadt Ani”, in „Vom Fels zum Meer”, 1886; M. Scherwinski: „Die Baukunst in Georgien”, mit 11 Tafeln, in der „Allgemeinen Bauzeitung”, Wien, 1891; Dr. H. Brockhaus: „Die Kunst in den Athosklöstern”, mit 31 Tafeln, Leipzig, 1891; L. Reißberger: „Die bischöfliche Klosterkirche von Curtea de Argeș”, Wien, 1867; „Biserica episcopală a mănăstirii Curtea de Argeș”, Festschrift, herausgegeben zur feierlichen Einweihung der restaurierten Kirche, Bukarest, 1886; Constantin Erbicanu: „Istoria Mitropoliei Moldaviei și Sucevei și a Catedralei mitropolitane din Jași”, Bukarest, 1888, u. a. Vergi, auch: M. L. Ackner: „Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenburgen”. Aus dem ersten Bande des Jahrbuches der k. k. Centralcommission, Wien, 1857, ferner: Dr. J.

considerare și în lucrările de istorie a arhitecturii. Găsim publicate doar date istorice individuale despre bisericile fostei Moldova, căreia îi aparținea Bucovina de astăzi, ținutul coroanei austriece⁴⁸; Consilierul (arhitectul) șef de construcții Josef Hlávka a atras mai întâi atenția asupra stilului său particular, într-un tratat⁴⁹. El a efectuat studii în mai multe biserici de mănăstiri bucovinene, pentru a utiliza forme stilistice tipice în clădirea reședinței arhi-episcopale greco-orientale din Cernăuți, pe care a executat-o cu mare splendoare și care, din păcate, nu a fost încă publicată.

Marele interes pe care monumentele medievale ale Bucovinei l-au trezit mereu în mine a fost motivul pentru care am fost la k. k. Ministerul Culturii și Educației, care m-a trimis în România, în 1887, și astfel mi-a dat ocazia să cunosc legătura dintre clădirile bizantine locale și cele din această din urmă țară.

Strzygowski: „Das Etschmiadzin-Evangeliar”, Wien, 1891 und „Drei Wochen auf der Halbinsel Sinai”, welche Reisebeschreibung Erzherzog Otto von Österreich 1895, in Druck legen ließ.

⁴⁸ F. A. Wickenhauser: „Die Urkunden des Klosters Moldawitza”, Wien, 1862; „Geschichte und Urkunden des Klosters Solka”, Czernowitz, 1877; „Molda oder Beiträge zur Geschichte der Moldau und Bukowina”, 4 Bändchen, ebenda, 1881 bis 1891 ; W. Schmidt: „Suczawa’s historische Denkwürdigkeiten”, Czernowitz, 1876; E. Melhisedec: „O vizită la câteva mănăstiri și biserici antice din Bucovina”, Bukarest, 1885; D. Pappasoglu: „Istoria fondării orașului București, capitala regatului Român, de la anul 1330 până la 1850”, Bukarest, 1892.

⁴⁹ „Die griechisch-orientalischen Kirchenbauten in der Bukowina“, in „Österreichische Revue“, Wien, 1866.

Nevoia neîndoielnică de a studia dezvoltarea artei moldo-valahe în stilul mamă m-a condus la Constantinopol, la fel ca și dorința de a obține o perspectivă asupra arhitecturii ruse din sudul Rusiei. Ministerul a luat notă de raportul meu detaliat de călătorie cu apreciere și mi-a cerut să fac acest lucru prin intermediul k. k. Comisia Centrală pentru Conservarea și Cercetarea Artei și Monumentelor Istorice, să pregătească partea din acestea care privește în mod specific Bucovina pentru „comunicările” menționatei Comisii⁵⁰. Am scris ulterior tratate și monografii⁵¹ despre stilul moldo-bizantin în general sau despre

⁵⁰ Tocmai a fost publicată, însoțită de 57 de ilustrații.

⁵¹ Au fost publicate până acum: „Tipul de biserici mănăstirești din Bucovina” (Typus der Klosterkirchen in der Bukowina), cu un plan (Mitteilungen der k. k. Central-Commission, 1890); „Monumente de arhitectură în Bucovina” („Baudenkmale in der Bukowina”, în „Wiener Zeitung”, nr. 13-15, 1890); „Forma boltită și acoperiș a bisericilor moldovenești din secolul al XIV-lea până în secolul al XVIII-lea („Einwölbung und Dachform der moldauischen Kirchen aus dem 14. bis in das 18 Jahrhundert“, în „Revista lunară austriacă pentru serviciul de construcții publice” – „Österreichische Monatschrift für den öffentlichen Baudienst“, cu două ilustrații și un plan, numărul 10, 1895); „Vechea biserică greco-orientală din Revna” („Die alte griechisch-orientalische Kirche in Revna“), cu ilustrații („Mitteilungen der k. k. Central-Commission“ – „Avizele Comisiei Centrale Imperiale și Regale”, 1891); „Bisericile parohiale greco-orientale din Solca și Arbore” („Die griechisch-orientalischen Pfarrkirchen in Solka und Arbora“), cu un plan (ibid., 1892); „Fosta biserică mănăstirească greco-orientală din Voronetz” („Die griechisch-orientalische ehemalige Klosterkirche in Woronetz“), cu un plan (ibid., 1894). Printre publicările în presă se numără: „Fosta mănăstire Watra-Moldaviza” („Das ehemalige Kloster Watra-Moldawitza“), cu opt ilustrații; „Bisericile greco-orientale din

monumentele de arhitectură individuale din Bucovina. În cele ce urmează, voi încerca să prezint stilul arhitectural în discuție dintr-o perspectivă istorică a artei.

Raportul de călătorie menționat mai sus îmi servește drept bază; numeroase înregistrări tehnice și fotografice, pe care le-am făcut, între timp, precum și alte studii relevante, îmi oferă o completare binevenită la aceasta. Ici-acolo, am folosit fotografiile altora pentru desene, cazuri în care nu am neglijat să citez sursa. Faptul că lucrarea are încă unele lacune și că nu toate datele istorice, în special, pot pretinde a fi incontestabile, se poate datora dificultăților deloc ne semnificative în colectarea și revizuirea materialului, sau în informațiile disponibile, care sunt adesea contradictoriu, reprezintă o scuză.

În ciuda acestor neajunsuri, care nu pot fi acum remediate, nu am mai vrut să mă abțin în publicarea acestei lucrări, pentru ca metoda de construcție deloc neinteresantă să devină, în curând, cunoscută în cercuri mai largi; lucrarea este menită, în același timp, să încurajeze specialiștii să întreprindă studii mai aprofundate și să contribuie la renașterea stilului în cauză. Prin două clădiri bisericesti, pe care le-am reabilitat deja, în acest stil, în Bucovina și în România⁵². Prin acestea, cred că am dovedit că stilul arhitectural moldo-bizantin, cu construcțiile sale interesante și detaliile atractive, fermecă-

Radautz și Badeutz" („Die griechisch-orientalischen Kirchen zu Radautz und Badeutz"), cu un plan.

⁵² Capela mormântală a familiei Cavalier de Tabora, în Repujineț, cu două planuri („Allgem. Bauzeitung", 1892); Biserica greco-orientală din Simionești, lângă Roman, cu două ilustrații („Österr. Bautechniker-Zeitung", nr. 1, 1892).

toare, pe de o parte merită reînviat, iar pe de altă parte, se adaptează cu ușurință la condițiile de schimbare în timp, moderne, cu progrese tehnologice, și pot fi ușor recuperate.

Dezvoltarea istorică a principatelor dunărene

Așa cum condițiile locale, precum ar fi religia, tradițiile și obiceiurile unui popor determină forma și designul clădirilor sale, dar mai ales al tuturor monumentelor de artă, tot așa o fac și evenimentele istorice ale țării respective, politica sa internă și externă, precum și traficul locuitorilor săi cu popoarele vecine au exercitat o anumită influență. Va fi deci necesar, cel puțin pe scurt, să cunoaștem evoluția istorică a principatelor dunărene, precum și cele mai importante lucruri despre viața bisericească de acolo.

Preistoria țării, care a constituit o parte principală a provinciei romane Dacia, este bogată în evenimente pline de senzațional, cauzate în principal de migrația popoarelor. Ostrogoții, care se stabiliseră aici, au fost alungați de huni și, în urma acestora din urmă, de alani și slavi; mai târziu, acolo au locuit avarii, care, în curând, au devenit tributari bulgarilor și au fost strămuți de români, în secolul al XI-lea. La începutul secolului al XIII-lea,

regele Andreas al II-lea a acordat cavalerilor teutoni posesiuni din sudul Transilvaniei, așa-numitele Burzenlande, pentru a asigura Ungaria împotriva acestui din urmă popor. Este probabil că, așa cum susțin unele surse, pentru a-și atinge scopul indicat, acest ordin a construit fortificații mai mici sau mai mari la granițele României, de exemplu la Neamț, Suceava, Siret, Hotin și Cernăuți, devenite desigur semnificative în vremuri ulterioare, când au suferit modificări sau extinderi. Poate că Ordinul Sfântului Ioan, după Bela IV, a contribuit la crearea unora dintre aceste sisteme de fortificații (în 1247) și au preluat țara românească drept feudă, deși Cavalerii Sf. Ioan nu au putut să o stăpânească permanent din cauza mongolilor, care năvăleau din Asia în număr mare, la acea vreme (erorile, precum aceasta, aparțin istoriografiei vremii: teoria lui B. P. Hasdeu⁵³, adoptată de Dimitrie Onciul⁵⁴, prin care „susțin că cetatea Neamțului a fost zidită de cavalerii teutoni... Acești cavaleri ar fi venit în Moldova cam pe la anul 1210 și ar fi stat aici 30 de ani”⁵⁵. – n. n.).

În zonele înalte ale Transilvaniei, care erau bine protejate de munți împotriva popoarelor invadatoare, un ciudat popor mixt se dezvoltase acum viguros din rămășițele ocupațiilor și coloniștilor romani, precum și din triburile slave, cărora li s-a dat numele de „valahi”, dar s-au

⁵³ Hasdeu, B. P., *Cetatea Neamțului*, în *Foaia societății Romanismulu*, an. I 1870, nr. 7, București 1870, pp. 327-331

⁵⁴ Onciul, Dimitrie, *Originea principatelor române*, București 1899, p. 83

⁵⁵ Minea, I.; Grigoraș, N.; Cojoc, Gh., *Din trecutul Cetății Neamțului / În legătură cu campania noastră de săpături din vara anului 1939*, în *Cercetări istorice*, anul XVII, vol. XVII, 1943 pp, 141-210, p. 144

numit „Rumini”, la care se face referire. Când mon-golii, care înaintaseră în Ungaria și Germania, s-au retras, treptat, din nou spre Asia, după bătălia de la Liegnitz, din 1241, ducele Radul Negru a pătruns cu o armată, din Alpii Transilvaniei, în câmpia destul de pustie a Dunării și a întemeiat acolo un principat. care se întindea, spre sud, până la Dunăre, dar pe de altă parte s-a extins între Siret și Olt și, curând, dincolo de acesta din urmă. Capitala acestui principat valah, care a trebuit să accepte alternativ suzeranitatea polonezilor și maghiarilor sau a Porții, a fost, la început, Câmpulung, în Țara Românească, mai târziu (1290-1431) Argeș și (până în 1445), Târgoviște.

Cu ajutorul românilor maramureșeni, în frunte cu voievodul lor Dragoș, armatele lui Ludovic I i-au respins victorios pe tătari – cum se numea, de obicei, acest temut trib mongol –care invadaseră recent Europa, înainte de mijlocul secolului al XIV-lea. Dragoș ocupa, acum, sub suveranitatea Ungariei, o parte din pământul cuman, deținut de poporul alungat. Se știe că fiul său, Gyula-Sas, locuia în vechiul oraș comercial Siret, care este amintit și astăzi de Saskaberg, pe care se afla castelul său. Acest guvernator a fost, însă, alungat de voievodul maramureșean Bogdan, care a declarat proprietatea, cu succes apărută, ca fiind independentă de Ungaria și a întemeiat, astfel, Principatul independent al Moldovei, numit de turci Bogdania.

Ulterior, evenimentele politice deosebite ale acestor două țări, care au format un zid de protecție împotriva înaintării mahomedanismului în Europa creștină, dar, în același timp, au format și o pricină de dispută pentru

imperiiile din jurul lor, precum și numeroasele bătălii interne pentru tron, au continuat o perioadă aproape neîntreruptă. Războaiele implicate sunt aici amintite sumar, de dragul unei imagini complete, până în vremurile cele mai recente.

Mircea I (1389-1419) a pus deja Țara Românească sub suveranitatea turcească și a trebuit să lupte cu voievodul advers, Dan, care era sprijinit de polonezi. Mircea l-a alungat, dar, la fel ca urmașul său, Dan al II-lea, acesta a intrat, în repetate rânduri, în război cu turcii. De asemenea, Dan al IV-lea a luptat împotriva turcilor, prin trimiterea de trupe auxiliare la Hunyade, după care Soliman a dat provincia Țara Românească lui Vlad al III-lea. După uciderea sa, în 1477, guvernatorul moldovean Ștefan cel Mare a cucerit Țara Românească și l-a instalat pe boierul Szepel (Țepeș) în această țară, care în scurt timp a pierdut-o. Al doilea succesori al său, Radu cel Mare, a adus îmbunătățiri în legislație și constituție și a lăsat țara fiului său, Mihai I, care, cunoscut ca fiind crud, a fost alungat, în 1510, după o domnie de zece ani. Dracu V Bassarab, recunoscând din nou suveranitatea turcă, a fost executat de boieri, în 1529. Succesorul său l-a răzbunat, prin uciderea unui număr mare de boieri, în anul următor.

Prințul lor, Mihai al III-lea, Viteazul (1593-1601), a cărui magnifică statuie ecvestră împodobește Bucureștiul, a fost, după o campanie reușită împotriva turcilor, cu Sigmund Bathory și cu voievodul moldovean Aron, și anume după bătălia de la Sibiu și alungarea voievodului Ieremia Mogila din castelul său Suceava, a reușit să unească, pentru scurt timp, Valahia, Transilvania și Moldova. A fortificat Bucureștiul, dar, mai târziu, a fost ucis

de conspiratori. Mathias I (Matei Basarab – n. n., 1627-1654) a fondat prima tiparniță românească la București și a tipărit cărți de drept; Șerban Cantacuzino (1679-1688) a adus savanți greci și germani, a făcut traducerea Bibliei în limba română și a înființat primul colegiu românesc în orașul său rezidențial.

Moldova a avut, întotdeauna, o anumită importanță, datorită comerțului viu dintre Orient și Europa de Nord. Când acesta, ca și comerțul propriu, s-a dezvoltat și spre Transilvania și Ungaria, orașul Suceava, care era mai convenabil situat geografic, a depășit vechiul Siret. Din acest motiv, în jurul anului 1388, al patrulea sau al cincilea succesori al lui Bogdan Întemeietorul, voievodul Petru al II-lea (Mușat), și-a mutat reședința în acest nou și important oraș, care a devenit, curând, și principalul birou vamal al țării. Apropo, poate înaintea lui Petru, fiul regelui lituanian Gheorghe Koriatowicz sau Juga I, care se numește Voievod, își avea scaunul aici, unde se spune că i-au fost otrăviți succesorii lui Petru al II-lea, Roman I și Ștefan al II-lea, de către polonezi, pentru a sustrage Moldova de sub suzeranitatea maghiară. În timpul lungii sale domnii, 1401-1433, Alexandru cel Bun a dat Principatului Moldovei o constituție de stat și a emis un cod de legi moldovenești; a întemeiat orașul mitropolitan Suceava și a adus osemintele Sfântului Ioan Novi, pe care le dobândise, în Trebizonda, și pe care le-a adus la Iasi, apoi la biserica mitropolitană; mai târziu, a întemeiat episcopiile Rădăuți și Roman.

După ce mai mulți voievozi și-au disputat între ei tronul, Ștefan al V-lea cel Mare a ajuns la domnie (1457,

până la 1504), cu ajutorul principelui valah Vlad al III-lea. Potrivit legendei, a domnit patruzeci de ani, a purtat patruzeci de bătălii sângeroase și a construit patruzeci de biserici. De fapt, războaiele sale au ajuns la 36, iar doar două dintre ele au fost nefericite pentru Ștefan. În anul 1467 l-a învins, la Baia, pe Mathias Corvinus, care a ars Romanul, iar doi ani mai târziu, a întreprins un atac de răzbunare asupra Transilvaniei, care s-a încheiat cu capturarea castelelor Ciceu și Cetatea de Baltă. În 1470, a invadat Valahia, unde cucerise, anterior, cetățile Chilia și Akerman, a devastat Brăila și a învins armata aliată a valahilor și a turcilor, care, în 1476, l-au învins și au dat foc Sucevei. În 1484, a trebuit să evacueze Chilia și Akerman, dar doi ani mai târziu a obținut o victorie, la Scheia, asupra războinicilor transilvăneni și turci. În zadar, regele polon Albrecht a asediat castelul Suceava, în 1497, cu numeroase forțe și cu 400 de cavaleri teutoni din Marienburg; Ștefan l-a învins, cu ajutorul turcului, în Pădurea Hliboka (la Codrul Cozminului – n. n.) și, în anul următor, a devastat numeroase orașe, până la Lemberg. De asemenea, a respins, în mod repetat, pe tătarii și cazacii invadatori. Statuia sa ecvestră decorează piața din fața clădirii guvernamentale din Iași (nu e statuia lui Ștefan, ci a unui voievod polon, care polonezi au luat, din atelierul aceluiași sculptor italian, viteazul cel mai frumos, pe Ștefan, și ni l-au lăsat nouă pe purtătorul de barbă – n. n.).

Fiul lui Ștefan, Bogdan III, Omul cu un singur ochi (1504-1517), care a adus un omagiu Turciei, a continuat disputele cu Polonia, a asediat Lembergul și a obținut mare pradă. Sub el, tătarii au invadat în mod

repetat Moldova și, în 1510, au devastat, printre altele, Iașii. Succesorul său, Ștefan al VI-lea cel crud, a fost otrăvit, după o domnie de zece ani. Nici calitățile bune ale lui Petru V Rareș, care a domnit în Moldova între anii 1527 și 1546, cu o întrerupere de aproximativ doi ani, nu sunt prea cunoscute. A invadat Transilvania de patru ori, unde a cucerit Bistrița și mai multe castele. A fugit acolo (în 1538), când au sosit turcii și i-au ars Iașii și Suceava. Al doilea fiu al său, Ștefan VIII Rareș, care a deținut tronul între 1551 și 1552, a fost deosebit de crud cu numeroșii negustori armeni din Suceava⁵⁶ și a fost ucis de proprii săi boieri.

Alexandru al IV-lea Lăpușneanu a trebuit să cedeze locul lui Iacov Heraclides Despota, care a fost sprijinit de Turcia, dar acesta din urmă a fost asasinat de Ștefan Tomșa. Ieșind din Castelul Suceava, vrând să-l înfrângă pe Tomșa, acesta din urmă l-a întâlnit și la ucis cu propriile lui mâini (la Areni – n. n); curând după aceea, soarta a vrut ca și Tomșa să fie executat la Lemberg, în anul 1564. Apoi Alexandru al IV-lea Lăpușneanu a venit pe tron, pentru a doua oară, pe care l-a mutat, de la Suceava, la Iași. Palatul de Justiție stă acum în locul vechiului palat rezidențial de acolo.

Au urmat o serie de voievozi, dintre care unii au murit de o moarte nefirească, până în timpul lui Ieremia

⁵⁶ Citiți poemul epic al diaconului Minas din Tocac despre „prigoana armenilor în Moldova în 1551”, tradus în germană de Demeter Dan, Czernowitz, 1894. Poemul a fost tradus, tot de Dimitrie Dan, și în limba română – n. n.

Mogila (1594-1606), după cum s-a menționat deja, când prințul valah Mihai al III-lea a unit temporar Moldova cu Țara Românească. După Alexandru Mogila, în 1616, ambele principate au fost unite pentru a doua oară, sub voievodul valah Radul, succesorul lui Mihai, până când, în 1619, Poarta a încredințat Moldova lui Gașpar Grațiani. Acesta, ca și următorii voievozi, au domnit doar unul sau câțiva ani, cu excepția lui Vasile Lupul, care, din 1634, până în 1654, a făcut excepție. Se spune că a acaparat o bogăție uriașă și o mare splendoare, dar, în același timp, a protejat și științele, și artele. A adus moaștele Cuvioasei pe Paraskeva, din Elibator, de la Constantinopol, la Iași. Ștefan al XI-lea Gheorghe, care, cu ajutorul trupelor poloneze și maghiare, a luat Cetatea Suceava, apărată de cazaci și de tătari, l-a capturat predat pe Vasile Lupul Sultanului, care l-a sugrumat.

În 1686, regele Sobieski a invadat Moldova, a jefuit Iașul și a ars vechea mitropolie a celor trei ierarhi ai bisericii din Iași, precum și mănăstirea Golia, furând comorile bisericesti și trupul sfinților. Cuvioasa Paraskeva nu a vrut să-i urmeze.

La începutul secolului al XVIII-lea, Turcia, care a reușit să obțină o suzeranitate aproape completă asupra ambelor țări, a acordat alternativ titlul de prinț sau de gospodar acelor parveniți greci – și mai târziu și locali – care plăteau cel mai mare tribut.

Mai târziu, li s-a dat numele Fanariotes, după suburbia Constantinopolului, Fanar, în care au locuit. Ștefan al III-lea Cantacuzino, pe care Sultanul îl omorâse

în 1716, a fost ultimul voievod, parțial independent, al Țării Românești, iar Mihai Racoviță a fost ultimul din Moldova. Desigur, pentru a obține mijloacele de a plăti tribut și alte daruri Sultanului și înalților demnitari turci, fanarioții au fost nevoiți să se străduiască să-și mențină poziția de hospodari cât mai mult timp posibil și, probabil, să obțină profit din aceasta, prin impunerea de taxe mari, ceea ce a făcut ca țara, care încă nu era bogată, să fie și mai sărăcită. Din în acel moment, ușa și poarta erau deschise nedreptății și arbitrarului. Este evident că și artele, și științele, au avut de suferit, până au fost, în curând, învinse complet. Voievozi mai instruiți, cum au fost Grigore Ghika, care a compilat o istorie a Moldovei, Ioan Sturdza și alții nu au avut puterea de a repara pagubele produse țărilor lor.

Rivalitățile zonale, în special între Rusia și Turcia, au dus la lupte multiple, reînnoite. Primele ostilități sunt comemorate de Colțea sau Turnul Suedez din București, ridicat de soldații regelui Carol, dar și de construcția turnului mănăstirii Sfântul Ioan cel Nou din Suceava, clădit tot de suedezi.

Pentru o vreme, Austria a ocupat Banatul Craiova (Mica Țara Românească), iar în 1775 a primit Bucovina. În anii 1789-1791, găsim Bucureștiul în mâinile trupelor austriece. După pacea de la Iași, din 1792, pământul până la Nistru a devenit parte a Rusiei, iar mai târziu Sultanul a trebuit să accepte patronajul țarului asupra Moldovei și Țării Românești, iar turcilor nu li s-a mai permis să se stabilească pe această parte a Dunării. În timpul războaielor lui Ipsilanti, din 1822, turcii au luat cu asalt Iași; în 1848,

Bucureștiul a fost luat cu asalt de trupele turcești. În 1849, la ordinul Rusiei, Poarta i-a desemnat pe hospodarii Dimitrie Știrbei și Grigore Alexander Ghika, primul în Țara Românească, al doilea în Moldova, și abia în 1851 rușii părăsesc din nou țara.

Trupele ruse, care au ocupat din nou țara, după războiul Crimeii, au trebuit să cedeze din nou loc ocupației austriece. Ca urmare a Păcii de la Paris, din 1856, austrieicii au evacuat Iași și București, iar hospodarii au fost înlocuiți, temporar, cu kaimakamii numiți de turci. Negocierile dintre marile puteri europene au dus la alegerea colonelului Cuza ca Hospodar, care a preluat guvernarea în 1859, sub numele de Alexandru Ioan I, a proclamat înființarea statului unificat al României, în 1861, a aprobat secularizarea proprietăților mănăstirești, în favoarea statului, în 1864, iar în 1866 a trebuit să abdice. Prințul Charles de Hohenzollern-Sigmaringen a fost ales acum prinț, care, după cum se știe, s-a implicat curând în ultimul război ruso-turc și, după victorii glorioase, a obținut independența completă pentru țara sa, deși, odată cu predarea Basarabiei, pentru Dobrogea, a umbrit domnia sa. În 1881, parlamentul i-a așezat pe cap coroana regală, realizată din oțelul unui tun, luat de la inamic, la Plevna.

Religia greco-ortodoxă

Edictul de toleranță al lui Constantin cel Mare, din 313, dat ca urmare a victoriei asupra împăratului Maxentius, obținută sub semnul Sfintei Cruci, a asigurat o ascensiune rapidă a creștinismului în tot Imperiul Roman. Noua învățătură și-a găsit curând drumul și la alte popoare, cum ar fi goții, încă din secolul al IV-lea, Armenia, în secolul al V-lea, și khazarii din Crimeea, în secolul al IX-lea. În această perioadă, frații Chiril și Metodie au propovăduit, cu mare succes, noua Evanghelie bulgarilor și, mai târziu, după cum se știe, moravilor, în timp ce, în secolul al X-lea, regăsim creștinismul și în Ungaria, Polonia și Rusia.

În secolul al XIII-lea, exista deja o temelie a creștinismului și în România.

Grigore al IX-lea a întemeiat o eparhie, sub maghiarul Agyde, care a trebuit să cedeze în fața năvălirilor mongole. Pe vremea voievodului Lațko, care însuși a adoptat credința romano-catolică, după mijlocul secolului al XIV-lea, un episcop catolic a fost numit de Urban al V-lea în Siret. Biserica episcopală și mănăstirea dominicană, care existau la acea vreme în Siret, au dispărut între timp. Episcopia a fost mutată la Bacău⁵⁷ de către voievodul Alexandru cel Bun, care, după cum s-a menționat deja, a întemeiat orașul mitropolitan greco-ortodox la Suceava și eparhiile greco-ortodoxe la Rădăuți și Roman. În acest fel, vigoarea vieții bisericii latine a fost tăiată, în favoarea ortodocșilor. Ortodoxia este, în prezent, complet independentă de Patriarhia Constantinopolului. Sinodul Bisericii

⁵⁷ De acolo a venit la Sniatyn, în 1751, dar a fost desființată în 1785.

Naționale Române este format din Arhiepiscopii și Mitropolii Ungro-Vlahiei, Întâistătătorul României, cu scaunul în București, Arhiepiscopii Moldovei și districtului Suceava, cu scaunul în Iasi, șase egumeni și opt episcopi. În Bucovina, după transferul eparhiei Rădăuți la Cernăuți, în 1781, și ridicarea acesteia, în 1870, la statutul de arhiepiscopie metropolitană, coordonată de ierarhi sârbi și români, arhiepiscopul este șeful Bisericii greco-ortodoxe, căreia i se supun și episcopii din Zara și Cattaro.

Separarea politică a Orientului de Occident a fost în principal ceea ce a dus la separarea Bisericii Universale în biserica latină și biserica greacă. Disputele doctrinare au apărut încă din secolul al V-lea. La sinodul din 692, Biserica Greacă a acordat clerului său dreptul de a se căsători înainte de hirotonire. Acuzațiile aduse Bisericii Latine, de Episcopul Fotie și, ulterior, de Patriarhul Mihail Cărularius, au despărțit și mai mult cele două biserici, astfel încât chiar și cruciadele din secolul al XI-lea, până la sfârșitul secolului al XIII-lea, împotriva mahomedanismului, dăunând Bisericii de Răsărit, dar care a fost în stare, totuși, să ajungă la un acord Mărturisirea de credință, scrisă de mitropolitul de la Kiev, Petru Mogilev (Moghilă, fratele voievodului Ieremia – n. n.), în 1642, și care se aplică și acum Bisericii Ortodoxe.

Biserica de Răsărit, care este răspândită în toată Peninsula Balcanică, în Rusia și în Asia Mică, așează altarul în spatele unui zid cu trei uși și bogat decorat cu imagini (iconostas sau suport de imagine). Ceremoniile religioase includ, adesea, citirea rugăciunilor și răspunsurile. Jertfa Liturghiei este însoțită de coruri de cântăreți.

Cântarea la orgă și muzica instrumentală sunt descurajate, la fel ca și decorarea bisericii cu sculpturi figurative. Numărul, distribuția și conținutul imaginilor iconostasului sunt prescrise destul de strict.

Mănăstiri și fundații bisericești

Răsăritul a fost întotdeauna cel mai fidel protector al religiei sale, degenerând deseori chiar în fanatism. Pe de o parte, ortodoxismului îi plăcea să trăiască o viață liniștită, dar, pe de altă parte, a devenit adesea cel mai amar dușman al credincioșilor străini. Pe vremea când creștinismul și-a găsit drumul în Orient, adepții săi au fost, prin urmare, expuși unei persecuții constante. Pentru a scăpa de aceștia din urmă și pentru a-și putea desfășura devotamentul cât mai netulburat, creștinii au căutat ascunzișuri sigure în zonele cele mai neospitaliere, dar chiar și când au căzut în mâinile persecutorilor lor doar rareori și-au negat credința și au îndurat adesea cu bucurie tortura și moartea. În acest fel, viața pustnicească și monahală a înflorit curând în Balcani, Serbia, Grecia și Asia Mică, mai ales în Armenia, Gruzia și Georgia. Din acest motiv, găsim primele schituri, mănăstiri și biserici ascunse în râpe sau construite pe înălțimi stâncoase, greu accesibile. Câștigând prestigiu și faimă, vechile locuri

consacrate sunt considerate deosebit drept sacre; obștile călugărilor se măresc; primesc sprijin și daruri din multe părți, pentru ca rugăciunile să poată fi rostite pentru mântuirea sufletelor donatorilor. Prinții, în special, simțind influența și puterea crescândă a mănăstirilor individuale, le-au devenit protectori și le-au dăruit mobilier valoros pentru biserică, le-au înzestrat cu diverse drepturi și le-au acordat moșii vaste. În acest fel, mănăstirile au obținut o mare bogăție, iar acum se considera că se asigură bunurile mobile, în special comorile și bijuteriile bisericești, împotriva atacurilor tâlharilor, într-un mod similar cu modul în care templele și mănăstirile erau construite în locuri protejate, în vremuri străvechi, asemănătoare celorlalte locuri sacre cu sisteme de securitate adecvate – ziduri de apărare puternice, turnuri etc. La fel s-a întâmplat și în Germania, mai ales în vremea lui Henric Finker, și în Transilvania „bogată în castele”, unde imigranții germani și-au construit casele de cult ca niște „castele bisericești” permanente. Amenajările securizate, care ulterior au fost realizate de mănăstiri din motive politice și strategice, de obicei de către suveranii înșiși, le foloseau acum cu preferință ca loc de înmormântare pentru ei înșiși și pentru familia lor, iar în acest fel mănăstirea sau biserica a căpătat un caracter deosebit, un statut important.

Așa a fost și în principatele dunărene, inclusiv în Bucovina. Multe legende despre întemeierea mănăstirilor sunt legate de pustnici și multe zone îndepărtate din munți poartă încă numele „Zahastria” (Sihăstria, adică schitul), de exemplu în Valea Dragoșă deasupra satului Dragoșă, apoi în Putnathale (Putna de sus) și altele ase-

mănătoare Se spune că vechea mănăstire Voroneț, de exemplu, își datorează existența pustnicului Daniel, care locuia pe versantul Falkensteinului, spre Gura Humorului, într-o chilie cioplită în stâncă. Lângă mănăstirea Putna, se află și o stâncă scobită artificial, numită Kilia în piatră, care are o cameră deasupra unei mici chilii, care conține un pronaos, naos și sanctuar, exact după modelul bisericilor greco-ortodoxe.

Pe lângă mănăstirile construite în cursurile superioare ale pâraielor de munte, găsim și mănăstiri construite pe vârfuri de dealuri ușor de apărat. Vechea metropolă din Suceava își datorează probabil amplasarea acestei din urmă împrejurări și, după cum se știe, vârfurile dealurilor din jurul Iașilor sunt și ele ocupate de mănăstiri vechi.

De foarte multe ori, prinții înșiși sunt ctitorii de noi mănăstiri și constructori ai bisericii și ai curților mănăstirii, asemănătoare cetăților. Ei au transferat adesea mănăstirile existente într-o locație mai convenabilă, din apropiere, și au folosit această ocazie pentru a le mări în consecință. Asemenea ctitorii au fost făcute adesea ca rezultat al unui spirit evlavios, credincios sau în împlinirea unui jurământ, probabil și ca ispășire pentru nedreptățile și atrocitățile comise și, adesea, în scopul principal de a menține locul de odihnă veșnic din biserica mănăstirii. Asemenea mănăstiri nu numai că au fost fortificate în cel mai bun mod posibil, inclusiv biserica, dar au fost și bogat înzestrate, pentru a asigura existența mănăstirilor și mai ales a bisericii de înmormântare pentru totdeauna etc., așa cum se spune, de obicei, în documentele relevante: „Spre cinstea și lauda lui Dumnezeu Domnul și Mântuitorul Iisus Hristos și pentru sufletele strămoșilor și

părinților, pentru propria sănătate și mântuire, pentru sănătatea și mântuirea copiilor etc.”. Pentru a asigura venitul mănăstirii, i s-au dat nu numai câmpuri, pajiști, păduri și bălți cu pești, dar și un număr mare de sate de iobagi și familii de țigani robi, și ctitorii i-au dat jurisdicție și dreptul de a percepe impozite, taxe vamale și alte taxe. Posesiunile mănăstirii Putna, care conține locul de odihnă al lui Ștefan cel Mare, de exemplu, s-au extins, de la granița cu Transilvania, până dincolo de Cernăuți, și au reprezentat o avere de multe milioane.

La fel ca și voievozii, episcopii, boierii și alte personalități bogate și respectate au întemeiat mănăstiri sau biserici, adesea ca locuri de înmormântare, sau cel puțin le-au făcut donații mari. Pe vremea năvălirii dușmanilor, mănăstirile bine fortificate au servit și ca locuri sigure pentru depozitarea comorilor și ca ultim refugiu pentru locuitori. Prințul Neagoe Basarab prevedea expres ca toate comorile boierilor, care au fugit din calea vrăjmașilor, să fie primite ocrotitor în mănăstirea Curtea de Argeș, pe care a construit-o, și ca și ele, ca și biserica, să fie bine păzite.

Dacă aruncăm o privire asupra vieții monahale din acea vreme, observăm în mod firesc că egumenul sau capul mănăstirii era, de obicei, un om foarte puternic. „Am fost”, scrie generalul austriac, baronul von Enzenberg, într-unul din memoriile sale⁵⁸, pe care l-a înaintat

⁵⁸ Zieglauer, Dr. v., „Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Occupation. Dargestellt im Spiegel der Denkschriften des Generals Freih. v. Enzenberg” (Imagini istorice

gubernului central de la Viena, în 1779, „în august, la Dorna, unde mi s-a plâns clerul Dornei de arhimandritul lor, în același timp egumen de Moldovița. Probabil că s-a confruntat cu neascultări, pentru că a pus ca doi dintre preoți de acolo să fie bătuți cu vergile și i-a pedepsit pe fiecare cu mai mult de cincizeci de lovituri, pe care le-a aplicat cu propria sa mână”. Pe atunci probabil că exista deja un anumit nivel de administrație ecleziastică, prin care s-a produs și corupție, deoarece, potrivit aceleiași surse, demnitatea de egumen era, de obicei, acordată celor care, pe de o parte, pentru a-și asigura alegerea, închiriau bunurile mănăstirii unor călugări pentru un preț ridicol, iar pe de altă parte, pentru a fi confirmat de către arhiepiscop plăteau taxe cât mai mari. În condiții atât de puțin plăcute, artele și știința au primit, probabil, puțină atenție, chiar se spune că aproape niciunul dintre clerici și călugări nu știa să citească și să scrie și că mulți au trebuit să se mulțumească să scrie dicteze documente, în loc să le scrie cu propria lor mână.

Muncile din curte și din câmp era făcute de locuitorii iobagi din localitate sau de țiganii robi ai numeroaselor mănăstiri – Moldovița, de exemplu, avea până la 294 de suflete de robi. Aceștia au slujit și ca păstori, bucătari, servitori și meșteri. În ciuda veniturilor bogate ale mănăstirii și a sumelor mari de donații în natură, majoritatea călugărilor trăiau în lipsuri și în dulce lenevie. Doar câțiva se vor fi ocupat cu copierea cărților și, întrucât arta nu este foarte dezvoltată în țară, cu pictura,

din Bucovina, pe vremea ocupației austriece. Privite prin oglinda memoriilor generalului Conte von Enzenberg), Czernowitz, 1893.

iar în mănăstiri au apărut, mai târziu, și tiparul, și legătoria de cărți – un număr mai mare de călugări și călugărițe se ocupau, poate, cu cioplitul în lemn, țesutul și apicultura. Sistemul de învățământ era, în mod clar, cel mai puțin cultivat. În mănăstirile de maici se pare că a existat o activitate mai activă în țesut și broderie.

Cu toate acestea, suntem conștienți de excepții⁵⁹. Așa că știm că celebra Evanghelie de la Humor, din 1487, a fost scrisă de călugărul Nicodim, iar o carte de psalmi, aflată în Vatra Moldoviței, a fost făcută, la începutul secolului al XVII-lea, de episcopul de Rădăuți Efreim; preotul Iov făcuse, în 1698, o icoană a Sfântului Nicolae, care aparține bisericii Schitul Mare; la Neamț, Derman, Unew și în altele asemenea mănăstiri erau tipografii, în care lucrau călugări; Putna și Govora se remarcă printr-o activitate culturală deosebită, prima în special prin școala ei. În această privință, era bineînțeles mai bine în mănăstirile din sud, în special în cele macedonene și grecești, unde activitatea artistică era mai dezvoltată și fiecare individ avea un anumit spirit artistic, ca să spunem așa, înnăscut și unde se aflau mănăstiri individuale, în special călugării de pe muntele Athos s-au bucurat de faimă pe scară largă.

La sfârșitul secolului trecut, numărul mănăstirilor era enorm. În urmă cu câteva decenii în urmă, în Mol-

⁵⁹ Comparați cu: Wickenhauser, F. A., „Leben des Einsiedlers Job, des Gründers des Klosters Skit mare in Pokulien” (Viața pustnicului Iov, întemeietorul mănăstirii Schitul Mare din Pokuția) (1550-1621). Tradus din slavona bisericească, Cernăuți, 1891.

dova și în Țara Românească erau în jur de 260 de mănăstiri; în 1873 numărul clerului secular, al călugărilor și călugărițelor, era de 18.550⁶⁰. Astăzi numărul mănăstirilor din Athos a scăzut la aproximativ 100, cu un număr de călugări și călugărițe de puțin peste 4.000. În Bucovina, în 1776, generalul Spleny a găsit în jur de 500 de călugări și 100 de călugărițe, în 40 de mănăstiri. În 1785, împăratul Iosif al II-lea a desființat 36 de mănăstiri și a lăsat doar patru, și anume mănăstirile baziliene Dragomirna, Putna, Sucevița și filiala mănăstirii Suceava.

Datele despre întemeierea mănăstirilor și bisericilor par a fi valoroase, din punct de vedere al istoriei artei. În cele ce urmează, am dori să le enumerăm pe cele mai importante dintre ele, corectate pe cât posibil, chiar cu riscul ca unele să fie recorectate ulterior, cel puțin în ordine cronologică.

Vechea biserică principală din Curtea de Arges, care conține moaștele Sfantului Filotei, este probabil una dintre cele mai vechi din Țara Românească și a fost ctitorită de Radul Negru (Rudolf dem Schwarzen), în anul 1290. Soția sa, Margareta a Ungariei, a construit acolo o biserică romano-catolică mai mică. Mănăstirea Cozia din Țara Românească, cu hramul Sfântului Anton, a fost ctitorită de Vladislav, unchiul voievodului Dan. Cu toate acestea, acesta din urmă a dotat-o deosebit de bogat, în ultimul sfert al secolului al XIV-lea. Voievodul Mircea cel Mare a pus, în 1387, să se zidească Mănăstirea Calimach,

⁶⁰ Haan, Baron E.: „Rumänien“, Weltausstellungs-Bericht, Wien, 1873.

în anul următor, Mănăstirea Colțea, iar apoi Biserica Sf. Spiridon din București.

În Moldova, în afară de Biserica Rădăuțului, care ocupă o poziție excepțională, prin structura ei, asemănătoare unei bazilici, și care a existat ca biserică mănăstirească încă dinainte de înființarea eparhiei de Rădăuți, ctitorită, în 1402, de către Alexandru cel Bun, se mai află Biserica Sfintei Treimii și Biserica Sfântului Ioan din Siret, care sunt cele mai vechi și care, conform legendei, au fost construite de voievodul Sas sau de Petru al II-lea, pe la mijlocul și a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Biserica Mirăuți din Suceava are aproape aceeași vârstă, fiind fosta veche biserică mitropolitană (de mir – n. n.), a cărei construire, la sfârșitul secolului al XIV-lea, este atribuită voievodului Iuga al II-lea, predecesorul lui Alexandru cel Bun. Vechea mănăstire Vatra Moldovița, din care au mai rămas doar ruinele bisericii, precum și mănăstirea Bistrița provin de la Alexandru voievod, din anul 1401. Cele mai bogate și cele mai înzestrate ctitorii aparțin lui Ștefan cel Mare. El a întemeiat mănăstirea Putna, care acum a fost reconstruită în întregime, iar în 1481 a construit biserica mănăstirii incluzând zidurile și turnul; în Bucovina, se află și biserica din Bădeuți (1481), fostele biserici mănăstirești Pătrăuți de lângă Suceava (1487) și Voroneț (1488); biserica de la Volovăț (1502). În același an, a început construcția bisericii de la Reuseni. Lui i se atribuie și construcția fostei biserici a mănăstirii Sf. Ilie. Alte ctitorii ale lui Ștefan cel Mare sunt: biserica de la Vaslui (1490), cea de la Hârlău (1492) și, conform legendei, biserica mănăstirii Sf. Nicolae din Iași (1491-

1493); de asemenea biserica episcopală din Huși (1495) și mănăstirea din Dobrovăț (1503, 1504).

Domnitorul valah Neagoe, din Casa Bessaraba, a pus să se construiască noua mănăstire și magnifica biserică de la Curtea de Argeș (1517-1526); oasele lui se odihnesc în biserică. Același voievod iubitor de artă a construit biserica mitropolitană din Târgoviște, a ctitorit mănăstirea Tismana și a refăcut multe biserici mănăstirești.

Voievodul moldovean Bogdan III a terminat biserica de la Reusenii (1504) și a început construirea bisericii mănăstirii mântuirii, în 1514, Sfântul Gheorghe, la Suceava, pe care fiul său, Ștefan al VI-lea, ultimul dragoșist, a finalizat-o în 1522. Petru Rareș a construit (1531), pe locul vechii mănăstiri, noua mănăstire Vatra Moldoviței, într-o locație mai favorabilă, precum și Biserica Sfântul Dimitrie din Suceava (1534), și, împreună cu soția și copiii săi (1542-1550) ctitoria bisericii Episcopiei din Roman. În 1550, Elena Doamna a construit bisericuța, cu hramul Învierii lui Hristos, din Suceava, care acum este lăsată în seama comunității greco-catolice. Ilie al II-lea, fiul lui Petru Rareș, a început, în același an, construcția Bisericii Sfântul Nicolae din Suceava. Alexandru al IV-lea Lăpușneanu a construit Biserica Maicii Domnului din Suceava, în 1558, și a restaurat Biserica Ortodoxă Greacă Sfânta Maria din Lvov, care a fost distrusă de un incendiu în 1527.

De la Mihai al III-lea, numit Viteazul, au rămas Mănăstirea Mihai Vodă, cu Biserica Sf. Nicolae din București (1598). În 1617, domnitorul Radul a donat

Sfântului Mormânt din Ierusalim Mănăstirea Galata din Iași. În anul 1660, domnitorul Ștefăniță, fiul fiul lui Vasile Lupul, a închinat mănăstirea Chlincea mănăstirii Agiro Castridiana din Rumelia. Domnitorul Dabisha a dăruit mănăstirea Teodoreni (Burduscheny) mănăstirii Sfântului Paul de pe Muntele Athos (1664). Biserica Sărindar, ctitorită de Matei Vodă, biserica catedrală din București, ctitorită de Constantin Bessaraba (1665), noua biserică și mănăstire Sf. Nicolae din Iași (1677), a domnitorului Anton Russet, sunt monumente importante, alături de ctitoria lui Șerban Cantacuzino, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, fosta mănăstire baziliană (domnească – n. n.), acum reședința de vară a regelui, cu biserica de la Cotroceni, lângă București.

Mănăstirea Sucevița a fost ctitorită de familia domnească Mogila. George Mogila, Episcop de Rădăuți și, mai târziu, Mitropolit al Moldovei, a construit inițial o biserică de lemn, în timp ce fratele său, Ieremia Mogila (mai târziu, din 1595, până în 1606, Domn al Moldovei) a pus să se construiască noua biserică, cu incinta mănăstirii, asemănătoare unei cetăți, de la 1578, la 1606. Voievodul Moldovei Ștefan X Tomșa a construit (1615-1630) fosta mănăstire Solca, ctitorită în 1502; Miron Barnowski a întemeiat mănăstirea și biserica Adormirea Maicii Domnului, la Iasi, Hangu, pe munte, precum și mănăstirea Barnowski din Iași, pe care Eustratie Dabija a terminat-o. În fine, i se atribuie și construcția bisericii din Toporăuți (din satul natal al lui Barnovschi – n. n.). Vasile Lupul a întemeiat biserica „Trei Ierarhi”, cu mănăstire, la Iași, destinată moaștelor Sfintei Paraskewa, precum și (1643) biserica Sfântul Ioan Botezătorul din Suceava, și a

început construcția noii biserici a mănăstirii Putna, pe care domnitorul Ștefan al XI-lea. George (1654-1658), după ce șeful cazacilor Timuș Chmielnicki, în 1654, a jefuit parțial și a distrus mănăstirea (Biserica lui Ștefan cel Mare de la Putna fusese demolată din ordinul lui Vasile Lupu, care își închipuise că va găsi comori, ascunse în zidurile ei groase – n. n.). Ștefan al XIII-lea Petriceicu a construit noua biserică mănăstirească Sf. Onufri (1673), Teodor Calimach, în 1698, biserica de lemn Sf. Nicolae din Câmpulung, care acum a fost mutată la Ciumârna.

Ctitoriile unor personalități care nu aparțin clasei domnești sunt enumerate mai jos.

Se presupune că boierul (fiul primului cneaz lituanian, Kierjust – n. n.) Feodor Vitold a construit biserica din Lujeni, în secolul al XV-lea; boierul Luca Arbure, pârcălab de Suceava, a construit biserica din Arbore, în anul 1500; boierul Gavriil Trotușan, mare logofăt, a durat biserica de la Părhăuți, în 1502. Biserica armeană Sfânta Cruce din Suceava datează din anul 1521. Mănăstirea Humor, care exista din cele mai vechi timpuri și, ca și alte mănăstiri, a fost jefuită și parțial devastată de tătari, sub domnia lui Petru Rareș, a fost construită de marele logofăt Teodor Bubuiog, la 1530, într-o locație mai convenabilă. Biserica din Zaharești datează din 1542, drept ctitorie a boierul Nicoară Chrovici, pârcălab de Hotin, iar biserica Sf. Axentius din Suceava datează din 1551, fiind făcută de armeanul Agopscha. Biserița de lemn Călugărița a fost făcută în 1591 de un grup de călugărițe. Armeanul Bogdan Donawakowicz a fondat biserica de pelerinaj

Hagigadar, la sud de Suceava, în 1593; armeanul Dzeron Simeon a ctitorit, la 1600, Capela Sfântul Simeon din Suceava. Ctitorul mănăstirii Dragomirna și ziditorul superbeii biserici (1602) este Mitropolitul Moldovei Anastasius Crimca; zidul din jur a fost construit ulterior, de voievodul Miron Mogila Barnowski. Anna, soția marelui vornic Golia, a dăruit mănăstirea Golia din Iași, denumită după numele lui, mănăstirii Watopäd din peninsula Athos (1606). Nestor Ureke și soția sa Mitrofana au întemeiat mănăstirea Sekul și i-au dat drept moaște, piciorul Sfântului Ioan Botezătorul, aflat la Constantinopol în anul 1607. În 1611, Nicolae Nicoară Prăjescul a terminat Biserica Sfântul Nicolae din Suceava. În 1639, biserica din Ițcanii Vechi a fost construită de călugărița Nazaria și de fiica ei Angelina, pentru mănăstirea de maici care exista deja aici, în secolul al XV-lea, iar în 1696 a fost construită mănăstirea Zubrawitza de către episcopul Rădăuți Laurențiu.

Mănăstirea Văcărești și biserica Antim datează din secolul al XVIII-lea; de asemenea, biserica din Ilișești, construită în 1714 de Ionașcu Isăcescul; vechea biserică de lemn din Revna, construită de proegumenul galicianului Skit mare, Isaia, în 1744, și acum transferată la Sadova; fosta biserică a mănăstirii de la Horecea, lângă, Cernăuți, construită în 1767 de egumenul Artemon, și multe altele.

O serie de mănăstiri, precum Bistrița, Tazlău, Po-brata, apoi Galata, Barnowski, Cetățuia în Iași, Sf. Gheorghe în Galați etc., aparțineau Sfântului Mormânt din Ierusalim, în 1705, sub voievodul Antiohia Cantemir.

Majoritatea mănăstirilor erau de dimensiuni modeste, mult mai simple decât în Occident și, în general, mai simple decât, de exemplu, mănăstirile grecești. Clădirile, deseori inclusiv biserica, erau în mare parte numai din lemn; chiliile erau camere mici. Unele mănăstiri, precum mănăstirea de maici Văratice, sunt formate dintr-o multitudine de căsuțe, fiecare având o singură anticameră (o bucătărie, cu războaie de țesut) și o cameră destinată unui locuitor al mănăstirii. Mai rare sunt mănăstirile care asigurau cazare pentru locuitorii lor, inclusiv numeroșii străini, care foloseau binecunoscuta ospitalitate, într-o singură clădire mare, care înconjoară parțial curtea, precum Neamț și Dragomirna. Pe moșia Miclăușeni a familiei Sturdza, se află un model de mănăstire tipic românească.

Cu toate acestea, după cum s-a subliniat deja mai sus, destul de multe mănăstiri au fost fortificate. Ele erau înconjurate, după așa-numitul sistem Polygonal, dar în principal sub formă de dreptunghi, cu pereți circulari, care erau adesea câțiva brazi groși, înalți până la podea și prevăzuți cu creneluri, ambrase și turnuri proeminente. De obicei există o singură poartă, care dă în curtea mănăstirii, iar aceasta este acoperită cu un turn de intrare, dotat probabil și cu mașinării, în holul căruia încă se mai văd dispozitivele de blocare a porții. Subțiri, cu ambraturile lor înguste, dispuse pe mai multe etaje, sunt rotunde sau pătrate și sunt, de obicei, situate la colturile curții mănăstirii. Pentru infiltrații, există și pridvoare speciale, asemănătoare unor contraforturi, pe pereții lungi, fiecare conținând o cameră mică. Dar biserica însăși a servit

drept ultim loc de refugiu, o cetate, ca să spunem așa. Prin urmare, are ziduri de închidere puternice, bolți sigure, doar foaiere foarte mici, ferm înfipte și întotdeauna doar o singură ușă de intrare, joasă și îngustă, în stare să blocheze năvălitorii, ușă care putea fi asigurată din interior cu grinzi puternice.

Multe biserici au, de asemenea, o încăpere arcuită, deasupra unei săli intermediare inferioare, care este accesibilă, printr-o scară în spirală foarte îngustă, instalată în interior și este luminată doar de o singură fereastră, în formă de gaură, care se numește și astăzi vistieria. Un tablou vechi al mănăstirii Putna, din secolul trecut, o înfățișează cu șanțurile care înconjoară zidurile, deși nu sunt semnificative.

O mare parte din munca de apărare a căzut deja victimă obsesiei de demolare a tinerilor. Totuși, mare parte din ea a rezistat puterii, la fel cum a rezistat și multor atacuri inamice, în vremuri mai vechi. Așa că găsim cele mai multe dintre construcțiile ce au fost cândva cele mai importante complexe mănăstirești, păstrate încă. Planșa noastră numărul 1 conține schițe cu exemple ale unor complexe mănăstirești, cum ar fi mănăstirile mai mult sau mai puțin ferm înconjurate din Galata, din Iași, apoi Sucevița și Burdujeni, precum și rămășițe ale fortificațiilor anterioare, în principal turnul de intrare al Radu Vodă. Biserica Spitalului din București și Episcopoc din Roman, biserica Golia din Iasi, fosta mănăstire Sf. Nicolai din Roman și Biserica Înălțarea din Iasi. Printre altele, au fost mai puternic fortificate: vechea mitropolie din București, mănăstirea Horezu, care are acum o școală,

Cotroceni, lângă București, aproape toate bisericile mănăstirești din Iasi și Roman, apoi Vatra Moldoviței, Humor, Solka, Dragomirna etc. Se spune că, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, negustorii din Suceava s-au refugiat în spatele zidurilor puternice ale Dragomirnei, când Ștefan al XI-lea Gheorghe, favoritul lui Vasile Lupul, care fusese ales voievod de boieri, împreună cu Mathias Bassaraba, voievodul Țării Românești, și generalul ardelean Stephan Petti au asediat Suceava.

Alături de Dragomirna, mănăstirea Sucevița, citată ca exemplu, este deosebit de solid construită. Ziduri circulare masive, înalte de peste 9 metri, înconjoară curtea mănăstirii, cu turnuri la cele patru colțuri. Trei dintre turnuri au plan poligonal; cea din nord-vest este pătrată și deosebit de protejată de contraforturi masive. Turnul pătrat, de intrare, aflat în mijlocul laturii de nord, are doar o poartă îngustă, foarte joasă, între două contraforturi incredibil de puternice, fiecare de 6 m lățime la baza lor frontală, ziduri puternic înclinate, care par a fi făcute din blocuri uriașe de piatră.

Clădirile mănăstirii sunt aproape în întregime simple, din punct de vedere arhitectural. Construcții individuale, mai bogate și cu forme detaliate pot fi adesea găsite la turnul de intrare. În acest caz ele se limitează la bolta holului de intrare, cornișa de cordon, arcadele, tocurele ușilor și ferestrelor, eventualele suporturi de balcon, steme, panouri de inscripție etc. și sunt preluate probabil exclusiv din construcții și scheme de forme, dezvoltate în casa de cult, despre care vom discuta, în detaliu, mai târziu.

Dorim acum să trecem la sarcina noastră principală luarea în considerare a clădirilor bisericesti în care arhitectura cnezatelor dunărene, care a reieșit din esența artei bizantine, s-a dezvoltat într-un mod propriu, deși modest.

Biserica bizantină

Spre deosebire de templul păgân, care conținea în principal doar încăperea pentru imaginea zeului, biserica credincioșilor creștini reprezintă un loc de întâlnire, în care o mare mulțime dorește să audă cuvântul lui Dumnezeu și să participe la sfânta jertfă a liturghiei. Așadar, când persecuția împotriva adepților noii doctrine a fost oprită și li s-a permis să-și desfășoare activitățile religioase netulburate, comunitățile creștine au ales bazilica romană drept cea mai potrivită dintre clădirile cunoscute atunci. În tribuna sa cu catedră oferea spațiu pentru cler și scaun pentru episcop, dar în naos era suficient spațiu pentru parohieni. Separarea sexelor, căreia i s-a acordat o mare importanță și la care Biserica Ortodoxă Greacă aderă și astăzi mai mult sau mai puțin, s-a realizat prin galerii construite în naos. Curtea închisă cu fântână, mai târziu și un vestibul special, numit Narthex, a servit

pentru catehumeni și penitenți. Tribuna nu a fost lăsată să iasă în exterior, ci a fost introdusă în dreptunghiul planului, iar camerele astfel create alături de tribună au fost folosite în diverse scopuri religioase, iar în curând a fost adăugat un transept.

Cu toate acestea, această metodă de construcție relativ simplă a romanilor occidentali nu a fost suficientă pentru orientalul imaginativ: era entuziasmat de cea mai bogată și mai artistică dezvoltare spațială posibilă și de dezvoltarea unei anumite splendori. El a dorit în special să ofere bisericii sale un aspect demn și magnific lumii exterioare. Din acest motiv a apelat la cupola, pe care arta romană o dezvoltase deja atât de magnific, în clădirile publice, și pe care Biserica Catolică o folosea deja pentru micile ei baptisterii și pentru capele funerare. Spre răsărit, în fața trecerii cupolei, a așezat tribuna în formă de absidă, care, ca și bazilica, se deschidea spre credincioși cu un arc mare, exprimând triumful creștinismului, așa-numitul arc de triumf, și, în același timp, timpul a oferit un sprijin binevenit pentru încărcătura domului. A plasat trecerea pe celelalte trei laturi, parțial pentru a mări spațiul, probabil într-o anumită măsură, au oferit și nișe și au realizat, de asemenea, forma lungă dorită a planului de etaj, prin adăugarea pronaosului în vest. De asemenea, a fost posibil să se permită cu îndrăzneală să se sprijine pe doar patru stâlpi.

Acest sistem, care a fost implementat cel mai magnific în Biserica Sf. Sofia din Constantinopol, s-a schimbat ulterior doar nesemnificativ. Ceea ce nu s-a mai putut realiza în clădirile ulterioare, în ceea ce privește

lățimea amenajării și prețul mobilierului, a fost destinat să fie compensat în exterior, cel puțin parțial, prin structura bogată și înălțimea structurii. Folosind arcade, în loc de nișe, pe laturile de nord, vest și sud, forma de bază a bazilicii a fost din nou apropiată. Cupola nu a fost însă abandonată, ci mai degrabă a fost folosită pentru a acoperi adăugările și a fost făcută relativ mai sus, cu adăugarea unui tambur separat, care conținea ferestrele înguste și înalte. În acest fel, biserica prezintă, în exterior, cupola principală și, adesea, un număr deloc neglijabil de cupole secundare independente. Așa-numita Biserică Sf. Maria (Maica Domnului sau Biserica Maicii Domnului, Planșa nr. I, Fig. 10, până la 12) din Constantinopol, construită de împăratul Basilius, la sfârșitul secolului al IX-lea, apare tipică pentru această fază de dezvoltare.

Această metodă de construcție s-a răspândit curând în țările balcanice și în Asia Mică, inclusiv în biserica mahomedană, și în Caucaz, parțial în Țara Românească și, mai târziu, în Rusia. Pe biserică s-a folosit întotdeauna cel mai mare număr posibil de cupole, chiar dacă clădirile mai mici erau dotate doar cu o singură navă. Exemple ale acestui stil arhitectural bizantin târziu se găsesc pe planșa nr. 2, Figurile 15, până la 20, apoi pe planșele nr. 9 și 10, Figurile 143, 147 etc.; un exemplu interesant este, printre altele, Demeter Jamia din Salonichi.

Biserica din Moldova este aproape în întregime cu o singură navă, cel mai strâns legată de bisericile din Athos și uniformă ca stil; în Țara Românească, însă, se fac simțite diverse influențe străine, iar în acest sens

există dovezi ale contactului cu macedonenii. Cea mai ciudată, prin amenajarea sa, precum și prin aspectul exterior și formele detaliate, este magnifica biserică episcopală din Curtea de Argeș (Planșa nr. 2, Fig. 19 și 20; detalii pe Planșa nr. 7, Fig. 73 la 78), care a fost restaurată în 1886, în numele guvernului român, de către arhitectul André Lecomte de Nouy, elev al lui Viollet-le-Duc, și sfințită ceremonios în prezența cuplului regal. De construcția ei se leagă o legendă, pe care poetul regal Carmen Silva a dramatizat-o atât de minunat. Se spune că Manole, maestrul construcțiilor, ar fi fost deja celebru ca sculptor în orașul său natal, Sevilla, unde el – Emanuel – era cunoscut sub numele de familie Gomez. În 1505 a plecat la Madrid, s-a pregătit în arhitectură și, mai târziu, a construit magnifica Capela Carmelitelor din Sevilla. Dragostea profundă pentru tânăra contesă Eleonore Ujest, pentru care vicedomul Asturiei a simțit și o dorință puternică, i-a determinat expulzarea din țară. Gomez a mers, prin Napoli, la Constantinopol și, din moment ce nu și-a găsit aici liniștea pe care o aștepta, a plecat mai târziu la București. Aici, netemându-se de nici un pericol, l-a urmat iubita sa Eleanor, pe care o credea moartă de mult, conform zvonurilor false, pe care le auzise. Când Neagoe Vodă s-a rătăcit, în timpul unei vânători, în părțile Argeșului, în anul 1511, a jurat, la necaz, să ridice o biserică în locul acela. A doua zi a ajuns fericit la reședința sa din Târgoviște, dar a găsit o revoltă acolo. După ce a înăbușit cu succes și revolta, s-a apucat să-și împlinească jurământul cât mai bine și l-a chemat pe cel mai faimos arhitect din Țara Românească, Gomez, numit de români meșterul Manoli, care acum s-a apucat, cu cei nouă camarazi ai săi, să construiască o biserică în Argeș una

mai frumoasă decât orice s-a mai construit pe lume. Dar zidurile care erau construite s-au prăbușit noaptea, până când, în urma unui vis al lui, Manole a hotărât să zidească prima femeie sau soră care avea să aducă micul dejun zidarilor, a doua zi, dimineața, ca jertfă pentru clădire. Soarta a lovit-o pe iubita soție a lui Manoli, Ileana. Când clădirea a fost terminată, Neagoe i-a întrebat pe meșteri dacă vor putea să-i construiască o clădire și mai frumoasă, iar aceștia au răspuns afirmativ, cu îndrăzneală, la întrebare. Gelos pentru asta, prințul a dat ordin să se dea jos schelele și să-i lase pe meșteri să moară de foame pe acoperiș. Dar au făcut aripi din lemn, pentru a putea ajunge în siguranță pe pământ. Dar Manoli, care era deja nespus de nefericit, a auzit-o, în timpul zborului, pe soția lui zidită, scâncind: „Manoli, viața mea se stinge”; și a căzut pe pământ, sfărâmat! În acest loc s-a ivit un izvor, fântâna lui Manoli, care există și astăzi⁶¹. Această legendă este asemănătoare, în ultimul ei element, cu cea care este atașată bisericii lui Vasile Blagennoi din Moscova. Ivan al IV-lea Vasilievici, care a construit clădirea cu pricina, pe la mijlocul secolului al XVI-lea, la câteva decenii după construirea Curții de Argeș, a pus de i s-au scos ochii arhitectului, pentru că a îndrăznit să spună că poate face ceva și mai magnific.

De altfel, bisericile muntenești sunt în general modeste ca dimensiuni și destul de simple. Ele constau adesea doar dintr-o singură încăpere, dar sunt aproape

⁶¹ Comparați cu Poppescu, N. D.: „Meister Manoli”, ferner Forstenheim: „Manoli, eine rumänische Volkssage” (Manoli, o legendă populară românească), Viena, 1884

întotdeauna precedate de un pridvor deschis, susținut de coloane, cu imaginea hramului deasupra deschiderii centrale. Exemple tipice de astfel de biserici simple sau bogat mobilate sunt prezentate în Fig. 21 până la 24 din Plansa nr. 3 și Fig. 13 din Plansa nr. 2. Dintre acestea, Biserica Athanasius de pe Dâmbovița din București este interesantă istoric. Biserica. lui Bucur, a cărei construcție este atribuită unui cioban legendar, după care se spune că orașul București și-a luat numele. Mica Biserica Stavropoleos este de o importanță deosebită, datorită decorațiunii sale vechi și bogate și este descrisă ca un tezaur de ornamente.

Planul de bază al bisericilor moldo-bizantine

În ceea ce privește planul lor – din secolul al XIV-lea, până în secolul al XVIII-lea – bisericile moldovenești, indiferent dacă ele, ca majoritatea lor, aparțin unei mănăstiri sau apar ca lucrări independente, sunt complet organice cu structura și uniform formate doar în limite foarte apropiate: un iluzie le pătrunde pe toate în mod egal, în așa fel încât, dacă le privești doar superficial, ai vrea să le vezi ca și cum ar fi fost făcute după un șablon. Și totuși, din abaterile individuale în construcție și în detaliile arhitecturale, se poate recunoaște dezvoltarea progresivă și soluția de succes a unei sarcini, totuși modeste. Clădirile armenesti și georgiene, așa cum am men-

ționat deja mai sus, sunt mai strâns legate de bisericile de pe insula Athos, ele prezintă o diferență esențială în amenajarea lor față de aceste clădiri, în special în forma lor de bază, cu o singură navă. Acest lucru devine și mai evident în implementarea structurală și în detaliile formei. Domul, ca centru al complexului și elementul cel mai esențial al bisericii greco-ortodoxe, rămâne aici cu absida principală, în fața ei, spre est. În locul coridoarelor laterale sau a absidelor transversale, există și, aproape în mod constant, abside, care, ca și absida principală, au adesea sau inițial și sarcina constructivă de a asigura o culegere puternică a cupolei înalte de pe latura de vest a pronaosul atașat.

Condițiile din țară: clima aspră, lipsa unui comerț instruit, populația relativ mică, care se află încă la un nivel scăzut de educație și nesiguranța de acolo a dus la clădiri mici, care au fost construite cât mai strâns posibil și au rezistat raidurilor tâlharilor și atacurilor inamice, și este surprinzător că, în ciuda circumstanțelor adverse, menționate mai sus, se poate constata un progres constant în dezvoltarea acestor clădiri.

Figurile 25, până la 27, de pe planșa nr. 3 prezintă o bisericuță complet dezvoltată organic, care a aparținut unei foste mănăstiri de maici și a fost construită de Ștefan cel Mare, în 1487; am prezentat și un plan, și secțiunea longitudinală, ultimele figuri fiind reprezentate la scara 1: 200. Această biserică are doar 16,72 m lungime și 6,6m lățime și 8,7 m lățime în absidele laterale, și este formată din pronaosul pătrat, de 4,5 m, acoperit cu o cupolă parțială și cea care susține cupola de trecere, și un naos

aproape pătrat. Înălțimea interioară a cupolei ajunge la 15 m, înălțime care depășește deci lungimea bisericii. Pe latura de est a naosului se află absida principală, care este ușor îngroșată în lățime, față de lățimea bisericii, și este de obicei mai înaltă cu 11 m, cu o treaptă mai sus, a cărei bază cuprinde un dreptunghi, scurt cu un semicerc alăturat. În nordul și sudul naosului se găsesc, în fața naosului, două abside laterale complet semicirculare, care ies spre exterior, cu curba lor, ca și absida principală, amenajare care se regăsește în mod similar în clădirile romanice doar în mod excepțional, ca în Biserica Vigilius zu Morter din Tirol⁶² și la biserica Sf. Maria am Capitol din Köln. În absida principală, sanctuarul sau corul, se observă două nișe mai mari, pe pereții laterali, care înlocuiesc aici două din biserici mai mari, din exemplul B. în Burdujeni, Planșa nr. 3, Fig. 29, camere mici, care apar în mod regulat și, la fel ca acestea din urmă, reprezintă o reminiscență a extensiilor mici, în formă de nișă, care încheie culoarele laterale ale bisericilor asemănătoare bazilicilor din alte țări, spre est. Acestea servesc scopului liturgic, iar nișa de nord conține masa de pregătire și bazinul de apă, iar nișa de sud conține o sobă pentru întreținerea jarului și altele asemenea. Se numesc proteze sau diakonikon. În mijlocul sanctuarului se află masa altarului, din cărămidă, acoperită cu o lespede de piatră și acoperită cu pânză, care are adesea un atașament asemănător baldachinului. Diverse nișe mai mici, din cor, precum și în alte locuri ale bisericii, sunt folosite pentru a introduce misele, lumânările etc. Uneori, în spatele altarului, de-a lungul peretelui

⁶² Cf. „Mittheilungen der k. k. Central-Commission”, 1889, p. 115-117

absidal semicircular, se află o treaptă înălțată, care duce la scaunele clerului din vechea bazilică. Mijlocul treptei este ocupat de așa-numitul scaun episcopal, adesea așezat în perete sub formă de nișă. Trebuie remarcat, în trecut, că piatra de temelie a clădirii se găsește, de obicei, sub aceasta din urmă, în fundație. După cum am menționat mai devreme, sanctuarul separă catapeteasma de interiorul bisericii. Mijlocul celor trei uși ale peretelui, cu icoane, se numește Ușa Împărătească. Numai unșii și episcopii au voie să treacă prin această ușă, iar preoții, doar dacă poartă sfântul potir în ornate. Cele două uși rămase se numesc uși diacon⁶³.

În timp ce absida principală prezintă întotdeauna un plan semicircular în interior, absida laterală se micșorează, adesea, la una segmentară, mai ales în clădirile mai simple și mai târzii, cum ar fi, de exemplu, la biserica Colțea în Iași, planșa 2, fig. 17, biserica spitalului din Roman, planșa 4, fig. 30, biserica din Reuseni, planșa 4, fig. 33, a bisericii Sf. Gheorghe din Galați, planșa nr. 5, fig. 44; în mod excepțional, absidele laterale au un design dreptunghiular plat, cum ar fi la Biserica Sf. Nicolae din Suceava; uneori lipsesc cu desăvârșire și apoi sunt marcate doar de rame sau altele asemenea, ca de exemplu în biserica de la Părhăuți, planșa nr. 4, fig. 35. În exterior, curba absidelor laterale nu apare, în plin semicerc, ci numai în arc segmentar, după cum se poate observa în multe planuri ale exemplurilor noastre, planșa nr. 3, figurile 26 și 29, planșa nr. 4, figurile 31 și 41; planșa nr. 5, fig.

⁶³ Cf. Stefanelli, Juvenal, „Liturgica bisericii ortodoxe – catolice, București 1886.

44, 48 și 50. Nu este neobișnuit ca cele trei abside să aibă un design exterior poligonal și anume octogonul sau decagonul (Trei Ierarhi, planșa nr. 7, fig. 59, sau Curtea de Argeș, planșa nr. 2, fig. 20, Putna etc.), dar poligonul nu apare întotdeauna ca unul obișnuit. Cu o formă exterioară rotundă, o structură similară în sens vertical este realizată prin arcade înalte și înguste. Dacă absidele laterale sunt plate, în formă de segment, ele apar probabil doar la exterior ca o risaliță, ca la biserica Colțea din Iași, planșa nr. 2, fig. 16 și 17, și biserica spitalului din Roman, planșa nr. 4, fig. 30, biserica din Herța, planșa nr. 4, fig. 37, sau în formă de contrafort, ca pe biserica mănăstirii Dragomirna, planșa nr. 6, figurile 51 și 53; sau apar doar în formă de nișă în grosimea peretelui, ca la Reuseni, planșa nr. 4, fig. 33, sau Arbore. La biserica din Solca, absidele laterale, care sunt semicirculare la interior, ies în exterior ca perechi de contraforturi, planșa nr. 6, fig. 54 și 55.

Majoritatea bisericilor au un zid plin între Naos și Pronaos, cu doar o ușă îngustă și joasă, care se deschide spre Naos, ca în Pătrăuți, planșa nr. 3, figurile 26 și 27. Uneori, acest zid este înlocuit de un arc înalt, ca la biserica din Burdujeni, planșa nr. 3, fig. 29, Biserica Sf. Gheorghe din Suceava și biserica spitalului din Roman, planșa nr. 4, fig. 30, și probabil au fost scoase, pe ici, pe colo, ca în biserica Sf. Ioan din Siretr și biserica Sf. Nicolae din Suceava. Foarte des, însă, în locul aceluși zid se găsesc o pereche de stâlpi sau coloane, ale căror arcuri de centură susțin partea superioară a zidului, ca în biserica Colțea din Iași, pl. 2, fig 17, biserica mănăstirii din Putna, Biserica din Ițcanii Vechi, planșa nr. 4, fig. 31.

biserica Mirăuți din Suceava, planșa nr. 4, fig. 41, biserica mănăstirii Dragomirna, planșa nr. 6, fig. 52 și 53, Trei Ierarhi din Iasi, planșa nr. 7, fig. 59, biserica din Horecea, planșa nr. 10, fig. 146, și altele.

În mod excepțional, există ferestre în peretele dintre Naos și Pronaos lângă o ușă centrală, ca în biserica Sf. Axentius, de lângă Suceava, care, ca și celelalte biserici armenesti din zonă, este în întregime moldo-bizantină.

Pronaosul sau locul pentru femei nu are aproape niciodată o cupolă luminată. Aici se află de obicei mormintele familiilor domnești, ale episcopilor, ale stareților de mănăstiri sau ale donatorilor nobili. Pronaosul conține, de asemenea, ușa de intrare principală, care nu este mai mare decât ușa intermediară, dar aproape întotdeauna pare a fi bogat structurată, din punct de vedere arhitectural.

Foarte des, dar nu întotdeauna, un vestibul este adăugat la pronaos. Forma deschisă, de tip arcade, care poate fi considerată tipică pentru bisericile muntene (comparați planșa nr. 2, fig. 13, și planșa nr. 3, fig. 21, până la 24), este probabil cea originală. Apare mai frecvent în regiunile sudice și este format în principal din coloane, ca în biserica de la Ițcanii Vechi, planșa nr. 4, fig. 31, sau cu stâlpi, ca în Părhăuți, planșa 4, fig. 34 și 35, la biserica Mirăuți din Suceava, planșa nr. 4, fig. 40 și 41, la bisericile din Mănăstirea Humorului, Vatra Moldoviței etc.; în mod excepțional, apare sub forma unei nișe mari arcuite, ca la Reusenii, planșa nr. 4, fig. 32 și 33, și Arbore, în care intrarea în biserică nu se face din vestibul, ci direct prin peretele sudic al pronaosului. În toate aceste

cazuri, servește direct sau cel puțin anterior a servit ca o clopotniță, ca în Ițcanii Vechi, ca în Părhăuți. Probabil că abia mai târziu a fost construită, pentru clopote, o clopotniță specială, simplă, joasă, adesea realizată în întregime din lemn, dacă nu pentru adăpostirea acestora, cum ar fi în bisericile mănăstirești fortificate, unde era oricum disponibil un turn. După cum se știe, clopotele au fost folosite în Biserica Orientală doar la o dată ulterioară și, în general, sunt folosite mai rar acum. Semnalul începutului slujbei este dat de așa-numita „Toaca” – o scândură lungă, îngustă, uscată, care se poartă în mână sau una mare, de fier, care este suspendată liber – prin lovirea cu ciocănele de lemn. În mod excepțional, vestibulul s-a dezvoltat în turn, cum ar fi la biserica din Herța, planșa nr. 4, fig. 37, și la bisericile Sf. Nicolae și Mirăuți din Suceava. Acestuia din urmă nu îi apare pronaosul ca de obicei, pe latura de vest, ci în fața lui, spre sud. Această amenajare este probabil justificată de condițiile speciale ale terenului; dar dă bisericii un aspect pitoresc sporit, planșa nr. 4, fig. 40. La fel, la fermecătoarea bisericuță Sf. Ioan Botezătorul, numită Biserica Domniței, din Suceava, a fost o clopotniță joasă, construită alături, în partea de nord.

În zonele nordice, din cauza condițiilor meteorologice nefavorabile, vestibulul este închis pe toate părțile. Are apoi, atât pe latura de nord, cât și pe cea de sud (ca la bisericile mănăstirii din Putna, Sucevițza și Dragomirna, planșa nr. 6, fig. 53, și biserica Trei Ierarhi din Iași, planșa nr. 7, fig. 59, o ușă de intrare, sau doar pe latura de sud, după ce, așa cum s-a întâmplat adesea, ușa de la intrare din nord a fost zidita ulterior (ca la bisericile din

Voroneț, planșa nr. 5, fig. 48, și Solca, planșa nr. 6, fig. 54). Dacă intrarea pe latura de nord este de dorit din motive locale, în fața acesteia i se așează o încăpere corespunzătoare, ca protecție specială, precum în Episcopia din Roman, planșa nr. 5, fig. 50. Mici vestibule deschise, în fața ușilor de intrare, nu sunt neobișnuite, de exemplu în Sucevița. Vestibulul, în fața pronaosului, are aproape întotdeauna aceeași lățime, dar este relativ scurt; forma sa de bază este cea a unui dreptunghi. Doar în cazuri excepționale este proiectat altfel; la Dragomirna, de exemplu, planșa nr. 6, fig. 53, este mărginit poligonal pe latura de vest. În multe biserici, în special în cele din Bucovina, un vestibul închis a fost adăugat abia mai târziu, iar în cele mai multe cazuri acest lucru poate fi încă văzut clar pe soclul bisericii, care înconjoară peretele interior al vestibulului, și poate fi astfel dovedit, împreună cu alte caracteristici. Exemple în acest sens sunt bisericile din Voroneț, planșa nr. 5, fig. 48, Burdujeni, planșa nr. 3, fig. 29, biserica Sf. Dimitrie din Suceava și, în ceea ce privește structura lor asemănătoare unei bazilici, sunt semnificativ diferite de cele în cauză. Vechea biserică greco-orientală din Rădăuți diferă de clădirile existente. La biserica Sf. Ioan din Siret, anticamera, deschisă inițial, similară cu vestibulul din Ițcanii Vechi, a fost ulterior închisă. De remarcat că, la fel ca și pronaosul, vestibulul are adesea locuri de înmormântare, de exemplu la Putna, Rădăuți etc.

În rest, găsim doar mici modificări ale planului bisericilor moldo-bizantine. O excepție o fac bisericile individuale mai mari, care, așa cum s-a evidențiat deja mai sus, au un spațiu mic între pronaos și naos, de obicei

împărțit în funcție de înălțimea lor, cum ar fi în Voroneț, planșa nr. 6, fig. 54, Vatra Moldoviței și la biserica Înălțarea din Iași. Accesul în camera de deasupra, așa-numita „trezorerie”, se face printr-o scară în spirală, de piatră, foarte îngustă, care se află în întregime sau parțial în grosimea peretelui exterior și se termină în holul intermediar, pornit din naos. Această sală intermediară are, uneori, cum ar fi în Vatra Moldoviței, și un loc de înmormântare.

După cum se poate observa din cele de mai sus, biserica moldovenească se deosebește de bisericile bizantine din țările sudice în general prin structura sa cu o singură navă și se dezvoltă în principal pe lungimea sa, în timp ce clădirilor din sud, în vechiul stil bizantin, li se acordă o lățime relativ mai mare, prin coridoare sau galerii laterale, care însoțesc nava principală și, prin urmare, au spațiu suficient, în ciuda faptului că sunt relativ scurte. Amenajarea culoarului lateral nu mai este însă posibilă la clădirile din Moldova, care necesită acoperișuri abrupte și înalte, din cauza influențelor climatice, întrucât suprafețele înalte ale acoperișului ar acoperi ferestrele superioare și ar împiedica, în mod deosebit, iluminarea cupolei în naos. Lățimea bisericilor cu o singură navă nu putea depăși un anumit nivel, în principal din motive structurale – bolțile fără suporturi intermediare – și, întrucât în majoritatea cazurilor, resursele de construcție erau destul de limitate, iar mijloacele tehnice modeste, clădirile, și aici, au prosperat, ca în majoritatea țărilor de stil bizantin, cu excepția capitalei Bizanț, doar la o dimensiune relativ mică. Una dintre cele mai extinse biserici este biserica mănăstirii Sf. Ioan cel Nou din Suceava, cu hramul Sf. Gheorghe, cu o lungime de 42,5 m și o lățime de aproape

12 m. Aceasta este urmată, în Bucovina, de bisericile mănăstirilor Putna și Dragomirna cu o lungime de 38 și 35,5 m, și 11,5, respectiv 11 m lățime. Bisericile din Reuseni și Părhăuți, planșa nr. 4, figurile 33 și 35, din același an, dar de la diferiți ctitori, au exact aceeași dimensiune, și anume 25,6 m lungime și 9 m lățime. Din punct de vedere constructiv, nu sunt abateri semnificative. Biserica de la Voroneț, planșa nr. 5, fig. 48, are 25 m lungime și – fără contraforturi sau proeminente laterale – 7,7 m lățime; biserica de la Pătrăuți, planșa nr. 3, fig. 26, are o lungime de 16,7 m și o lățime de 6,6 m. Mărimea suprafeței utile, excluzând corul, este de abia 53 metri pătrați, adică dimensiunea bisericii este numai pentru a adăposti în jur de 130 oameni.

Sistemul de boltiri

S-a remarcat deja că planul bisericilor moldo-bizantine depinde, în principal, așa cum este în general cazul oricărui monument de arhitectură, de tipul boltirii și că, în stilul în cauză, primează folosirea aproape exclusivă a bolții de cupolă și, unde este posibil, o cupolă de mare peste Naos era o cerință de bază. Construcția acestora din urmă s-a dezvoltat prin aplicarea empirică a principiilor statice, în stilul moldo-bizantin, într-un mod deosebit și este de-a dreptul tipică acestui stil și, în același

timp, nu mai puțin atractivă. Vom vedea acest lucru din următoarea descriere, care va fi tratată în detaliu⁶⁴.

Suporturile propriu-zise ale cupolei sunt pereții laterali, sau mai bine zis curelele laterale și curelele exterioare care ies moderat din acestea. Acestea din urmă, sprijinite pe pereții laterali sau pe orice console sau corbele care nu ies decât puțin deasupra lor, li se acordă o lățime corespunzătoare, adesea semnificativă și, împreună cu curelele longitudinale înguste, care se sprijină și pe console, formează planurile de etaj, cu o trecere de centură care apare ca un pătrat. De acolo, trecerea la inelul navei se face prin patru pendentive. În timp ce la clădirile bizantine tamburul sau cupola se așează în general direct pe acest inel de dom – așa cum este și cazul bisericilor moldo-bizantine, în ceea ce privește cupolele oarbe din pronaos (ca la Pătrăuț, planșa nr. 3, fig. 26 și 27; la biserica Mirăuț din Suceava, planșa nr. 5, fig. 48 etc.), la fel se întâmplă și în stilul moldo-bizantin, în ceea ce privește cupola tamburului peste naos. Motivul pentru aceasta constă în lățimea disproportionat de mare, pe care ar avea-o felinarul într-un complex bisericesc cu o singură navă și care nu ar fi în armonie cu dezvoltarea spațială de ansamblu și ar fi cu greu posibilă din motive constructive. Inelul domului are un diametru care este aproape egal cu lățimea traversării, iar acesta este doar mai mic decât lățimea bisericii de două ori mai mult decât

⁶⁴ Am publicat deja esențialul acestui lucru într-un tratat care a apărut în numărul „Österreichischen Monatschrift für den öffentlichen Baudienst”, Heft X, 1895, erschienenen Abhandlung: „Einwölbung und Dachform der moldauischen Kirchen aus dein 14. bis ins iS. Jahrhundert” (cu două ilustrații și o planșă).

proiecția coardelor laterale peste suprafețele pereților. Pe de o parte, pentru a nu face felinarul prea voluminos și, pe de altă parte, pentru a se asigura că pare proporțional în înălțime și, de asemenea, în avantajul său exterior, a fost adăugată o secțiune boltită între inelul domului și tamburul lanternei. Acest lucru servește la creșterea înălțimii, dar în principal ca o legătură de mediere sau de tranziție între inelul larg al domului și felinar, care a fost redus în lățime la aproximativ trei cincimi. Formația caracteristică pe care a suferit-o această porțiune de boltă, în bisericile moldo-bizantine, a devenit aproape tipică stilului lor și contribuie semnificativ la creșterea atractivității bolții naosului. Figurile 46, 47 și 48, de pe planșa 5, arată același lucru, într-o secțiune de înălțime de-a lungul axei principale a bisericii, și o a doua secțiune, de elevație luată în planul diagonal AB al planului de etaj, precum și într-o vedere de sus. Trecerea de la inelele inferioare, largi ale domului la inelele superioare, mai mici, se realizează apoi printr-un tambur jos, în care pare să fie instalată o a doua pereche de curele. Aceasta formează o a doua încrucișare, care este semnificativ limitată în lățime față de traversa principală, pe care se sprijină inelul de cuplare superior, cu ajutorul unor mici pendentive, într-un mod similar ca și în cazul inelului de cuplare inferior, față de coardele principale. În timp ce inelul domului inferior susține tamburul inferior, inelul domului superior servește ca suport pentru lanternă. Prin urmare, curelele superioare de încrucișare se intersectează între ele și cu carcasa tamburului, în așa fel încât abordările lor aproape se întâlnesc, pentru a forma un punct. În mod ciudat, însă, punctele de plecare, care ici și colo sunt marcate de mici console, care se extind într-un punct formal, nu sunt

situate în planurile longitudinale și transversale ale naosului, ci în planurile verticale principale, care sunt decalate, față de acest plan, cu 45° , iar asta cu rezultate bune. Punctele marcate I, II, III și IV din fig. 48 formează un reazem mult mai puternic pentru curele și sarcina felinarului este transferată prin ele prin punctele din mijloc, între aceste puncte și inelul domului inferior. În primul caz, sarcina cade aproape direct pe vârfurile coardelor principale, în timp ce în cel de-al doilea caz sarcina ar fi transferată către punctele cele mai în consolă, adică cele mai puțin rezistente, ale pendentivelor inferioare. În același timp, datorită poziției în diagonală a curelelor de susținere superioare, structura bolții câștigă în varietate. Lanterna, care are aproximativ o lățime și jumătate, până la două ori în înălțime, este, în cele din urmă, ca în exemplul dat, acoperită de obicei de o cupolă netedă.

Majoritatea bisericilor au tipul de arcuire a naosul tocmai descris, de exemplu, cele din Pătrăuți, planșa nr. 3, fig. 26 și 27, din Burdujeni, planșa nr. 3, fig. 29, biserica spitalului din Roman, planșa nr. 4, fig. 30, biserica din Ițcanii Vechi, planșa nr. 4, fig. 31, biserica Mirăuți din Suceava, planșa nr. 4, fig. 41 și planșa nr. 5, fig. 42, bisericile din Solca, planșa nr. 6, fig. 54 și 55, Bădeuți etc. Dar acest tip de arcuire poate fi întâlnit și în bisericile în care felinarul naosului a fost omis, ca în bisericile din Reuseni și Părhăuți, planșa nr. 4, fig. 33 și 35, și la fel și în pronaos sau în vestibulul bisericilor moldo-bizantine, deci în pronaosul din Părhăuți, planșa nr. 4, fig. 35, în vestibulul episcopiei Romanului, planșa nr. 5, fig. 50 etc., cupola lanternă, cum ar fi, de exemplu, în biserica Trei Ierarhi din Iași, planșa nr. 7, fig. 58 și 59.

Un alt pas în proiectarea bolții de cupolă și, de asemenea, foarte tipic stilului moldo-bizantin, a fost făcut prin dublarea numărului de chingi superioare de susținere, deși aceste chingi își păstrează dimensiunea neschimbată și aceeași înălțime. Pe lângă cele patru curele de transport superioare, întinse în diagonală, există patru noi, care se desfășoară în perechi paralele cu axele longitudinale și transversale ale bisericii și se întrepătrund doar cu cele dintâi. În acest fel, jocul de linie în tamburul inferior devine unul special, suprafețele bolții sunt împărțite în multe părți mai mici. În vederea de jos, în loc de un singur pătrat, așezat în diagonală, bolta prezintă acum două pătrate, răsucite la 45 de grade și care înconjoară un octogon regulat, așa cum este indicat în fig. 53 din planșa nr. 6; în loc de patru, există opt pendentive relativ foarte mici, care formează tranziția către inelul superior al domului. În exemplul prezentat (Dragomirna), totuși tamburul cilindric inferior se transformă într-o cupolă trunchiată, din cauza colțurilor sferice, aflate între marginile arcului, pe a căror suprafață interioară simbolul liniei arcului centurii este reprodus doar prin atașarea suportilor de piatră. Această curbură mai bogată, cu opt centuri superioare sau nervuri, apare și pe cupolele oarbe, de exemplu în vestibulul bisericii greco-orientale din Rădăuți sau, de două ori, în pronaosul bisericii mănăstirii din Dragomirna, planșa nr. 6, fig. 52 și 53.

Pătrunderea reciprocă a arcurilor centurii a fost dezvoltată specific, în stilul moldo-bizantin. În arta romanică, arcurile semicirculare, care se încrucișează decorativ, apar pe frizele arcului, și, ca și stilul gotic, nu prezintă

pătrunderi de curele de transport. Numai în stilurile arhitecturale orientale se pot găsi construcții la care motivul atât de des folosit în stilul moldo-bizantin poate fi urmărit, de exemplu în sala Consiliului de Coroană al orașului regal armean Ani, în marea moschee de la Cordova și în cupolele clădirilor individuale asiriene. Viollet-le-Duc publică, de exemplu, bolta unei săli asiriene, prezentată în fig. 61, planșa nr. 7. Aici par să fie folosite arcuri de sprijin plasate în diagonală sau oblic cu un punct. Cu toate acestea, ele nu se încrucișează, ci mai degrabă se întind una peste alta și, într-o anumită măsură, reprezintă pendentivele. Celula orientală sau bolta de stalactită s-ar putea să se fi dezvoltat din astfel de construcții. Cupola sau bolta felinarului poate primi o bogăție și mai mare, dacă sistemul de curele al tamburului inferior este folosit, la o scară mai mică, pe un al doilea tambur activat, situat mai sus, așa cum s-a procedat la cupola superioară a felinarului din Dragomirna, planșa nr. 6, fig. 52 și 53, care se regăsesc și la Putna.

Pe tavanele boltite ale celorlalte încăperi se găsesc și construcții caracteristice, în stil moldo-bizantin, în afară de deja amintitele bolți fără felinare, care, de altfel, se aseamănă cu domul naosului. La camera ca un vestibul, de formă alungită, tavanul era împărțit printr-o centură centrală, în două câmpuri, de formă pătrată sau aproape pătrată, în care se puteau introduce cu ușurință două cupole (comparați vestibulul de la Solca, planșa nr. 6, fig. 54, și cea a bisericii Trei Ierarhi din Iași, planșa nr. 7, fig. 59). O procedură similară a fost folosită ulterior în ceea ce privește realizarea arcului în pronaos, în primul rând din motive structurale. Spațiu pătrat pentru dom, în

fiecare dintre aceste câmpuri, s-a întins într-un mod original și interesant prin benzi longitudinale, în formă de segment, situate una deasupra celeilalte, în trepte, care, pe de o parte erau alungite din curele transversale, pe de altă parte în pereți transversali sau în brâuri așezate alături de acestea și proiectate în același mod ca curelele exterioare centrale. Așa s-au găsit făcute arcul de pronaos în Solca, planșa nr. 6, fig. 54, precum și cel din biserica mănăstirii Dragomirna, planșa nr. 6, fig. 52 și 53.

Este evident că structura tavanului, tocmai descrisă, a obținut și un efect special. De altfel, pentru a nu ajunge cu o cupolă prea largă, cu aspect mai mult sau mai puțin stângaci, în pronaos se încercase deja să se reducă trecerea pentru aceasta, prin amenajarea diferitelor centuri transversale și longitudinale, după cum se vede, de exemplu, în plan, la biserica din Rcuseni, planșa nr. 4, fig. 33.

Absidele laterale sunt acoperite de semicupole, iar dacă este necesar, doar de secțiuni de cupolă, prin care centrul acestor bolți este adesea mai jos decât centrele centurilor principale de susținere. Spațiul dintre semicupolă a sanctuarului și centura principală de susținere (arcul de triumf), din fața acestuia, este umplut de una sau mai multe curele, care scad succesiv în lățime. Ici și colo, cum ar fi la biserica Mirăuți din Suceava, planșa nr. 5, fig. 42, atât centrele curelelor, cât și centrul semicupolei sunt dispuse treptat, puțin mai jos. Poate că acest lucru s-a întâmplat, dacă nu întâmplător, doar din motive de stabilitate. În orice caz, se obține un anumit efect de perspectivă, în același timp. În mod curios, o amenajare

similară poate fi găsită pe arcadele ferestrelor individuale, precum și pe arcul portalului bisericii mănăstirii Studenica din Serbia.

Alte bolți decât cele descrise sunt rar folosite în bisericile moldo-bizantine și, probabil, doar pentru încăperile subordonate, precum bolta pe vestibule construite ulterior, ca la Burdujeni, planșa nr. 3, fig. 29, Voroneț, planșa nr. 5, fig. 48, Părhăuți, planșa 4, fig. 35; pe orice săli intermediare și deasupra trezoreriei, cum ar fi în Solca, placa nr. 6, fig. 54; de asemenea, pentru acoperirea camerelor (proteză și diaconicon) din sanctuar etc., care se află, în mare parte, în grosimea zidului. Găsim o boltă în formă de plasă, deosebit de bogat înzestrată cu nervuri profilate, aplicate în vestibulul poligonal din Dragomirna, planșa nr. 6, fig. 52 și 53. Diferite construcții de cupole sunt întâlnite în mod repetat în exemplele prezentate pe plăci, în special în fig. 60, 62 și 63 din planșa nr. 7, înfățișând cupolele de trecere din Curtea de Argeș, respectiv din biserica Sf. Maria în Galați.

Se știe că în Biserica Greco-Orientală actele de cult sunt adesea însoțite de cântări alternante și că arta cântului a primit, prin urmare, o pregătire specială. În naosul încăpător, cântatul în sine obține efectul potrivit. Arhitectul a contribuit însă și la amplificarea sunetului, adică la creșterea rezonanței, prin introducerea unor vase de lut, în formă de sticlă, ale căror deschideri (așanumitele găuri sonore) se află în suprafața arcașelor, în principal pendentive. Trei până la cinci, adesea chiar mai multe, „amplificatoare de sunet” sunt încorporate în fiecare pendentă, figurile 42 și 46 de pe planșa nr. 5.

Bolțile sunt parțial din cărămidă, în cea mai mare parte formate mici, și parțial din piatră de tuf ușor, care, de multe ori, trebuia adusă de departe. Agrafele din lemn, aranjate corespunzător, au ca principal scop distribuirea corectă a presiunii în bolți, lucru care trebuia făcut cu o atenție deosebită, mai ales în cupola naosului. Dar constructorii bizantini sau „meșterii”, așa cum erau numiți, în vremurile anterioare, în Bizanț, care erau faimoși pentru cunoștințele lor tehnice, s-au asigurat ca stabilitatea domului felinarului să fie sporită într-un alt mod, și anume printr-un design deosebit al substructurii, același care, în înfățișarea monumentelor de arhitectură, după cum vom vedea din cele ce urmează, a căpătat o semnificație deosebită și din punct de vedere artistic.

Exteriorul cupolei naosului și forma acoperișului

Arhitectul bizantin a trebuit să transfere încărcătura acestuia din urmă, care era încă destul de semnificativă, în ciuda utilizării parțiale a pietrelor de tuf ușoare pentru a realiza cupola felinarului, pe chingile principale de susținere, cât mai uniform posibil. Prin aceasta, ajunge la pereții laterali sau la absidele laterale, care le întăresc pe acestea din urmă și le lărgesc baza principală, și la eventualele contraforturi sau armături de perete, care susțin coardele transversale. Mai presus de

orice, sarcina centrală a felinarului trebuie transferată la baza destul de extinsă a temeliei, iar substructura domului îndeplinește acest scop. În esență, este format din mai multe părți, așezate una deasupra celeilalte, în trepte, dintre care cea mai joasă reprezintă o bază joasă, cu o formă de bază pătrată, care corespunde mai mult sau mai puțin cu lățimea exterioară a curelelor principale. Uneori, deasupra acestei baze este plasată o a doua bază, cu același design, dar cu dimensiuni reduse. De regulă, însă, această a doua bază nu este pătrată, ci mai degrabă are forma unei stele, cu, de obicei, douăsprezece, mai rar opt sau șaisprezece puncte. Împărțirea punctelor depinde de restul. Motivul pentru aceasta constă, așa cum este ușor de înțeles, în intenția de a lărgi, pe cât posibil, baza și de a transfera sarcina pe pereții laterali, armați cât mai eficient posibil, reducând, în același timp, cât mai mult posibil stelei de bază, ceea ce nu se potrivește, dar este de obicei obișnuit. Trecerea de la baza superioară a stelei, la felinarul prismatic sau cilindric, este creată în mod adecvat de suprafețe mici de acoperiș, într-un mod similar, cum este cazul trecerii de la baza pătrată, cea mai de jos, la cea în formă de stea, de deasupra. Prin acest principiu clar de construcție, care se aplică destul de corect, din punct de vedere static, se realizează, în același timp, o structură exterioară extrem de eficientă a substructurii laturilor și se creează forme originale, care nu apar în nici un alt stil arhitectural. Numeroase exemple de pe planșele noastre ilustrează această construcție tipică, precum bisericile mănăstirii Galata din Iași și Sucevița, planșa nr. 1, fig. 1 și 2; biserica Golia din Iași, planșa nr. 2, fig. 16; bisericile din Burdujeni, planșa nr. 3, fig. 28, și Herța, planșa nr. 4, fig. 37; biserica Mirăuți din Suceava, planșa

nr. 4, fig. 40; biserica mănăstirii Dragomirna, planșa nr. 6, fig. 51; bisericile din Solca și Vatra Moldovița, cu planurile substructurii în formă de stea din fig. 56 și 57, desenate pe planșa nr. 6, fig. 58 și 65; în bisericile muntene (de exemplu, în Târgoviște și Curtea de Argeș, planșa nr. 2, fig. 15 și 19), lipsește în general, în bisericile moldovenești (exemplu, în episcopia Romanului, planșa nr. 5, fig. 49), întâlnindu-se doar rareori partea în formă de stea a bazei.

Pentru a reduce sarcina, felinarul este, de asemenea, construit într-o așa-numită structură de stâlp, ceea ce înseamnă că pereții de la colțurile felinarului cu opt laturi sunt menținuți corespunzător mai gros, ceea ce înseamnă că suprafețele laterale pot fi făcute relativ slabe (încastată în formă de nișe). Contraforturile mici sunt adesea plasate în fața celor patru suprafețe laterale, care nu au ferestre, pentru a câștiga lățimea bazei pentru felinar. În același timp, acest lucru creează și o structură arhitecturală frumoasă pentru felinar. În acest sens, se compară, printre altele, felinarele de cupolă de la Dragomirna, fig. 51, placa nr. 6, Trei Ierarhi în Iasi, pl. 7, fig. 58 și 65.

Am mărturisit deja mai sus că acoperișurile abrupte și înalte, necesare în Moldova, din cauza climei mai aspre, deoarece ferestrele cu tambur probabil le-ar acoperi în mare măsură, reprezintă o piedică în calea dezvoltării ample a planului de etaj, adică a unui complex cu mai multe culoare. Dar chiar și în bisericile cu o singură navă din Moldova și Bucovina, înălțimea semnificativă a acoperișului încă prezintă dificultăți de cons-

trucrie, care au fost depășite aici într-un mod foarte inteligent și artistic.

Chiar dacă acoperișul nu este aranjat deosebit de abrupt, acesta este construit ca un acoperiș simplu, în două părți, și acoperă întotdeauna substructura cupolei, iar felinarul străbate acoperișul într-un mod cât se poate de inestetic (în Voroneț, placa nr. 5. fig. 45 și 46, al cărui acoperiș, în forma sa actuală, nu permite deloc să fie vizibilă baza felinarului și acoperă parțial ferestrele felinarului). În aproape toate celelalte biserici de artă moldo-bizantină, baza în formă de stea este rareori vizibilă pe deplin (comparați Burdujeni, planșa nr. 3, fig. 28). În starea inițială a bisericilor și înainte de a fi creată actuala formă stângace de acoperiș, nu a fost cazul. Mai degrabă, odată cu baza felinarului, cupola felinarului însuși a deviat în exterior. Acoperișul era unul diferit, cu părțile abrupte în sine, și era un acoperiș plat, cu frontoane chiar deasupra naosului. Dovada celor din urmă afirmate se pot aduce în mai multe moduri. Bisericile pictate, și acestea formează majoritatea, au de obicei un zid în naos, în punctul despărțitor dintre naos și pronaos, din dreapta intrării, așa-numitul „zid ctitoricesc” (de exemplu, în Pătrăuți, planșa nr. 3, fig. 26), reprezentarea bisericii, care este adusă de ctitor către Mântuitorul așezat pe tron. În general, reprezentat doar aproximativ, desenul prezintă biserica în cauză cu numărul și poziția ferestrelor, nișelor etc. Aceste reprezentări arată acum fără excepție clădirea cu acoperișul împărțit în părți individuale și care nu acoperă substructura felinarului, cum ar fi ilustrarea bisericii din Pătrăuți, planșa nr. 7, fig. 64, precum și în bisericile din Bădeuți, Voroneț, Arbore, Vatra Moldoviței,

Humor, Sucevița și altele. Dacă acoperișul nu ar fi avut anterior o formă asemănătoare, probabil că bisericile nu ar fi fost înfățișate, în mod consecvent, în acest fel pe zidul ctitoricesc. În tabloul amintit anterior al mănăstirii Putna, de la mijlocul secolului al XVIII-lea, se vede și biserica cu acoperiș structurat. Muzeul de Stat Bucovina mai păstrează o acuarelă mai recentă (probabil din primul sfert al acestui secol) a bisericii mănăstirii din Dragomirna, pictată cu sârguință, iar apoi imprimarea color, pe baza unei acuarele, a bisericii mănăstirii din Putna, pictată de profesorul F. X. Knapp, în anii 1850 și, de asemenea, în aceste imagini, se mai vede acoperișul articulat, care acum a fost înlocuit cu o formă mai simplă. De altfel, dovada directă a afirmației făcute poate fi furnizată chiar de bisericile individuale. În interiorul acoperișului existent pe substructură, de exemplu în Solca, Bădeuți și Vatra Moldoviței, încă se pot vedea clar liniile profunde de legătură ale fostelor suprafețe de acoperiș cu suprafețele pereților bazei felinarului și încă mai puteți găsi numeroase rămășițe ale fostului acoperiș, care erau expuse, atunci, deasupra liniilor de legătură.

Cu toate acestea, acoperișul articulat, care a conferit bisericii un aspect magnific, s-a dovedit a fi nefavorabil în climatul aspru al Moldovei și al Bucovinei, iar aceasta, precum și lipsa resurselor și lipsa de forță tehnică și artistică, la rândul său. În secolul trecut și în prima jumătate a secolului nostru, unde numeroase biserici, dintre care multe erau nefolosite și adesea fără acoperiș, au fost redată abia recent în folosință, motivul a fost că acoperișul a fost realizat cât mai simplu și mai ieftin, deși stângaci. Ar fi de dorit ca, dacă vor fi necesare restaurări,

toate bisericile să fie treptat restaurate la forma lor originală, pitorească a acoperișului. Cu ajutorul mijloacelor tehnice moderne, nu ar trebui să întâmpinați dificultăți în producția adecvată și nici nu ar trebui să aibă ca rezultat costuri semnificativ mai mari. De altfel, forma inițială a acoperișului este planificată pentru reconstrucția în curs a bisericii Mirăuți din Suceava și a bisericilor din Solca, Bădeuți și Pătrăuți.

Este în caracterul stilului bizantin să se facă toate construcțiile să apară, în exterior, în cel mai bun mod posibil și, de aceea, găsim, printre altele, și cupola, precum pe biserica Sf. Maria din Constantinopol, planșa nr. 1, fig. 10 și 11, acoperite de obicei într-o cochilie sferică sau semisferică. Din acest motiv, în țările sudice și chiar în Țara Românească, acoperișul în formă de cupolă apare mai mult sau mai puțin sferoidal (comparați Târgoviște, Sf. Golia în Iași, Sf. Dimitrie în Craiova, Curtea de Argeș în planșa nr. 2, fig. 15, sau fig. 16, 18 și 19, de asemenea Sf. Athanasius, în București, cu alte biserici mici din Țara Românească, pe planșa nr. 3, fig. 21 sau 22); până nu demult, biserica Trei Ierarhi din Iași avea și acoperișuri sferice, planșa nr. 7, fig. 58, care însă nu par a fi originale. Un astfel de înveliș de cupolă nu era deloc compatibil cu acoperișul abrupt al țărilor din nord, pe care puteau fi depozitate și mase de zăpadă și, prin urmare, cupolei i s-a dat un simplu acoperiș (vezi planșa nr. 7, fig. 64). Asemenea acoperișuri au primit și cupolele bisericii Trei Ierarhi din Iași, planșa nr. 7, fig. 65, bisericile muntenești din munți, planșa nr. 7, fig. 65), sau biserica românească a Câmpulungului, planșa 7, fig. 66, ca să înțelegem că din combinația ambelor forme au dez-

voltat acoperișuri de tip ceapă, proiectate diferit (comparați exemple individuale de panouri, în special formele de acoperiș cu cupolă și turn, fig. 67 până la 71 de pe planșa nr. 7).

Acoperișul bisericii a fost și este acum împodobit cu un număr mare de cruci înalte, care arată destul de pitoresc, mai ales cu lanțurile care le asigură poziția. Crucile complet aurite ale bisericii din Solca au fost întotdeauna renumite pentru măiestria lor bogată.

Zidărie și contraforturi

În general, zidăria pare a fi făcută din moloz cu mortar de var excelent, iar în ea sunt introduse grinzi de lemn pentru a distribui presiunea. Numai colțurile de perete și stâlpii sunt întărite sau realizate cu blocuri, dar arcadele, așa cum am menționat deja, sunt formate în esență cu cărămizi, aproape toate de format mic, sau piatră de tuf. Pentru pereți, se folosesc doar pietrele de construcții, iar cărămizile pentru cornișe. Doar rar, de exemplu la biserica mănăstirii din Dragomirna și, mai ales, la biserica Trei Ierarhi din Iași, întâlnești zidul de granit într-o formă mai extinsă. În ultima biserică amintită, fiecare față cuboidă individuală poartă și o podoabă specială, în basorelief. Zidăria cu straturi de diferite cu-

lori, care era populară în arhitectura bizantină veche și, în general, în țările din sud (inclusiv pe biserica Sf. Dimitrie din Craiova), a dispărut aproape complet în Moldova. Singura reamintire aici este o reprezentare colorată a straturilor de zidărie de diferite lățimi, care era încă vizibilă pe partea de vest a bisericii Mirăuți din Suceava. În cazuri excepționale, cărămizile smălțuite colorate mai apar ca frize independente sau ca acompaniament pentru a adăposti frize de piatră, inclusiv pe abside și pe felinarul bisericii din Pătrăuți, planșa nr. 3, fig. 25, și pe clădirea veche a mănăstirii Zamca, din apropierea Sucevei. Cărămizile individuale vitrate vizibile în pereții bisericii Mirăuți din Suceava au venit, probabil, acolo doar întâmplător, de la construirea palatului voievodal din apropiere.

Zidurile bisericii sunt întotdeauna de o grosime considerabilă, pentru a rezista distrugerii de către asalturile inamicului și, în principal, pentru a putea absorbi presiunea arcurilor. În general, chiar și cu ziduri de zid, ca la Dragomirna, grosimea acestora este mai mare de o cincime din lățimea liberă a bisericii, ca și în biserica amintită, planșa nr. 6, fig. 53, $1,4: 6,8 = 1: 4,86$; în Pătrăuți, planșa nr. 3, fig. 26, $1,05:4,5 = 1: 4,3$; în Burdujeni, planșa nr. 3, fig. 29, $1,3: 5,5 = 1: 4,2$; în Reuseni și Părhăuți, planșa nr. 4, figurile 33 și 35, $1,45: 6,1 = 1: 4,2$; la Biserica Mirăuți din Suceava, planșa nr. 4, fig. 41, $1,6: 6,8 = 1: 4,25$; în Voroneț, planșa nr. 5, fig. 48, $1,2: 5,3 = 1: 4,4$; în Solca, planșa nr. 6, fig. 54, zidul este chiar mai mult de un sfert din lățimea liberă a bisericii, și anume $1,9: 6,2 = 1: 3,3$ în grosime.

În arta bizantină târzie, cupola monolitică a naosului a fost înlocuită, din ce în ce mai mult, cu o cupolă-lanternă, cea din urmă folosită exclusiv în bisericile moldo-bizantine, dacă aveau chiar și ferestre în naos. Cupola fiind relativ ridicată, în acest fel, înălțimea bisericii a trebuit, de asemenea, să fie aliniată, adică relativ mărită, și acest lucru a fost în special cazul clădirilor mai mici și lungi, deoarece aveau doar ghidajul ridicat corespunzător pentru exterior. Adeseori pereții cortină înălțați impresionează observatorii, producându-și efectul.

Bisericile pentru a căror construcție și decorare au fost disponibile resurse mai importante și, mai ales, cele din vremuri mai târzii, au așadar cele mai înalte ziduri periferice și, prin urmare, și cele mai mari înălțimi ale felinarului. Biserica din Voroneț, planșa nr. 5, figurile 45, până la 48, are o lățime exterioară de 7,7 m, o înălțime a zidului de aproximativ 8 m și o înălțime a felinarului de aproximativ 15 m, și o lungime totală de 25 m. La bisericile din Pătrăuți, planșa nr. 3, fig. 25, până la 27, Solca, planșa nr. 6, fig. 54 și 55, și Dragomirna, planșa nr. 6, fig. 51, până la 53, dimensiunile relevante la 6,6, 6,8, în jur de 14, 167 sau 10, 12, în jur de 24, 33,4 și 9,6, 18,2, în jur de 31 și 35,5 m. Motivul pentru altitudinea mare s-ar fi putut datora nevoii de a fi folosite acoperișuri abrupte, ceea ce a avut ca rezultat ridicarea felinarului cât mai mult posibil și, indirect, ridicarea pereților relativ sus.

Cu toate acestea, pe măsură ce înălțimea crește, stabilitatea pereților scade. Pentru a obține stabilitatea necesară, a fost așadar necesară lărgirea bazei peretelui cât mai mult posibil spre exterior, iar acest lucru s-a reali-

zat prin utilizarea unei baze larg proeminente, care putea servi și ca bancă și i s-a dat o bază corespunzătoare, cu o formă plăcută. La multe dintre bisericile cu pricina găsim bănci aranjate, de jur, împrejur, care își datorează existența nu de dragul lor, ci din motive constructive. Bisericile de la Târgoviște și Curtea de Argeș, planșa nr. 2, fig. 15 și 19, prezintă, printre altele, baze deosebit de late. Baza cu bănci de piatră, pentru bisericile din Voroneț, planșa nr. 5, fig. 45, 46, și 48, detaliu pe planșa nr. 8, fig. 101, până la 103, Vatra Moldoviței, Humor etc.

Cu toate acestea, se poate observa, în cazuri individuale, că pereții nu au fost capabili să reziste suficient la sarcina bolților transferate acestora prin intermediul curelelor de susținere și că, drept urmare a deformării laterale a bonturilor, au fost, în primul rând, curelele de la vârfuri, care s-au crăpat, la fel și structura întregii arcade a părut în pericol. Cu toate acestea, astfel de defecte nu erau noi în arta bizantină: după cum se știe, experiențe similare se făcuseră, de multă vreme, la biserica Sf. Sofia din Constantinopol, caz în care s-au realizat ulterior contraforturi puternice. Bisericile moldo-bizantine mai vechi, relativ mai mici, mai ales cele mai puțin întinse, precum și cele care nu aveau cupolă de felinar (cf. Pătrăuți, planșa nr. 3, fig. 25 și 26, Ițcanii Vechi, planșa nr. 4, fig. 31, sau Reusenii și Părhăuți, planșa nr. 4, fig. 32, până la 35, nu au avut, de la început, contraforturi, totuși, multe dintre ele au trebuit să fie prevăzute cu contraforturi mai târziu, în vechea biserică din Bădeuși. Astăzi, după mai bine de patru secole de când a fost construită, suntem pe cale să amenajăm contraforturi, pentru a asigura existența în continuare a bisericii. În lăcașurile de cult de mai

târziu, în general mai înalte, probabil că de la început au fost incluse contraforturi. Au fost anulate o dată sau de două ori și au primit întotdeauna forme gotice, din motivele discutate mai jos. În principal, contraforturile din stânga și dreapta absidelor laterale s-au dovedit a fi necesare ca suporturi pentru curelele transversale și principale de susținere ale bolții naosului, mai ales acolo unde pereții laterali au fost slăbiți de camerele de tainiță și diaconicon, rămase în grosimea zidului. Ele au fost, de asemenea, așezate adesea la colțurile peretelui de vest, în poziție diagonală, și, în cele din urmă, a fost plasat un contrafort jos și masiv în fața absidei principale, care ajungea doar până la pervazul ferestrei (comparați cu planșa Burdujeni nr. 3, fig. 28 și 29, unde există și un asemenea contrafort, din lateral, fig. 42, fie Galați, planșa nr. 5, fig. 43, planșa nr. 5, fig. 45, 46 și 48, planșa nr. 5, fig. 49 și 50; placa nr. 7, fig. 58 și 59, planșa nr. 6, fig. 54 și 55). La Solka s-a îmbinat într-un tip de armătură de zid, dispusă în fața absidelor laterale, aranjament care, dezbrăcând pe cât posibil de ciudățenia stâlpilor gotici, apare în mod ciudat dezvoltat în continuare în Dragomirna, planșa nr. 6, fig. 51 la 53. Utilizarea contraforturilor la scară mică pe cupolele felinarelor a fost deja discutată mai sus.

Podeaua bisericii este întotdeauna cu doar unul sau câțiva trepte mai sus decât terenul exterior. Podeaua corului se ridică adesea cu o treaptă deasupra lui. Excepție, în acest sens, este, printre altele, biserica mănăstirii Dragomirna, planșa nr. 6, fig. 52, al cărei etaj se află deja la aproape 2 m deasupra solului, în vestibul, și se ridică apoi câteva trepte, spre cor, până ajunge în final la o

înălțime de 3,3 m deasupra terenului exterior. În mijlocul naosului, există întotdeauna Ambonul sau Piatra de Analogie, pe podea.

Forme de detalii arhitecturale

În general, bisericile moldovenești par a fi structurate. Cele mai vechi elemente decorative, în esență bizantine, care sunt, de asemenea, specifice artei romanice, sunt arcadele oarbe și nișa și frizele arcuite, care apar, nu de puține ori, ca singura structură prin care se împodobesc pereții exteriori ai bisericilor. De obicei semicirculare, acoperite probabil și cu un arc ascuțit curbat, îngust și înalt, arcadele oarbe împart de obicei absidele și, probabil, și felinarele, începând de la bază, după înălțimea lor, fie că au plan circular sau poligonal (cf. Pătrăuți și Burdujeni, fig. 25, până la 29, fig. 45, 46 și 48 din Suceava). Bisericile care au o cornișă de cordon la exterior fie au arcade oarbe chiar sub această cornișă, cum ar fi Biserica Mirăuți, planșa nr. 4, Fig. 40 și 41, sau dedesubt și deasupra acesteia, fiecare în mod independent, ca în bisericile din Putna, Ițcanii Vechi și la biserica Sf. Ioan din Siret, sau în așa fel, încât taie cornișa de cordon a arcadelor, ca la Sf. Ilie, în Iasi, planșa nr. 4, fig. 38, și la Curtea de Argeș, planșa nr. 19 și 20. În acest din urmă caz, se contopesc în nișa și friza în arcuită, cum se află și la biserica din Burdujeni, planșa nr. 3, fig. 28, la episcopia de la Roman, planșa nr. 5, fig. 49, și la biserica

mănăstirii de la Dragomirna, planșa nr. 6, fig. 51, ca să dăm niște exemple.

Arcadele oarbe, nișele arcuite și frizele arcuite par a fi dispuse doar moderat îngropate sub zid, cum este cazul, de exemplu, la Burdujeni, apoi la Episcopia din Roman și la biserica Sf. Sava din Iași, planșa nr. 8, fig. 87 sau 89, sau sunt accentuate în mod deosebit de tije rotunde sau alte elemente decorative (de exemplu, pe vechea Mitropolie din București, planșa nr. 7, fig. 80, la Curtea de Argeș, planșa nr 2, fig. 19 și 20, și planșa nr. 7, fig. 76 și 77), sau pur și simplu sunt formate prin tije rotunde (Sf. Ilie în Iasi, planșa nr. 8, fig. 92, Ițcanii Vechi etc.). Frizele arcuite de pe biserica Trei Ierarhi din Iasi apar deosebit de bogate, însoțite de coloane sau mastifi și console, planșa nr. 7, fig. 95 și 96. De regulă, în special baza, în formă de stea, este decorată cu nișe arcuiri în suprafețele sale laterale (ex. Burdujeni, planșa nr. 3, fig. 28, Episcopia din Roman, planșa nr. 5, fig. 49, Dragomirna, planșa nr. 6, fig. 51, Trei Ierarhi, planșa nr. 7, fig. 58 și 65, Biserica Golia în Iasi, planșa nr. 8, fig. 83). În ultimul exemplu amintit, par a fi folosite arcul ascuțit curbat (spate de măgar) și arcul de trifoi cu punct central, așa cum este și în Trei Ierarhi, planșa nr. 7, fig. 65 și planșa nr. 8, fig. 95, iar în episcopia Romanului, planșa nr. 8, fig. 87, este deosebit de populară în bisericile muntenești (comparați biserica Tâmplarilor, și Stavropoleos, planșa nr. 3, fig. 23, respectiv fig. 24).

În stilul moldo-bizantin întâlnim arcul rotund pe arcade oarbe, precum și un arc de centură peste deschiderile ferestrelor și ușilor, pe absidele laterale din interior,

și altele asemenea, marcate în mod deosebit într-un mod caracteristic de o teșitură ușor îngroșată, de exemplu pe arcadele Sf. Gheorghe din Iași, planșa nr. 7, fig. 81, pe arcadele, ușile și ferestrele din exteriorul bisericii Mirăuți, planșa nr. 4, fig. 40, și arcade laterale ale aceleiași biserici, planșa nr. 5, fig. 42.

Dintre cornișele, care sunt în general rare în bisericile moldo-bizantine, majoritatea au un caracter bizantin, inclusiv cornișele de cărămidă, zimțate, folosite frecvent, care sunt și ele tipice artei romanice, într-o formă similară. În mod ciudat, tocurile ușilor și ferestrelor, precum și profilele de pe contraforturi, sunt probabil exclusiv după goticul târziu. Faptul că soclul are, de obicei, o proiecție largă și este adesea însoțit de o bancă de piatră, care se întinde în jurul bisericii, a fost deja notat mai sus, precizând motivul pentru aceasta. Profilul de bază, care este aproape întotdeauna înalt înăuntru, formează uneori o pantă lină, dar este adesea bogat structurat, de exemplu în Solca, planșa nr. 8, fig. 101, până la 103, asemănătoare cu biserica Sf. Gheorghe din Suceava; pe ușa de intrare principală, profilul este de obicei coborât, planșa nr. 8, fig. 104. Soclul propriu-zis poartă, ici și colo, de exemplu la biserica Sf. Ioan din Siret și la biserica din Ițcanii Vechi, o cornișă zimțată simplă, pe toată înălțimea ei, deși, probabil, există o cornișă zimțată dispusă direct deasupra structurii de bază, ca la Sf. Nicolae, printre altele la biserica Sf. Nicolae din Suceava.

Cornișa principală lipsește adesea în bisericile simple; altfel, are doar dimensiuni mici (comparați Dragomirna, planșa nr. 6, fig. 51 și 52, Trei Ierarhi, planșa nr.

7, fig. 58 și planșa nr. 8, fig. 95; ea nu este, uneori, însoțită de console (de exemplu, la Putna, planșa nr. 8, fig. 116) și constă probabil doar dintr-o placă susținută de console, ca la Solca, planșa nr. 6, fig. 55, și placa nr. 8, fig. 117 și 118. Cornișele de coroană sau de capăt ale felinarului și bazele felinarului sunt proiectate într-un mod similar cu cornișele principale ale caselor de cult, dar de obicei mai simple și fără console, așa cum se poate observa din exemplele date mai sus. Bogată, cu stalactite de motive, este cornișa principală, însoțită de un șir încoronat de frunze, sau cornișa de pe felinarul Curții de Argeș valahe, placa nr. 2, fig. 19 și placa nr. 7, fig. 73, până la 76.

Cornișa zimțată, care este de obicei așezată cu cărămizi dispuse în diagonală sau în poziție verticală, vine, în afară, așa cum am menționat, la bază, în formă pură, sub formă de cornișă de cordon, la exterior, de exemplu pe biserica Sf. Nicolae din Suceava, probabil de două ori, însoțită de o umflătură, situată între cele două cornișe, ca pe biserica Sf. Ioan din Siret, biserica Mirăuți din Suceava, planșa nr. 5, fig. 42 și altele, mai departe, cum ar fi, de exemplu, la Putna, planșa nr. 8, fig. 116, pe arcurile arcadelor oarbe, iar în final, sub diferite forme, pe bolțile târzii și bolțile din interiorul bisericilor (vezi biserica Mirăuți, planșa nr. 5, fig. 42, Biserica din Solca, planșa nr. 6, fig. 55).

Forma tipică a cornișei de cordon este umflătura puternică, adesea din cornișe zimțate, probabil și din straturi smălțuite de cărămidă (de exemplu, în Zamca, lângă Suceava) sau chiar din frize de marmură gravate, ca pe biserica Trei Ierarhi (planșa nr. 7, fig 58, și planșa nr.

8, fig. 95. Sculptată de obicei din piatră, umflătura capătă o formă de frânghie, ca la Curtea de Argeș (planșa nr. 2, fig. 19, și planșa nr. 7, fig. 77), și o formă asemănătoare, foarte specială, pe multe din bisericile moldovenești și bucovinene, de exemplu în Dragomirna (planșa nr. 6, fig. 51 și 52), la biserica Trei Ierarhi din Iași (planșa nr. 7, fig. 58, și planșa nr. 8, fig. 95 și 96). Marginea, care apare ca o frânghie sau un odgon, este situată exact în punctul cornișei cordonului, care este cel mai solicitat de arcade și, astfel, asigură că pereții exteriori sunt ținuti în siguranță împreună, precum și exprimarea indirectă a jocului de forțe care apar în clădire, într-o manieră clară și artistică. În stilul moldo-bizantin, forma specială a umflăturii poate fi gândită ca fiind alcătuită din trei tije, fiecare dintre ele mergând paralel între ele, pe o distanță scurtă, și apoi, de obicei alternativ, fac o simplă întoarcere la dreapta sau la stânga. Această formă, care a devenit extrem de populară și, din câte știm, nu este folosită în nici un alt stil arhitectural, pe care am dori să o numim „mărgea legată”, este indicată în miniaturi bizantine, precum și în Analogia din Muntele Athos, și, în cele din urmă, într-o inițială, în breviarul de călătorie al lui Ioan al V-lea, de la mijlocul secolului al XIV-lea. În stilul moldo-bizantin, folosirea umflăturii legate nu se limitează la cornișe (vezi și detaliul cornișei de cordon din vechea Mitropolie din București, planșa nr. 7, fig. 80, apoi detaliul cornișei principale a bisericii Sf. Sava din Iași, planșa nr. 8, fig. 89, precum și cornișa de încoronare a domului felinar al bisericii Trei Ierarhi, planșa nr. 7, fig. 65), dar este folosit și ca arc de centură (în Solca, planșa nr. 6, fig. 54 și 55; extensiv, în Dragomirna, planșa nr. 6, fig. 52 și 53; la nișa mormântului din Vatra Moldoviței, planșa nr. 8, fig. 115); ca piesă

de coloană, în formă de consolă, sau ca perete sau coloană completă (Solca sau Dragomirna; Biserica Albă în Roman, planșa nr. 8, fig. 90; tot la Trei Ierarhi, planșa nr. 8, fig. 99; nișa mormântului în Vatra Moldoviței); ca cornișă de încadrare (pe soclul în stea și pe laturile felinarului bisericii Trei Ierarhi, planșa nr. 7, fig. 65), chiar și drept capitel de stâlp (sala turnului de intrare din Vatra Moldoviței, planșa nr. 8, fig. 121; folosit în mod asemănător la Burdujeni, Dragomirna și în alte biserici). Nu mai puțin regăsim „mărgeaua legată” folosită anume sculptată în lemn și la coloane și pupitre (Burdujeni etc.); ca bară de suflare pe Triptic (Vatra Moldovița și altele); în relief argintiu, pe coperti pentru cărțile Evangheliei (în Dragomirna). Barele individuale ale umflăturii legate sunt uneori decorate cu frunziș sculptat (nișa mormântală în Vatra Moldoviței, planșa nr. 8, fig. 115; cornișă de cordon la biserica Trei Ierarhi din Iași, planșa nr. 8, fig. 95); nu este neobișnuit să fie adăugate etichete și altele asemenea (cf. Dragomirna, planșa nr. 6, fig. 52; Solca, planșa nr. 6, fig. 55; Trei Ierarhi, planșa nr. 8, fig. 99). Semnele sunt un motiv decorativ popular, de exemplu, aplicat ca o consolă (Episcopie din Roman, planșa nr. 8, fig. 88; Biserica Albă din Roman, planșa nr. 8, fig. 90); tot pe ferestre (Vatra Moldovița, planșa nr. 8, fig. 112); pe capete de grinzi de piatră (ibid., planșa nr. 8, fig. 122) etc. Ca un serviciu simplu, umflătura apare și pe felinar, care este în mare parte circular la interior, în scopul structurii sale verticale.

S-a subliniat deja mai sus că plăcile de acoperire a contrafortului prezintă, în cea mai mare parte, profiluri gotice și că formele ușilor și ferestrelor sunt aproape

exclusiv de caracter gotic târziu. Sunt prezentate cornișe de contrafort, și anume la Solca, pe placa nr. 8, fig. 119 și 120; o formă diferită poate fi găsită pe biserica Trei Ierarhi din Iași (planșa nr. 8, fig. 96).

Ușile, care sunt întotdeauna cu un singur canat, sunt foarte mici și au abia un metru lățime și doi metri înălțime. Ușa principală de intrare avea, de obicei, un buiandrug drept și un toc simplu, dar are și un al doilea cadru, ogival, asemănător unui portal, astfel încât deasupra ușii rămâne un timpan, destinat să găzduiască icoana hramului respectiv. Nu este neobișnuit ca un al treilea cadru dreptunghiular să fie aranjat, așa cum se arată de obicei pe ușa de la Vatra Moldovița (planșa nr. 8, figurile 104 și 105). În acest fel, suprafața pare a fi structurată de un cadru bogat, având o secțiune transversală rotundă sau în formă de pară și se sprijină pe socluri frumos decorate prin intermediul unor bare. Barele, separate între ele prin caneluri adânci, se încrucișează adesea, la colțuri, în unghi drept, ca în exemplul citat – uneori și pe arcade ascuțite (de exemplu, în Solca); Uneori (de exemplu, la Rădăuți) buiandrugul ușii principale are forma unui arc trifoid plat. Ultima formă menționată foarte des o au ușile intermediare, unde încrucișarea cadrului relativ mai plat și mai simplu are loc de obicei în mare măsură (comparați ușa dintre naos și pronaos de la Voroneț, planșa nr. 8, fig. 106 și 107) și câmpurile individuale formate de bare par adesea să fie completate cu rozete rotunde sau pătrate și altele asemenea, de exemplu în Solca. Ușile de verandă sunt relativ mai simple (Voroneț, planșa nr. 8, fig. 101, până la 103). De asemenea, trebuie remarcat faptul că orificiile de perete au fost adesea tăiate pe ambele părți

ale uşii interioare, întotdeauna netede, la intrarea principală şi la uşile intermediare, pentru a asigura uşile din interior împotriva deschiderii prin lovire cu grinzii.

Ferestrele bisericii, în special cele ale naosului, sunt comparativ foarte mici, adesea mai mici de 30 de cm lăţime şi 80 cm înălţime, şi sunt, de asemenea, ferm înfipite, uneori, în pereţii de piatră ai acestora, alteori sunt doar teşiţi spre exterior, dar în general au un cadru cu forme gotice târzii, în dispunerea buiandrugului ferestrei, care este drept (planşa nr. 8, fig. 109 şi 114) ogival (planşa nr. 8, fig. 112) şi curbat şi ogival (planşa nr. 8, fig. 100) poate fi în formă de trifoi (planşa nr. 8, fig. 108) şi altele asemenea. Există o libertate considerabilă în modul în care barele nr. 8 arată ferestrele de la Voroneţ (fig. 109, la 111), Bădeuţi (fig. 114), de la biserica Trei Ierarhi din Iasi (fig. 100) şi, mai ales, cea de la Rădăuţi (fig. 108) ca exemple că pietrarii au ştiut să realizeze un efect magnific, cu rame atractive, situate într-o suprafaţă netedă a peretelui. Ferestrele dintr-o perioadă ulterioară, în special cele ale vestibulelor, sunt mai mari şi, de obicei, împărţite în două sau trei părţi, deschideri decorate cu elemente gotice bogate, adesea în formă de bule de peşte, ca la Putna; la biserica Sf. Dimitrie şi Sf. Gheorghe din Suceava; în Vatra Moldoviţei sau în Voroneţ (planşa nr. 5, fig. 45 şi 46) etc.

Dintre celelalte detalii decorative ale clădirilor bisericesti moldo-bizantine, în afară de frizele din cărămizi smălţuite, care au fost deja menţionate ocazional în discuţia despre zidărie, şi tratamentul ornamental al capetelor cuboide de pe Biserica Trei Ierarhi, precum şi nume-

roasele scuturi, trebuie evidențiate și rozetele, care, într-o măsură extinsă în exteriorul felinarului din Dragomirna, planșa nr. 6, fig. 51, decorează apoi frizele arcuite și cupolele primei biserici menționate; rozetele, de obicei cioplite cu creștătură pe console de altfel netede și pietre de arcade (Golia în Iași, planșa nr. 8, fig. 84), Dragomirna etc., dar și pe pietre de pervaz (Rădăuți, planșa nr. 8, fig. 108); animale heraldice, realizate în același mod (de exemplu, pe pietrele arcadei din Vatra Moldoviței, planșa nr. 8, fig. 123 și 124). În sfârșit, panourile de inscripție, cu scriere slavonă bisericească, care sunt prezente în fiecare biserică, sunt adesea însoțite de semne cu stema moldovenească (Auerkopf), precum cea de la biserica Sf. Dimitrie din Suceava, din fig. 125, planșa nr. 8. Mănăstirile fortificate au adesea o stemă pe turnul de intrare.

În cele din urmă, pietrele funerare sunt de un interes deosebit pentru noi. De formă trapezoidală, așezate la nivelul podelei sau puțin deasupra acesteia, au, pe lângă o amplă inscripție în litere slavone bisericești sau armene, în câmpul mijlociu, însoțită de un ornament geometric continuu, o inscripție romanico-bizantină, în general foarte frumos stilizată, ornament pe o suprafață moderat adâncită.

În secolul al XVI-lea găsim deseori stilul gotic, folosit pentru pietre funerare (Putna); mai târziu, acesta aceasta cedează în fața altui stil de decorare, care este în principal bizantin.

Strugurii și frunzele de vie se folosesc la mormintele individuale, precum, printre altele cel al episcopului

Efrem, în Vatra Moldovița, din 1619 (planșa nr. 8, fig. 115), care a primit o boltă asemănătoare baldachinului. Probabil cel mai frumos exemplu de acest tip este nișa mormântului (kiwot) a boierului Luca Arbure din Arbore, care datează din 1503. Este alcătuit din doi pereți laterali, în formă de contraforturi gotice, sprijiniți pe suporturi rotunde cuplate, între care este așezată o piatră cioplită ca o boltă, a cărei față are forma unui arc de chilă, presat în elegantă arcuire gotică. Deasupra ei se află inscripția cu litere slavone bisericești, în timp ce colțurile sunt umplute cu două plăci frumos sculptate.

Sculptură și pictură decorativă

La fel ca la poporul israelit, și la creștinismul timpuriu, sculptura figurală, care a înflorit în antichitatea păgână, la un nivel care abia este atins astăzi, a fost, de asemenea, strict interzisă în Biserica Ortodoxă Greacă. Nici o singură statuie nu împodobește biserica bizantină, iar sculptura a trebuit să se limiteze la zona relativ modestă a sculpturii arhitecturale și decorative în piatră, despre care am relatat deja mai sus, precum și la micile ornamente. În aceasta din urmă, însă, ea a obținut succese semnificative, în special în lucrarea lemnului și a fildeşului, artă care a înflorit în Orient, adevărata patrie a acestei tehnici străvechi, și a servit ulterior drept model

pentru Occident. Mai presus de toate, sunt catapetesmele bogat pictate și aurite din bisericile moldo-bizantine, care sunt, fără excepție, din lemn și nu, așa cum se întâmplă ici și colo, de exemplu în Georgia și pe Muntele Athos, unde sunt realizate din piatră, dar întotdeauna într-o structură cu mai multe etaje, iar exemplele mai vechi arată adesea ornamentul semi-naturalist de struguri cu frunze de viță.

Sculptura în lemn se extinde și la așa-numitul scaun al tronului, situat de obicei lângă zidul dedicat, și la strane sau la jilțurile care stau, în semicerc, în absidele laterale și sunt, probabil, dispuse și de-a lungul altor pereți, dintre care unele sunt într-o manieră similară, dar mai ales cu lucrări originale crestate și, după model orientat, cu zăbrele răsucite și, ocazional, și cu tracerări gotice. Jilțurile cântăreților, tripticele și altele asemenea, precum și sculpturile micro-tehnice din lemn de santal, cimiș și fildeș, care reprezintă imagini, acțiuni sau scene din istoria biblică, sunt pur bizantine și mărturisesc o activitate artistică care se limitează la miraculos. Sculptura din metal este, de asemenea, bine reprezentată în vasele rituale. Ciborii, cădelnițe, cruci de mână, sfeșnice, capace etc. Am merge prea departe, să vorbim despre asta, precum și despre prețioasa și excelenta broderie de mătase de pe veșminte, pe așa-zisul mormânt, coperți etc., adesea împânzite cu nenumărate mărgelile și, în sfârșit, despre tablourile (icoanele) de pe masă și de pe pereți, temă despre care am tratat în detaliu, în capitolul „Sculptură și Pictură” din volumul dedicat Bucovinei al lucrării „Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild” (Monarhia Austro-Ungară, în cuvinte și imagini);

numai prin pictura murală, care este strâns legată de clădire, este permisă transmiterea celor mai importante lucruri.

După devastatoarele dispute pentru iconografie, sinodul din 842 a permis, din nou, pictura. Biserica orientală a apucat-o cu lăcomie, pentru ca, în lipsa sculpturii figurative, să poată măcar să înfățișeze cu pensula figurile divine. Aproape singurul conducător al tărâmului artelor decorative, pictura, s-a dezvoltat, în scurt timp, destul de mult și în stilul moldo-bizantin, deși fără a atinge un nivel înalt sau remarcabil de dezvoltare artistică. Scopul icoanelor a devenit, curând, pedagogic și, datorită dimensiunilor semnificative, în ciuda reprezentărilor figurative, parțial ornamentate sau ornamentale. Întrucât Biserica Ortodoxă a emis treptat reglementări privind conținutul și chiar distribuția imaginilor individuale, care sunt urmărite și astăzi, individualitatea artistului nu a putut fi exprimată decât într-o măsură modestă. În primul rând, ca slujitoare a culturii, ea trebuia să transmită conținutul Bibliei creștinilor analfabeți; a trebuit să arate credinciosului smerit faptele și suferințele evlavioase ale sfinților și martirilor, jertfele voluntare și grele ale penitenților și viciile, urâciunile și păcatele detestabile ale oamenilor răi și eretici. Trebuiau să descrie bucuriile raiului, precum și chinurile iadului, pentru ca omul bun să evite răul și să urmeze întotdeauna calea unei vieți plăcute lui Dumnezeu, în așteptarea răsplății raiului; iar credinciosul care a rătăcit deja ar trebui să se întoarcă înăuntru și să pornească din nou pe calea mântuirii, cu noi intenții.

Pentru a găzdui sutele și sutele de exemple din icoane, a fost nevoie să se folosească toate suprafețele de pereți și boltite, chiar și lamelele ușilor și ferestrelor. Deseori separate între ele doar printr-o bandă îngustă sau o linie, figurile sau scenele individuale sunt aliniat unele lângă celelalte și deasupra celeilalte. Până și pereții exteriori ai bisericii au fost folosiți pentru reprezentări, în special în bisericile mănăstirilor (comparați Voroneț, planșa nr. 5, fig. 45), iar în acest fel curtea mănăstirii și zona din jurul bisericii par a fi marcate și ele ca un loc sacru. Fresca acoperă suprafețele ca un covor, în nici un fel neaderând la liniile arhitecturale în împărțirea câmpurilor și aproape nepreocupată de deschiderile de ferestre și uși, contraforturi etc. Aspectul asemănător covorului este și mai vizibil, deoarece bazele au o vopsea asemănătoare draperiei.

Peretele de tablou și Proskynitarionul asociat, pe care se află respectiva imagine de sărbătoare (a zilei) conțin cele mai importante reprezentări legate de slujba bisericii. Picturile murale formează un plus de dorit la aceasta, astfel încât întregul decor pictural formează o întruchipare armonioasă a gândirii bisericesti. Sus, în spatele cupolei, stă Mântuitorul, Pantocratorul sau Atotputernicul, privind în jos cu blândețe asupra congregației evlavioase și înconjurat de corurile de îngeri, profeți și evangheliști, înfățișați în pandantive. În naos, primele două rânduri sunt de obicei pline cu reprezentări ale vieții și suferinței lui Iisus Hristos, precum și ale Maicii Domnului, în timp ce rândul de jos prezintă figuri de sfinți, precum și imaginea dedicată deja menționată (tabloul votiv) – predarea bisericii, de către ctitor către Hristos –

iar pe poarta în sanctuar întâlnim deseori Înălțarea Domnului, imagini din dumnezeiasca liturghie, Maica Domnului, toți Sfinții sau Panagia, sfinții episcopi etc. În pro-naos, printre alte reprezentări, în principal cele din viața sau suferințele patronului bisericii. Tabloul mare, al întoarcerii lui Hristos, care este judecata de apoi, lipsește rar și umple peretele de vest din vestibul sau din exterior al bisericii, iar deseori este preluat, mai mult sau mai puțin, din Vechiul Testament, prin reprezentări profane, precum asediul Constantinopolului de către turci, aducerea trupului Sfântului Ioan cel Nou în Castelul Suceava, portrete și altele asemenea.

În ceea ce privește tehnica picturilor murale, acestea se aplică pe un strat bine netezit de mortar gros, care urmărește în general denivelările peretelui de piatră brută, de carieră, și, pentru a asigura o aderență suficientă la perete și a preveni fisurarea, s-au adăugat ierburi dure, cu fibre lungi, sau păr de vițel. Culorile folosite acoperă bine și par puternice și bogate. Nu există nici o diferență notabilă între picturile bisericilor individuale, care provin din perioade diferite, nici în tehnica picturii, nici în stilul și tratarea detaliilor acestuia. Mai degrabă încă se pare că reprezentările aceluiași conținut, în biserici diferite, ar fi copii una ale alteia. Pe de altă parte, picturile de pe una și aceeași biserică nu sunt echivalente: capetele, adesea destul de expresive, sunt făcute, după cum se vede clar, precum și concepția principală, de un maestru, apoi moderată și lucrată de asistenți. Aceasta explică și faptul că, după cum s-a dovedit de mai multe ori, acestea au fost realizate în decurs de un an. În ciuda grosolanei și uneori a stingherei reprezentării, întregul apare destul de calm și

armonios, atât în semiîntunericul din interior, cât și în exteriorul bisericii, datorită distribuției destul de uniforme a tonurilor bogate.

Picturile murale în stil moldo-bizantin au fost folosite foarte devreme, deși nu ating vârsta picturilor pe obiecte bizantine din Grecia și Gruzia, unde unele picturi datează din secolul XI și chiar X. Se pot găsi resturi de picturi destul de bine conservate, de exemplu încă la ruinele mai vechii biserici a mănăstiri de la Vatra Moldovița, construită în anul 1401, care pictură datează poate din această vreme, dar cel mai târziu din 1531, an în care, ca urmare a distrugerii anterioare a vechii mănăstiri, presupus de un trăsnet, noua mănăstire fusese construită. Ruinele capelei de la castelul princiar din Suceava, a cărei dată de construcție nu a fost încă stabilită, prezintă și resturi de picturi, precum și biserica Mirăuți din Suceava, care, conform tradiției, a căzut parțial în paragină, în jurul anului 1513, și nu a mai fost folosită de atunci. Pe zidul de hramului bisericii din Rădăuți este arătată biserica fără vestibul, dovadă că pictura este mai veche decât vestibulul, care a fost construit în 1559. Pictura bisericii Voroneț provine, conform inscripției, din 1546, care este anul în care vestibulul a fost construit de mitropolitul Grigorie Roșca. Nu este complet exclusă o reînnoire a picturii, care să fi avut loc la acea vreme, întrucât pe cupola bisericii mănăstirii din Vatra Moldovița se găsesc și două straturi de picturi. Picturile murale individuale împărtășesc soarta celor din bisericile georgiene, unde au fost deteriorate în mod deliberat de tătari (Vatra Moldovița; capela de la palatul princiar din Suceava).

Artiștii și muncitorii

Am ajuns acum să cunoaștem stilul moldo-bizantin în dezvoltarea sa caracteristică, clară, inclusiv pictura, și cu toate particularitățile cu care s-a dezvoltat din secolul al XIV-lea, până în secolul al XVIII-lea, și se pune inevitabil întrebarea: Ce împrejurări au determinat în special amalgamarea recunoscută, aproape consistentă a elementelor formale gotice și bizantine și care au fost meșterii și muncitorii care au luat parte activ la construcția și amenajarea clădirilor individuale?

Deși în prezent avem doar foarte puține date directe disponibile pentru a răspunde la aceste întrebări, vom putea, totuși, să oferim informații satisfăcătoare. Am aflat, deja, mai sus că arhitectul magnificei biserici din Curtea de Argeș, pe nume Emanuel Gomez sau Manoli (legendă născocită de regina-poet Carmen Silva – n. n.), nu era originar din țară, ci, conform tradiției, un spaniol, care a stat multă vreme la Constantinopol și, apoi, a plecat la București. În ceea ce privește biserica Înălțarea Domnului din Iasi, un anume Petru sau Mircian Scopal este numit ca arhitect, în timp ce numele arhitectului Dima din Nicomedia poate fi extras din inscripția greacă din piatra din vestibulul bisericii mănăstirii din Dragomirna. Se relatează, în cele din urmă, că domnitorul Vasile I-a luat pe Isak, de pe Muntele Sfânt, pentru construirea (probabil în ceea ce privește construcția) mănăstirii. Nu cunoaștem încă date sigure despre pietrari, și doar o notă pe piatra funerară a voievodului Bogdan I,

aflată în biserica Rădăuți, pe care o făcuse Ștefan cel Mare, spune: „Această piatră de mormânt a fost făcută de maestrul Jan”. Pe de altă parte, știm că, ca și la Roma, unde, în principal, numai artiști greci au fost angajați, în special, de împăratul Iustinian, pentru execuția numeroaselor clădiri din Bizanț și de pe tot cuprinsul Imperiului Roman de Răsărit, „meșterii” și muncitorii au fost chemați din Grecia și din Asia Mică; că, în special constructorii Bisericii Sf. Sofia, au fost străini din Tralles și Milet; că, în plus, clădirile georgiene sunt adesea atribuite artiștilor greci, la fel cum zinzarii sau cuțo-vlahii, care au trăit împrăștiați în Grecia și în Peninsula Balcanică, au fost întotdeauna cunoscuți ca constructori capabili ai stilului bizantin, care au lucrat în străinătate și că Vladimir, înainte preot și, în curând, și constructor, a fost chemat în Rusia din Grecia. Chiar și în Moldova și Bucovina, unde, după cum s-a subliniat deja, comerțul era cu siguranță la un nivel foarte scăzut, la acea vreme, este probabil ca arhitecții care au construit casele de cult, cel puțin cele mai vechi, să nu fi fost localnici, ci să fi fost aduși din zonele sudice (teorie contrazisă de uricele de la Alexandru cel Bun – n. n.). Forma de bază a bisericii moldo-bizantine prezintă acum cea mai mare asemănare cu bisericile din Grecia, care au fost ocupate doar de mănăstiri și schituri. încă din secolul X. Peninsula Athos este cunoscută ca un centru de artă al stilului bizantin târziu. Această împrejurare, precum și faptul că mănăstirile greco-orientale din Moldova și Bucovina, în special Shitul Mare din Pocuția, erau în strânsă legătură cu călugării din „sfântul Munte Athos”, face să pară cert că, în ceea ce privește amenajarea bisericilor în cauză, doar bisericile Athos au servit drept modele; într-adevăr, este

foarte probabil ca monahii din Athos, pricepuți în construcții, să fie responsabili de construcția bisericilor, la fel cum au făcut-o și cu alte activități artistice și, în special, precum vom vedea mai jos, a fost cazul picturii. Desigur, arhitectul care a executat lucrarea a avut la dispoziție asistenți și ajutoare localnici și, în special, pietrari, aceștia din urmă fiind fie dintre cei deja stabiliți în Moldova, fie din Polonia și Germania și, mai ales, din Transilvania (cu care țară Moldova era în tranzit comercial). Faptul că pietrele de construcție folosite au fost lucrute de pietrari germani este dovedit direct de emblemele pietrarilor, găsite până acum pe fosta biserică mănăstire Humor, pe biserica Sf. Dimitrie și Sf. Gheorghe din Suceava, pe vechiul palat domnesc de acolo și pe clădirile mănăstirilor Dragomirna și Burdujeni, dintre care, cel puțin în ceea ce privește cele trei clădiri enumerate mai întâi, se dovedește că semnele relevante, datorită caracterului lor gratic, aparțin, fără îndoială, frăției de pietrari germani din perioada de construcție relevantă, și anume din prima jumătate a secolului al XVI-lea. Și acum, ciudatul fapt al folosirii aproape exclusiviste a formelor detaliate pur gotice, adică complet străine, pe tocurile ușilor și ferestrelor bisericilor moldo-bizantine – adică amalgamarea a două stiluri eterogene – își găsește explicația firească: cea germană. pietrarii le-au naturalizat pe cele gotice, au fost introduse în Moldova forme care le erau doar familiare, iar acestea au fost atât de bine primite, în comparație cu cornișele sobre de încadrare bizantine, încât au fost acceptate neschimbate. De altfel, această abordare nu este complet izolată în istoria artei. Ca exemplu, cităm doar capela Castelului stirian Murau, din prima jumătate a secolului al XVII-lea, care are o prelungire a altarului

semicircular cu ferestre gotice, în timp ce interiorul are decorațiuni din stuc din perioada renașterii târzii. În acest caz, pentru realizarea construcției a fost chemat pietrarul Hanns Tirolf din Bibart (între Nürnberg și Würzburg), dintr-o zonă în care se practica deseori folosirea simultană a formelor gotice și renașcentiste.

Afirmația conform căreia bisericile moldavo-bizantine își au originea pe Sfântul Munte Athos, în ceea ce privește implementarea lor, este, totuși, coroborată și mai mult de picturile murale, care, așa cum s-a evidențiat deja mai sus, pot fi urmărite, în multe cazuri, încă din vremea când au fost construite bisericile. Cu toate acestea, în ceea ce privește arhitecturii, nu ne-au ajuns date directe despre artiști, în afară de inscripții individuale pe frescele fostei mănăstiri grecești orientale Schitul Mare a Sfântului Munte Athos. Un tablou de la mănăstirea amintită mai devreme poartă numele preotului-călugăr Iov ca restaurator al tabloului (1698); mai mult, inscripțiile de pe o tăbliță din biserica Sfântul Ioan Botezătorul din Suceava par a fi făcute cu litere grecești, în loc de, așa cum este de obicei, cu slavona bisericească.

Doar câteva legende se ocupă de pictorii de frescă, precum una cu cea a bisericii mănăstirii Sucevița: numai după o lungă căutare, s-a putut găsi un artist iscusit; în mijlocul lucrării, se spune, și ocazional, la realizarea picturilor exterioare, pictorul a căzut de pe schelă și a murit pe loc. Aici se pare că se găsește explicația pentru

care pictura exterioară nu a fost finalizată acolo⁶⁵. Dacă luați în considerare acum pictura din bisericile moldo-bizantine, atât din punct de vedere al conținutului picturilor, cât și din punct de vedere al decorațiunii, tratarea detaliului și implementarea tehnică, dacă o comparați cu cea a bisericilor de pe Muntele Athos, veți găsi, aproape până la cel mai mic detaliu, o înțelegere reciprocă completă. Despre picturile bisericești din Athos suntem informați de bine-cunoscutul „Manual de pictură de la Muntele Athos”⁶⁶, care datează, probabil, din secolul al XVI-lea și este scris de pictorul și preotul-călugăr Dionisie. Maestrul din secolul al XII-lea, Manuel Panselinos, a servit drept model strălucitor și, după cum spune el modest, de neatins. Acum descrierile iconografice din manual se potrivesc complet și din toate punctele de vedere cu picturile bisericești moldo-bizantine, după cum se vede din compararea acestora cu reprezentările individuale pentru evidențiere. În acest sens, evidențiem doar scenariile și cifrele hotărârii definitive, scara lui Iacov, ospitalitatea lui Avraam și a înțelepților greci etc. În fine, implementarea tehnică corespunde în totalitate cu ceea ce este cuprins în detaliu în „Manual”. Pictorii trebuie, așadar, fie să-și fi primit pregătirea la școala de artă de pe Athos, fie, altfel, ceea ce poate fi considerat mai probabil, aceștia erau călugări instruiți în artă de la mănăstirile Athos care, cu ajutorul călugărilor și muncitorilor moldo-

⁶⁵ O a doua legendă relatează, cu privire la pictorul în frescă al bisericii din Vatra Moldoviței, că voievodul Petru Rareș l-a decapitat, pentru a nu putea realiza o pictură mai frumoasă în altă parte; trupul, păstrat într-un cufăr, a fost îngropat în vistierie.

⁶⁶ Tradus din manuscrisul original grecesc modern, cu note de Didron cel Bătrân, care mi-a fost oferit de Dr. Godeh. Schäfer, Trier, 1855.

veni, au realizat picturi murale, ocazie cu care poate călugări moldoveni individuali s-au antrenat în pictură într-o asemenea măsură încât au putut, mai târziu, să realizeze lucrări mici, independente, ici și colo.

Diferite forme mai tinere și biserici de lemn

După ce am cunoscut în detaliu stilul moldo-bizantin, din secolul al XIV-lea, până în secolul al XVIII-lea, în cele de mai sus, este necesar să ne referim doar la planșele noastre nr. 9 și 10, care cuprind exemple din diverse biserici, în mare parte mai tinere din România și din părțile învecinate, din sudul Rusiei. Ele arată că în România formele frumos și clar dezvoltate ale vechiului stil moldo-bizantin au dispărut, din păcate, aproape complet și, într-un mod nemotivat, a făcut loc unor forme predominant renașcentiste. Faptul că arhitectura rusă și-a urmat întotdeauna propriul drum a fost deja subliniat la începutul acestei lucrări. Uneori a venit cu soluții destul de atractive, așa cum a demonstrat-o, de exemplu, biserica Sretenskaja din Odesa (planșa nr. 10, fig. 147 și 148). De altfel, casele de cult rusești, chiar și în satele mai mici, sunt în general construite relativ solid și oferă o priveliște destul de pitorească, cu domul aproape niciodată lipsit, cupolele secundare sau turnurile, care pot fi încă prezente, și micul turn-clopotniță. Faptul că Renașterea a înlocuit adesea stilul autohton în Rusia este arătat de celelalte

biserici rusești prezentate ca exemple (planșa nr. 10, fig. 150, până la 156). Influența stilului rus s-a făcut simțită și în Moldova, dovadă fiind biserica greco-orientală din Horecea, de lângă Cernăuți (planșa nr. 10, fig. 146), care, cu cele trei naosuri, corul și cupolele felinarului curbat și alte turnurile, care acoperă capela de deasupra vestibulului, amintește, în exterior, în mod viu de biserica mănăstirii Sf. Teodosie din Kiev.

În fosta Moldovă, cel mai mare număr de biserici sătești, în special în zonele muntoase, accidentate, sunt construite din lemn, și anume din bârne de bușteni. De obicei, bisericuțele sunt foarte mici, adesea abia peste 10, până la 12 m lungime, forma lor de bază este în esență aceeași cu cea a bisericilor de piatră, doar extensiile au un design poligonal; uneori, absidele laterale au formă dreptunghiulară sau lipsesc complet. Trecerea este adesea acoperită cu o cupolă, care se îmbină într-un octogon și este, de asemenea, construită folosind o construcție monolitică, care, în multe cazuri, poartă un felinar delicat.

De regulă, bisericile, chiar și cele mai simple, dau dovadă de mare corectitudine în munca de tâmplărie, unele par de-a dreptul lipsite de valoare în acest sens. Huțulii, un popor slav de munte, sunt cunoscuți ca fiind excelenți meșteșugari în acest sens. Unele lăcașuri de cult au sculpturi mai bogate, mai ales decorațiuni cu creștături, și se caracterizează și prin folosirea culorilor puternice; unele au mai multe cupole de felinare.

Una dintre cele mai vechi clădiri în acest sens este biserica, care se presupune că a fost construită de princi-

pele Dragoș, în Volovăț, în 1346, transferată la Putna de Ștefan cel Mare, în 1468, iar acum servește drept biserică parohială, al cărei naos este din stejar, cu excepția pro-naosul, care a fost construit și atașat mai recent, făcut din material moale. Bisericile de lemn rămase au abia peste 150 de ani.

Transferul bisericilor de lemn către o comunitate mai săracă, drept dar sau în schimbul unei mici compensații din partea unei parohii, ocazional pentru a construi o nouă biserică, are loc frecvent și sunt chiar cunoscute exemple de transferuri multiple de biserici de lemn.

Bisericile de lemn aduse ca exemplificare (planșa nr. 10, fig. 157 și 158) nu se mai află în locația inițială. O biserică mai bogată a fost construită la Zastavna, în 1774, de către presbiterul Nichifor Nichiforovicz, în timp ce o foarte simplă biserică de lemn greco-orientală – transferată în suburbia Clocucica, în 1874 – a fost construită, la Cernăuți, în 1774, de către episcopul de Rădăuți Dositei Herescul. În 1777, în această biserică, Bucovina a adus un omagiu guvernatorului imperial Gabriel Freih. von Spleny.

Planșele lui Romstorfer

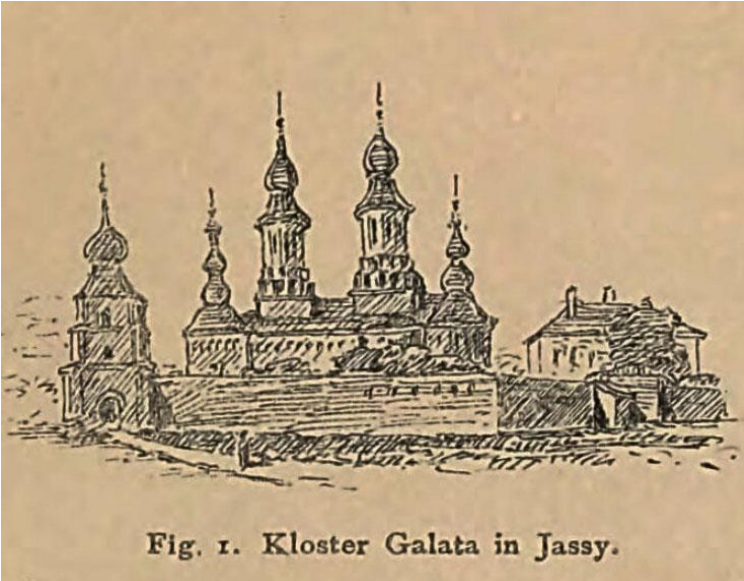

Fig. 1. Kloster Galata in Jassy.

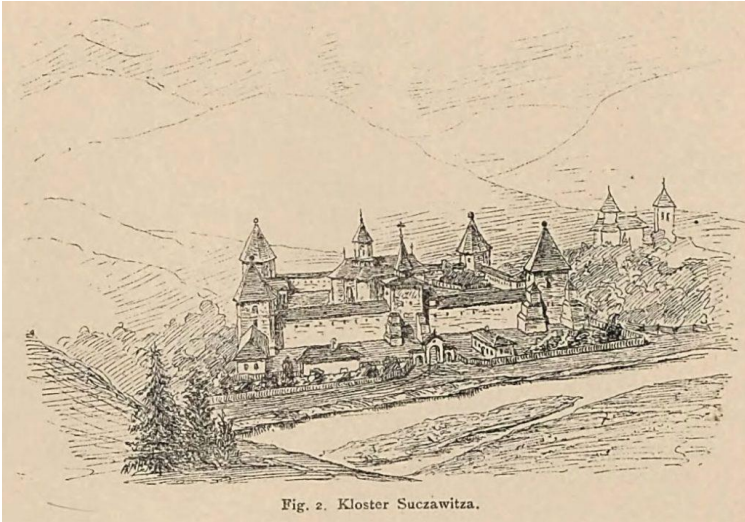

Fig. 2. Kloster Suczawitza.

Fig. 3. Ehemaliges Kloster Burduscheny (Teodorei).

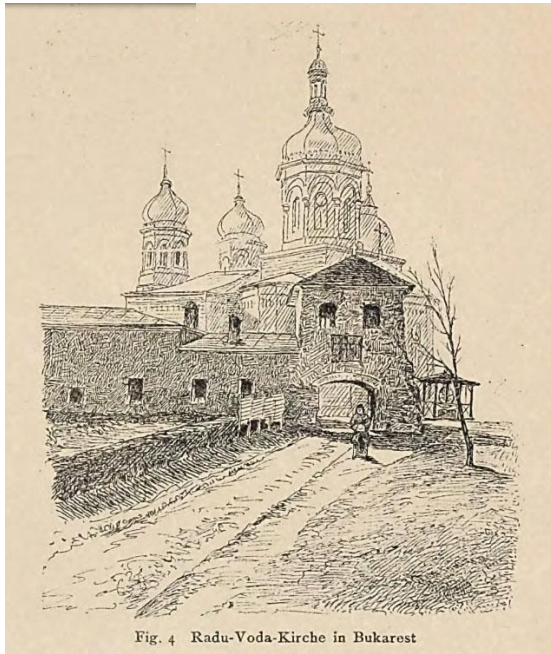

Fig. 4 Radu-Voda-Kirche in Bukarest

Fig. 5. Spitalskirche in Roman.

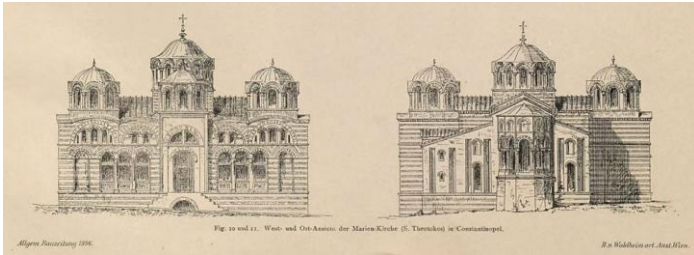
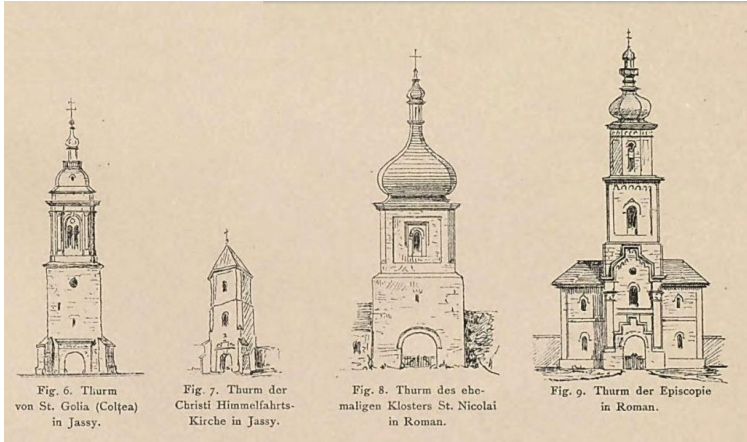

Fig. 13. Biserica St. Gheorghe vechiu din București fosta Mitropolie.

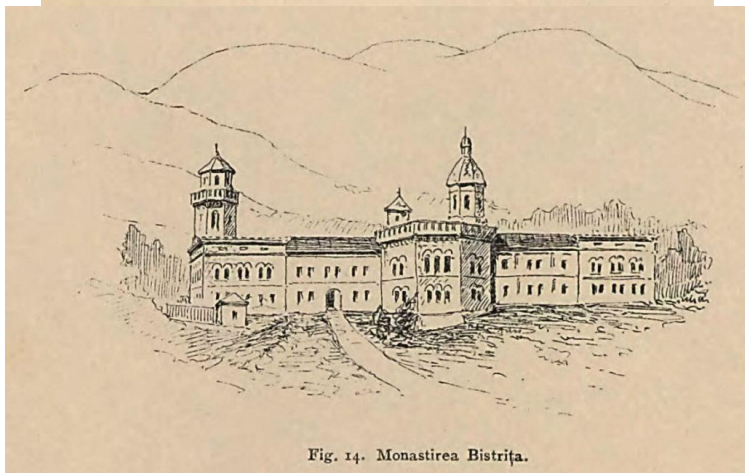

Fig. 14. Monastirea Bistrița.

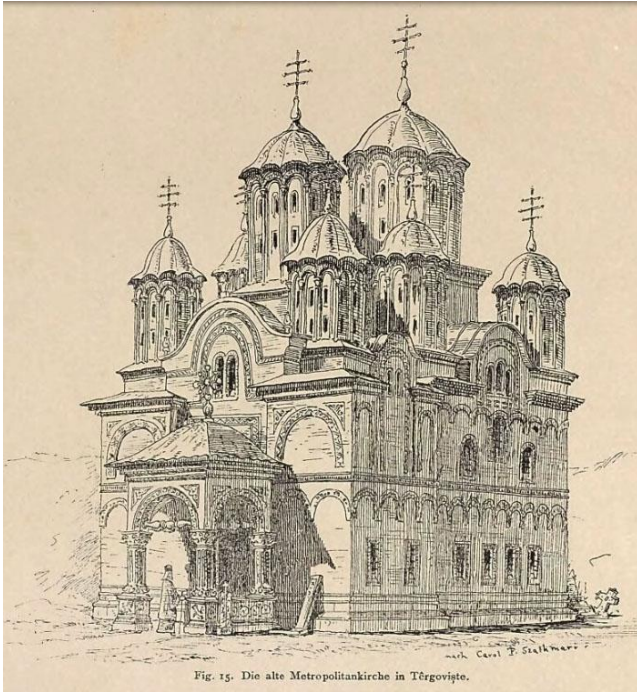

Fig. 15. Die alte Metropolitankirche in Tergoviste.

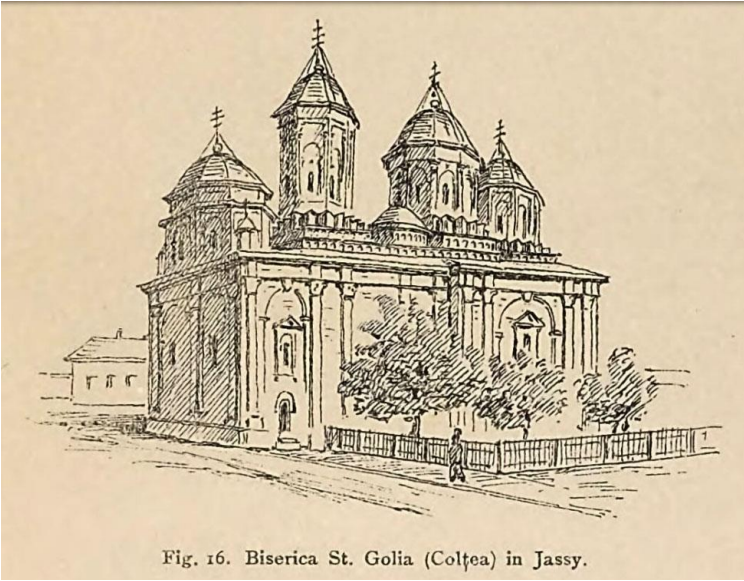

Fig. 16. Biserica St. Golia (Coltea) in Jassy.

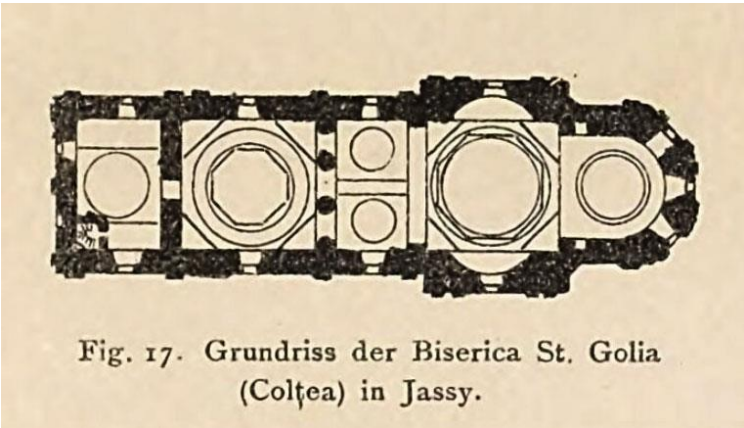

Fig. 17. Grundriss der Biserica St. Golia (Coltea) in Jassy.

Fig. 19. Biserica Curtea de Argeș.

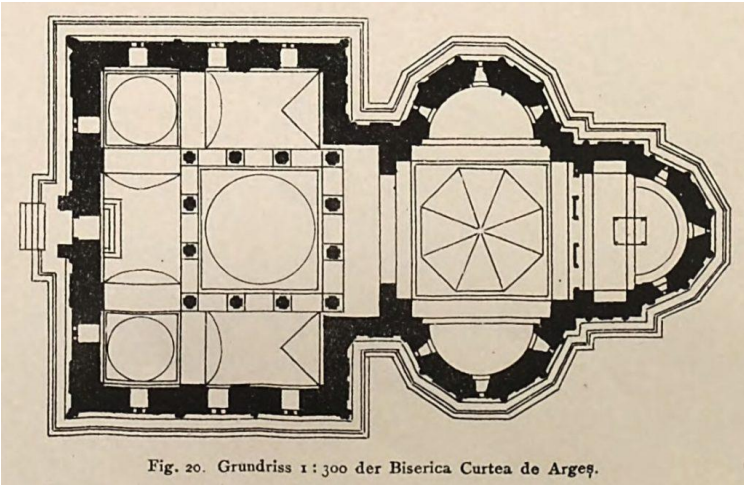

Fig. 20. Grundriss 1 : 300 der Biserica Curtea de Argeș.

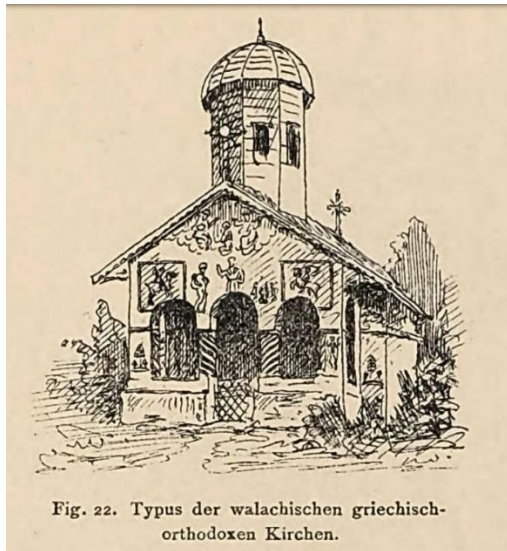
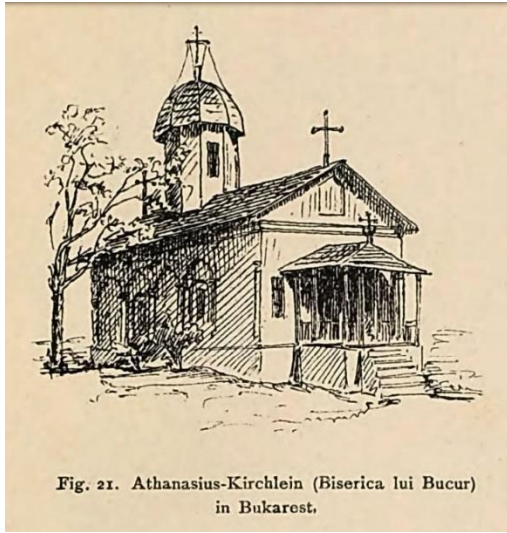

Fig. 23. Zimmermannskirche an der Chaussée Kiseleff
in Bukarest.

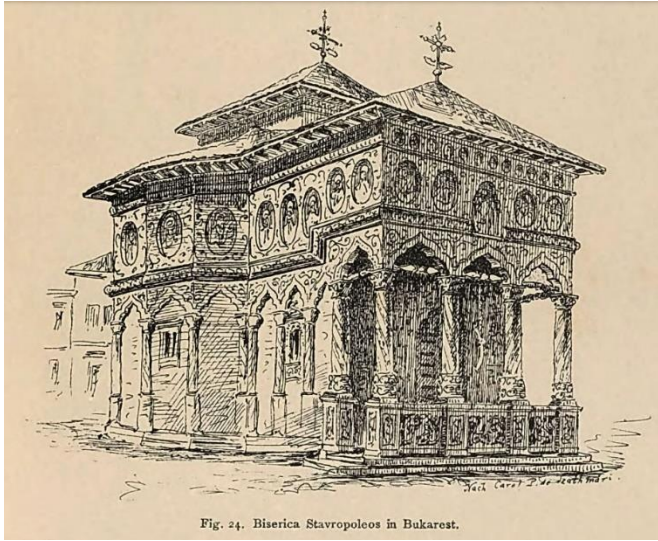

Fig. 24. Biserica Stavropoleos in Bukarest.

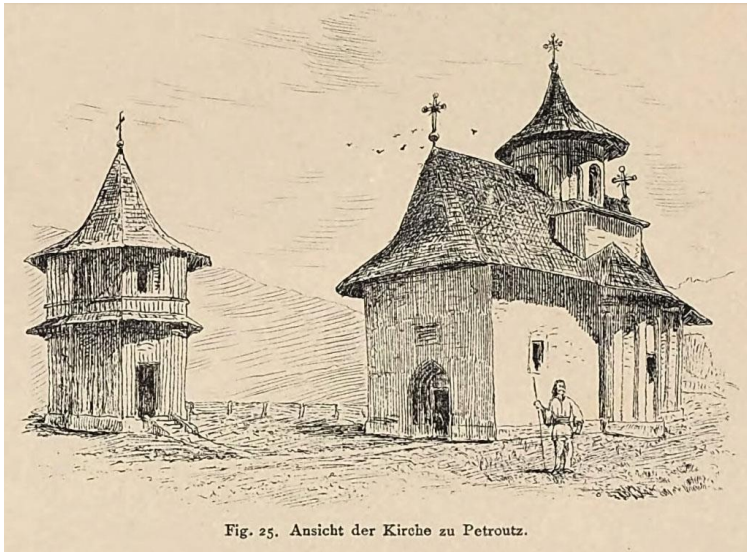

Fig. 25. Ansicht der Kirche zu Petroutz.

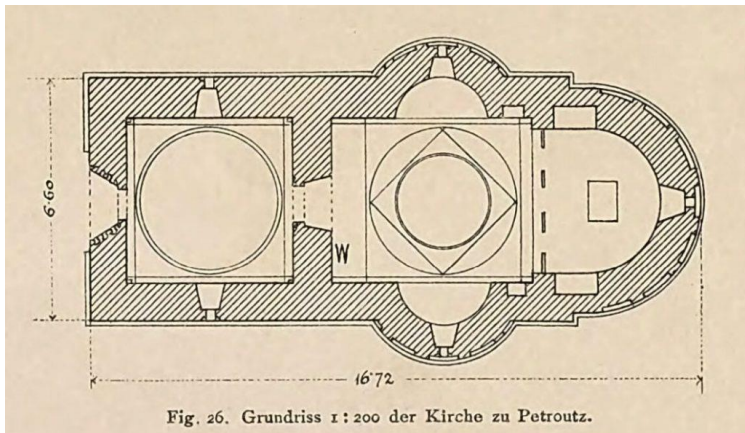

Fig. 26. Grundriss 1 : 200 der Kirche zu Petrouz.

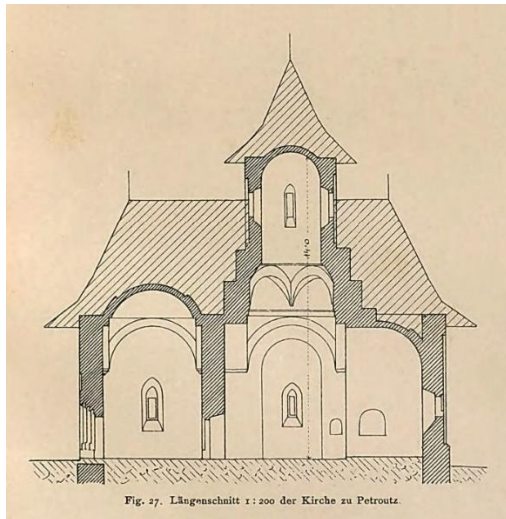

Fig. 27. Längenschnitt 1 : 200 der Kirche zu Petrouz.

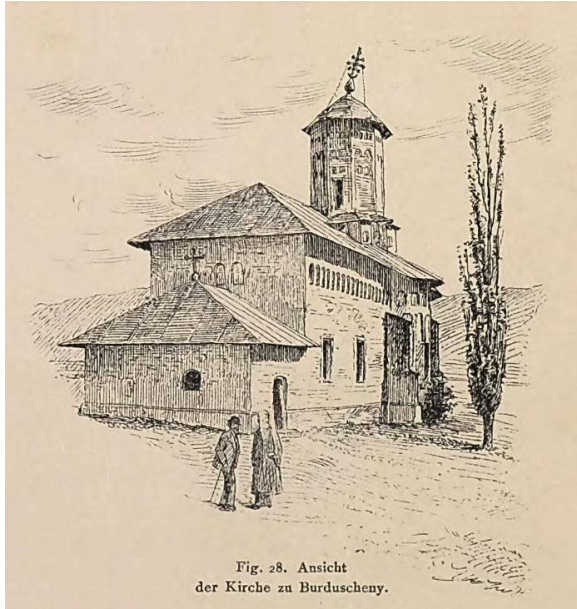

Fig. 28. Ansicht
der Kirche zu Burduscheny.

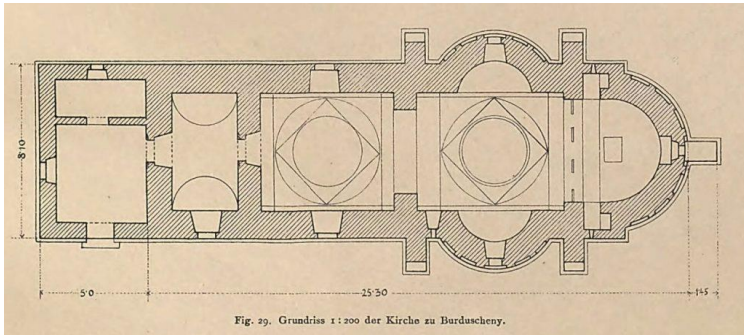

Fig. 29. Grundriss 1:200 der Kirche zu Burduscheny.

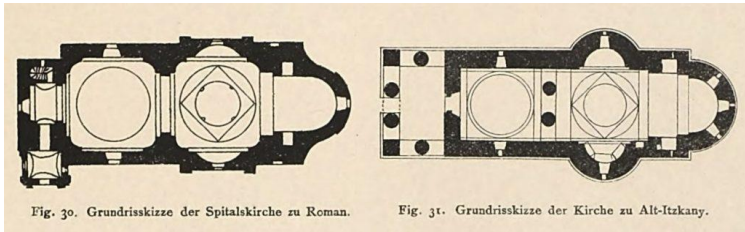

Fig. 30. Grundrisskizze der Spitalskirche zu Roman.

Fig. 31. Grundrisskizze der Kirche zu Alt-Itzkany.

Fig. 32. Ansicht der Kirche zu Reuseni.

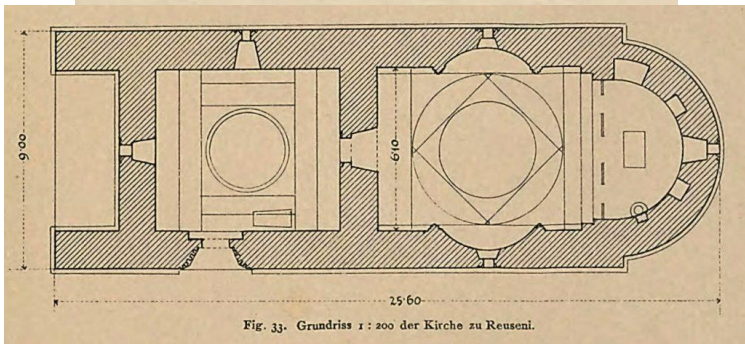
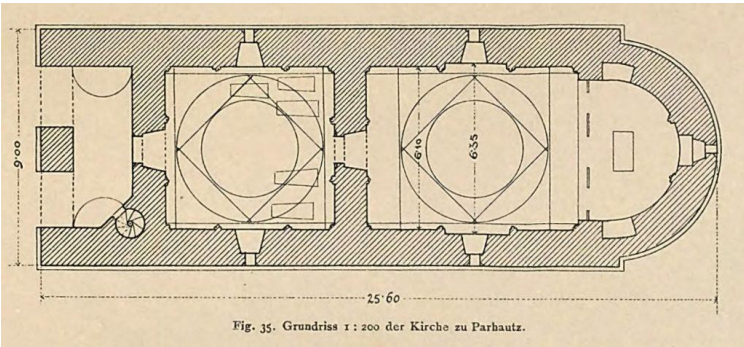
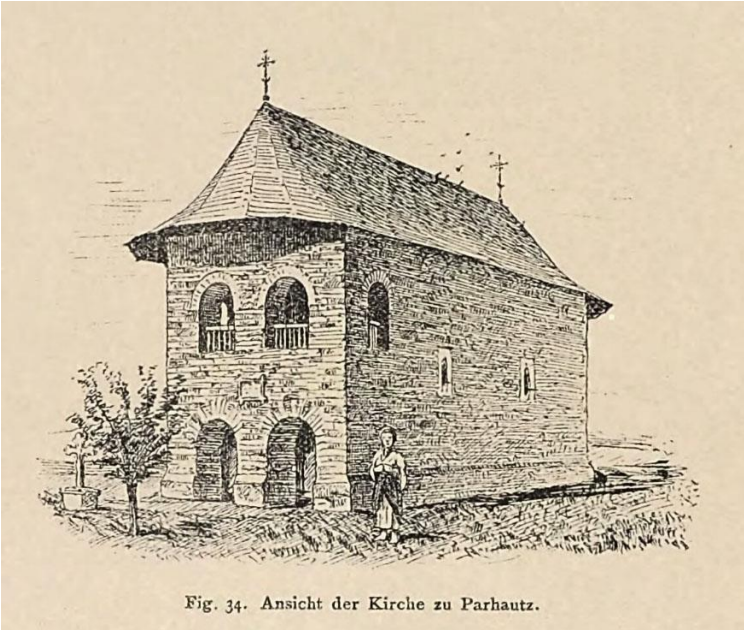

Fig. 33. Grundriss 1 : 200 der Kirche zu Reuseni.

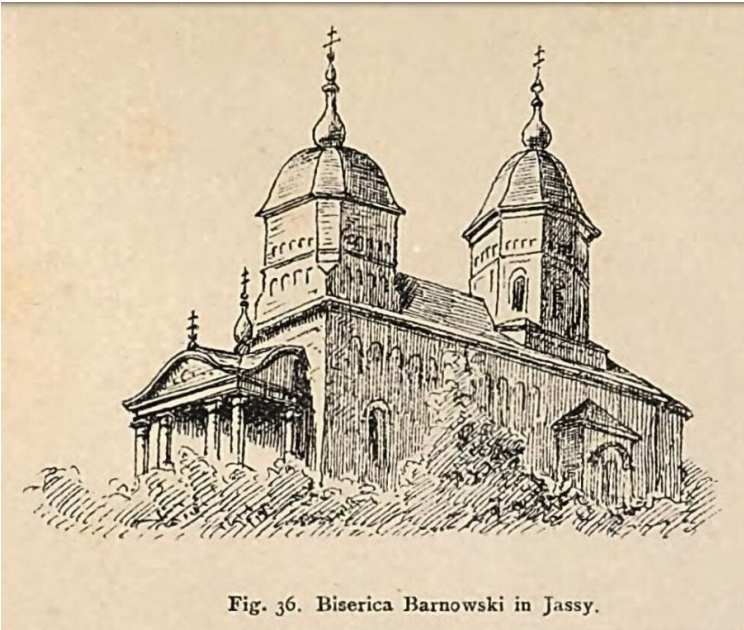

Fig. 36. Biserica Barnowski in Jassy.

Fig. 37. Ansicht der Kirche zu Hertzä.

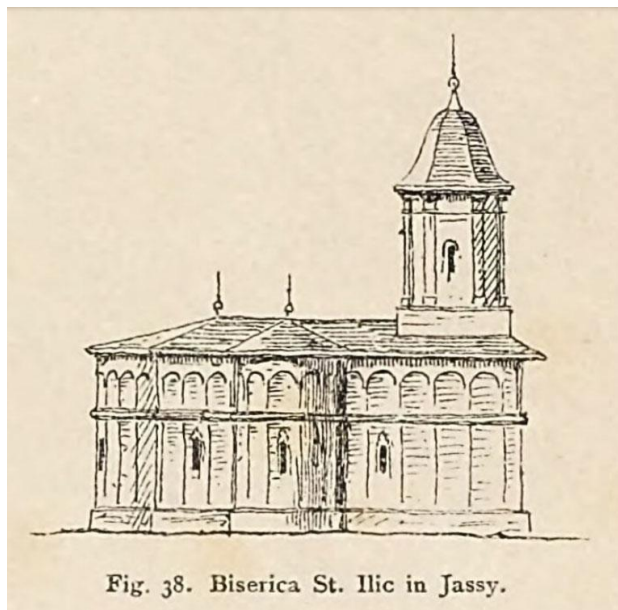
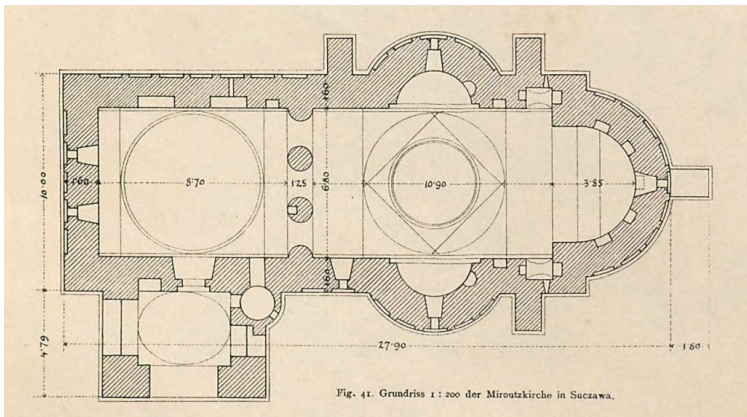
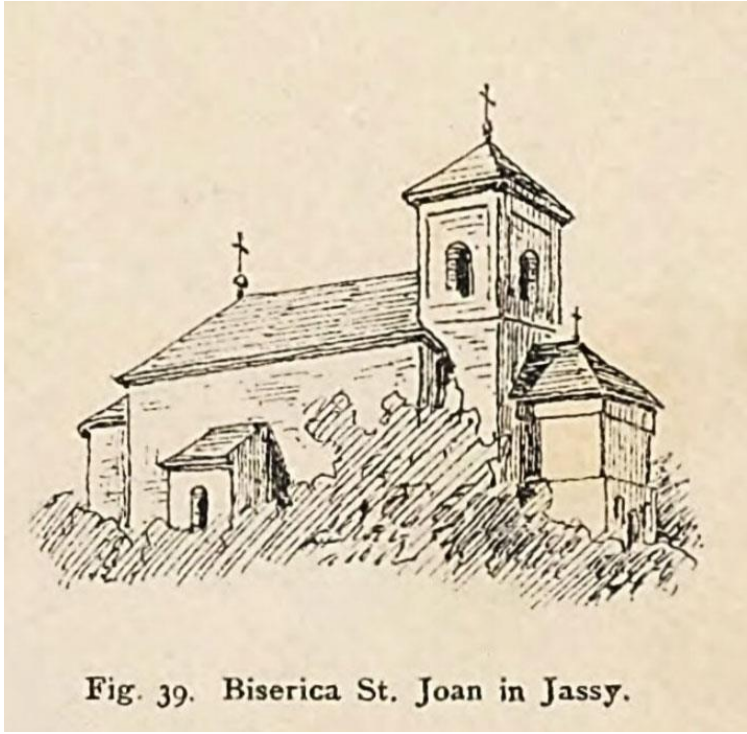

Fig. 38. Biserica St. Ilic in Jassy.

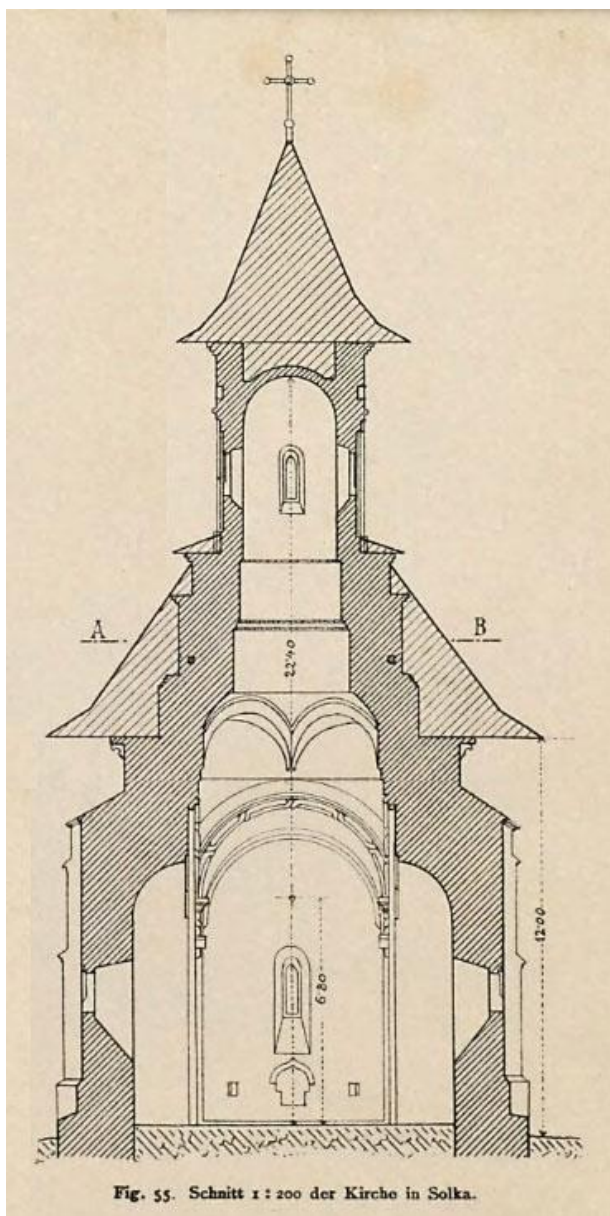

Fig. 55. Schnitt 1 : 200 der Kirche in Solka.

Fig. 58. Biserica Trei erarhi in Jassy.

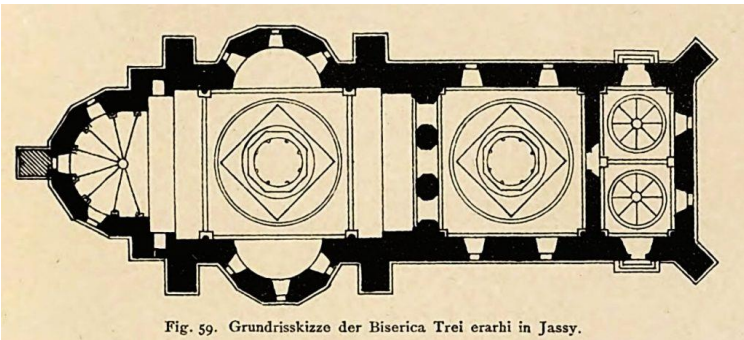

Fig. 59. Grundrisskizze der Biserica Trei erarhi in Jassy.

Fig. 64. Kirche zu Petroutz, nach dem Widmungsbilde.

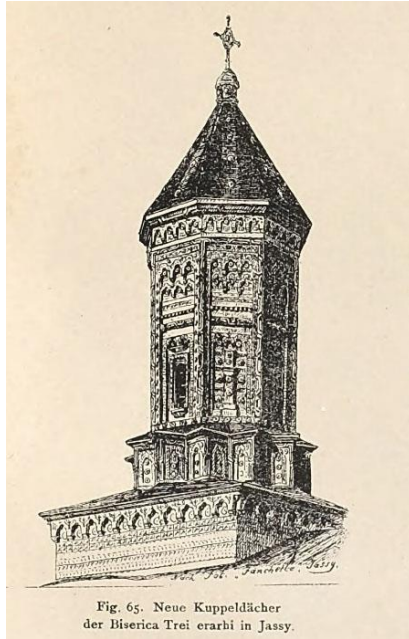

Fig. 65. Neue Kuppeldächer der Biserica Trei erarbi in Jassy.

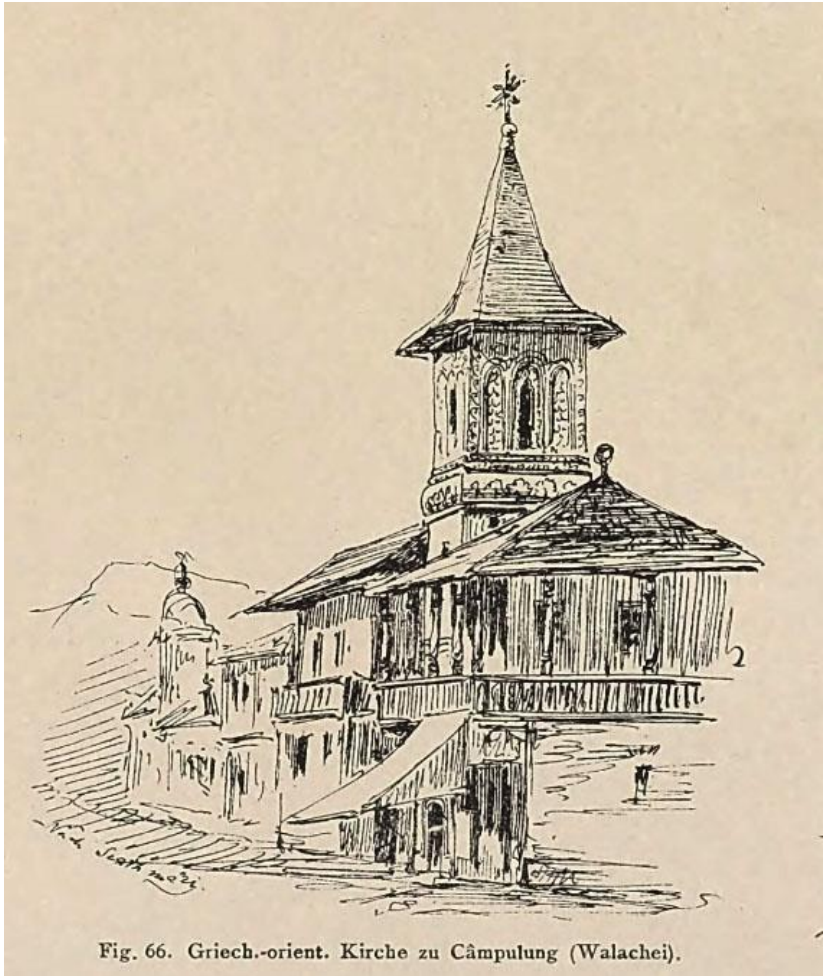

Fig. 66. Griech.-orient. Kirche zu Câmpulung (Walachei).

Fig. 67. Thurm und Laternenkuppel von St. Ilie in Galatz.

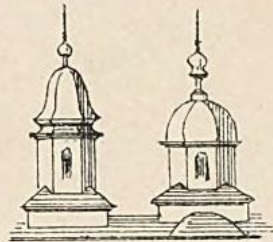

Fig. 68. Kuppeldächer der Nicolaus-Kirche in Galatz.

Fig. 70. Kuppeldach der Apostel-Biserica in Galatz.

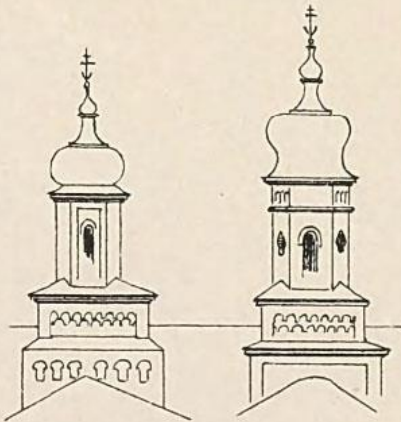

Fig. 69. Kuppeldächer der Kirche Maica precista in Galatz.

Fig. 71. Kuppeldach der Biserica Talpalari in Jassy.

Fig. 126. St. Spiridon in Braïla.

Fig. 127. Biserica Banu
in Jassy.

Fig. 128. Serindarkirche in Bukarest.

Fig. 129. Neue griech.-orient. Kirche zu Küstendsche.

Fig. 130. Kirche in Pomérla.

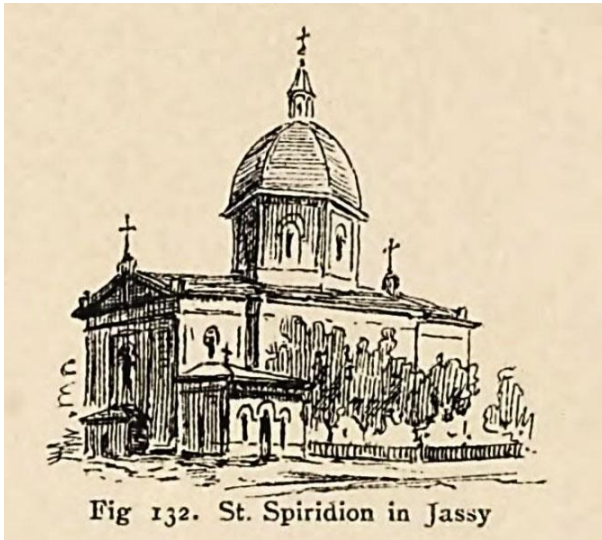

Fig 132. St. Spiridion in Jassy

Fig. 133. Griech.-orient. Kirche in Galatz.

Fig. 134. Griech.-orient. Kirche in Craiova.

Fig. 135. Biserica Sa. Maria in Galatz.

Fig. 137. Kirche in Tultscha.

Fig. 138. Armenische Kirche in Braila.

Fig. 139 u. 140. Grundriss und Ansicht der bulgarischen Kirche in Galatz.

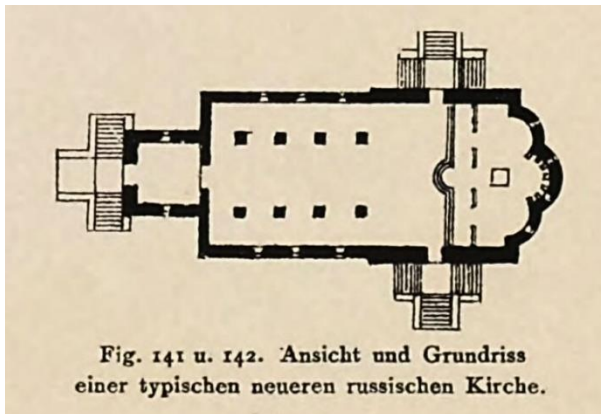
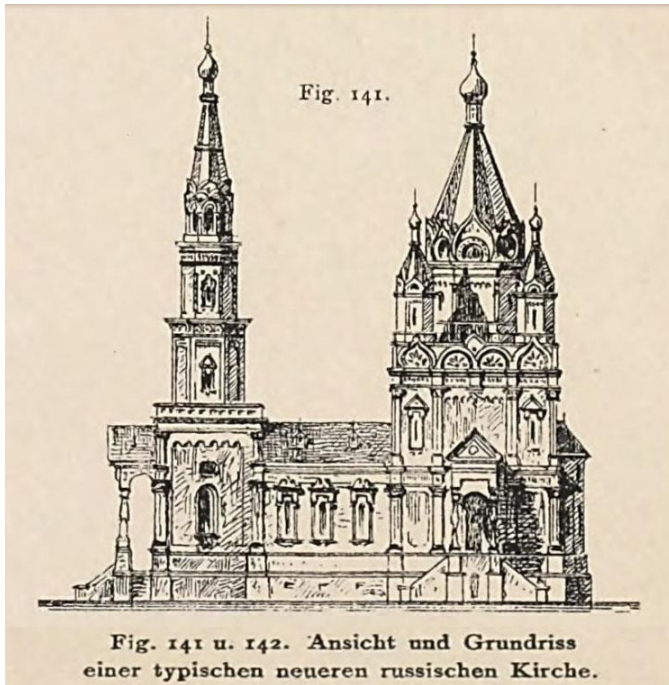

Fig. 143. Ansicht der Zuffiskaja-Kirche in Kischeneu.

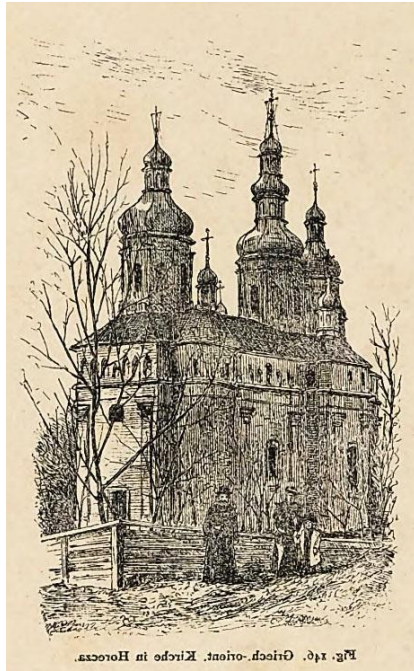

Fig. 146. Griech.-orient. Kirche in Horozan.

Fig. 144. Zuffiskaja-Kirche
in Kischenev.

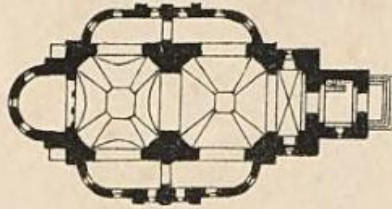

Fig. 145. Zuffiskaja-Kirche
in Kischenev.

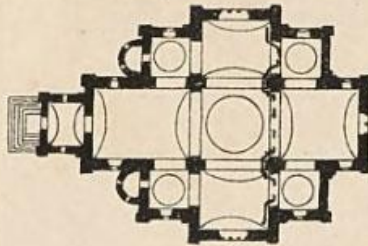

Fig. 148. Sretenskaja-Kirche
in Odessa.

Fig. 147. Ansicht der Sretenskaja-Kirche in Odessa.

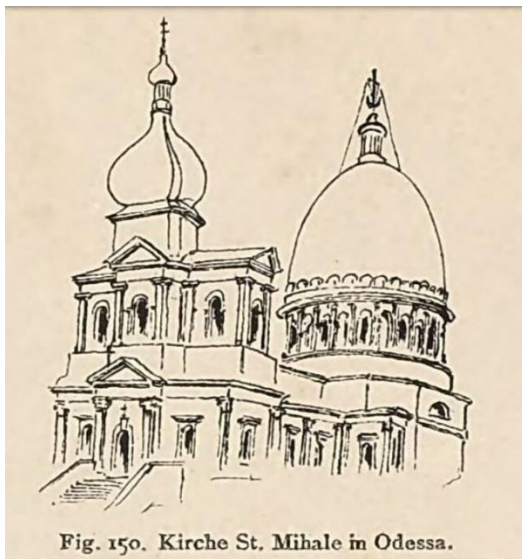

Fig. 150. Kirche St. Mihale in Odessa.

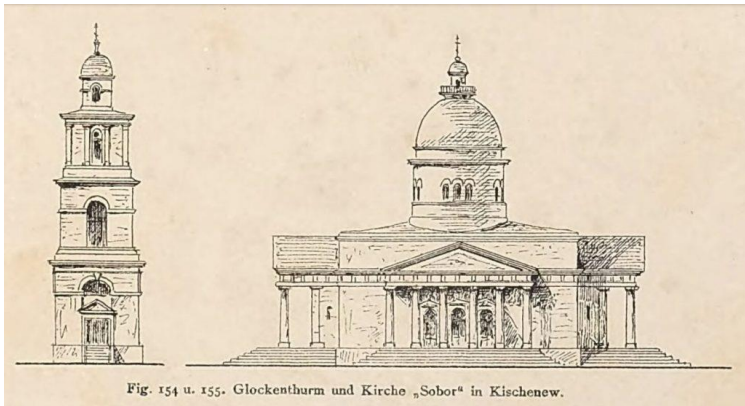
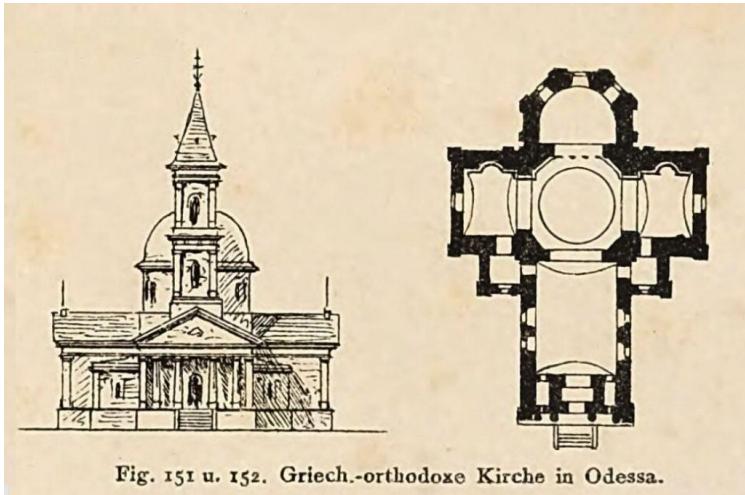

Fig. 156. Kathedralkirche in Odessa.

Fig. 157. Holzkirche, erbaut in Zastawna.

Fig. 158. Griech.-orient. Kirche in Klokuczka (Czernowitz).

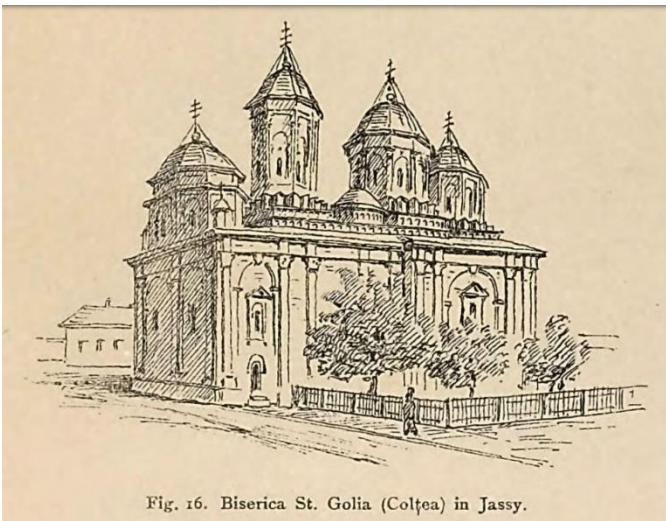

Fig. 16. Biserica St. Golia (Colțea) in Jassy.

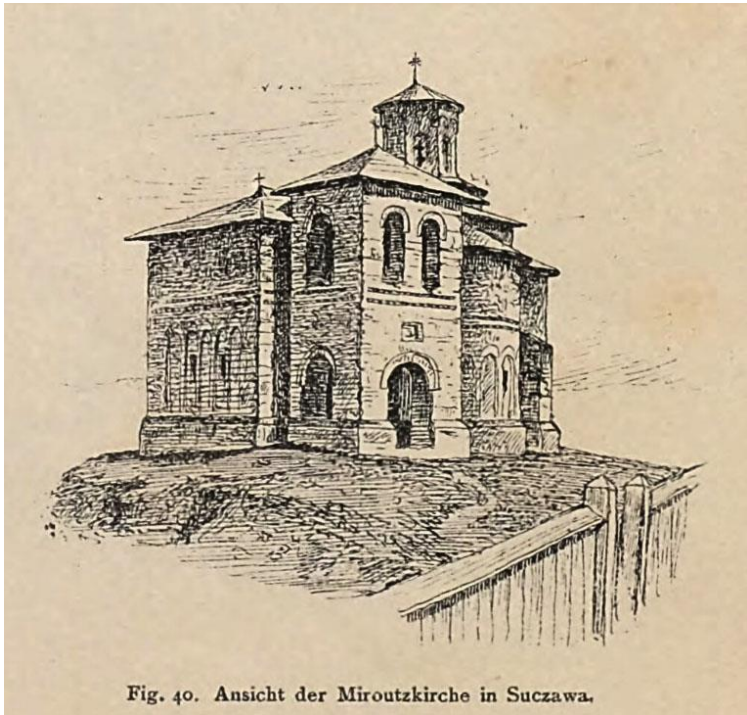

Fig. 40. Ansicht der Miroutzkirche in Suczawa.

Fig. 18. Südost-Ansicht der Demetrius-Kirche in Craiova.

Planşe

Povestea arheologiei bucovinene

Sf. Ioan cel Nou de la Suceava. — Cf. pag. 99 din text.

Fig. 1.

Fig. 2.

Vorder- und Rückseite.
Fig 3 Fig. 4

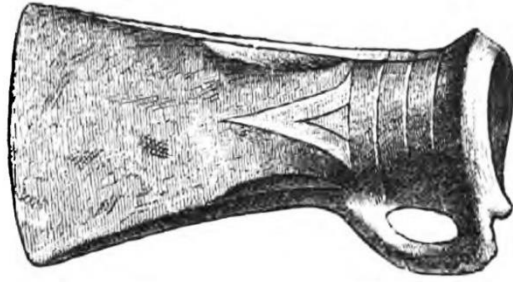

Fig. 5

Fig. 6.

Fig. 7.

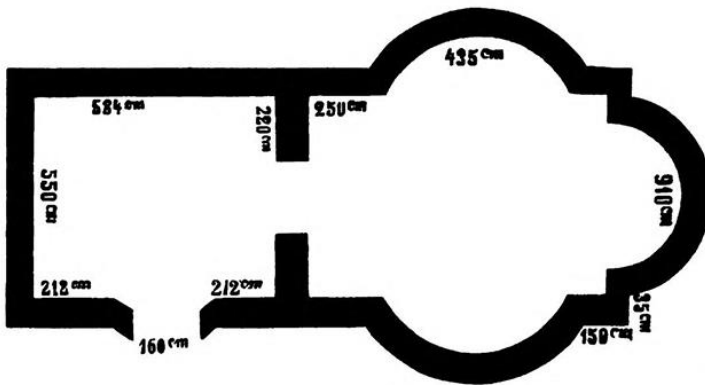

Fig. 8.

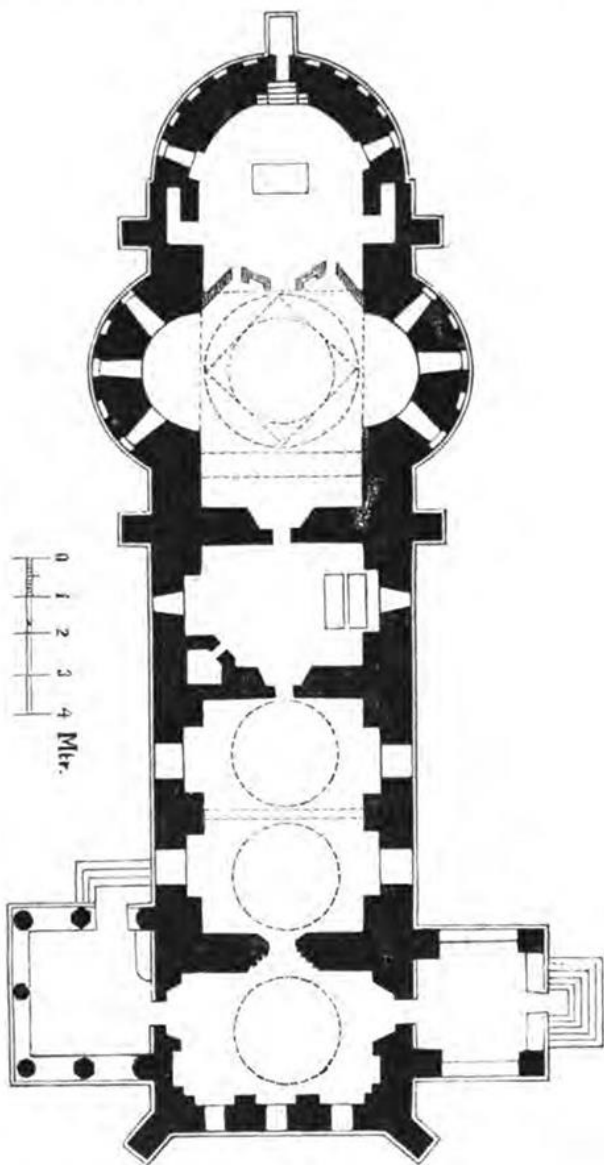

Fig. 9,

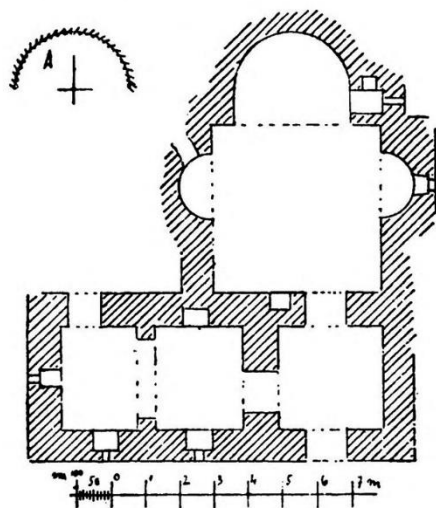

Fig. 10.

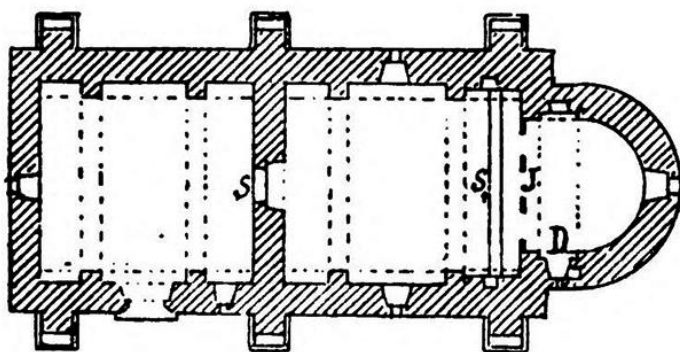

Fig. 11.

Fig. 12.

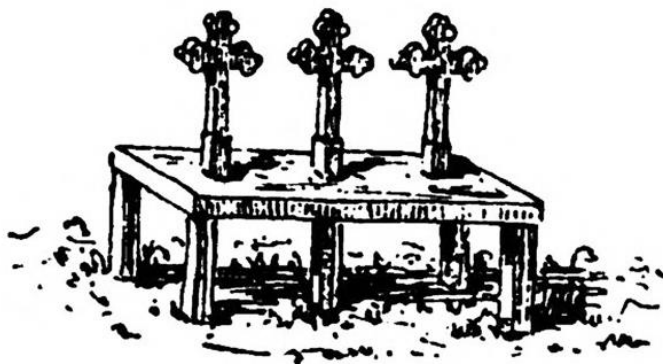

Fig. 13.

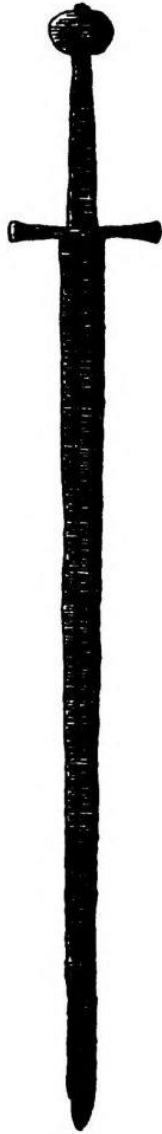

Fig. 14.

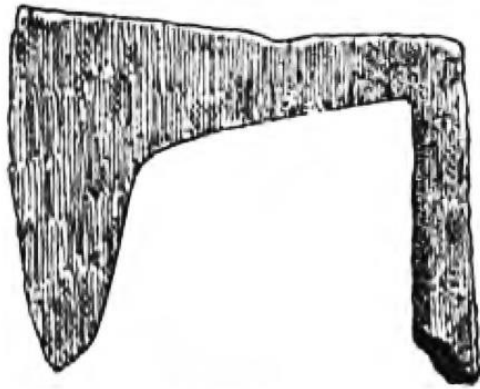

Fig. 15.

Fig. 16.

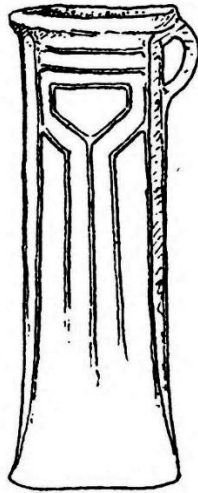

Fig. 17.

Fig. 18.

Fig. 19.

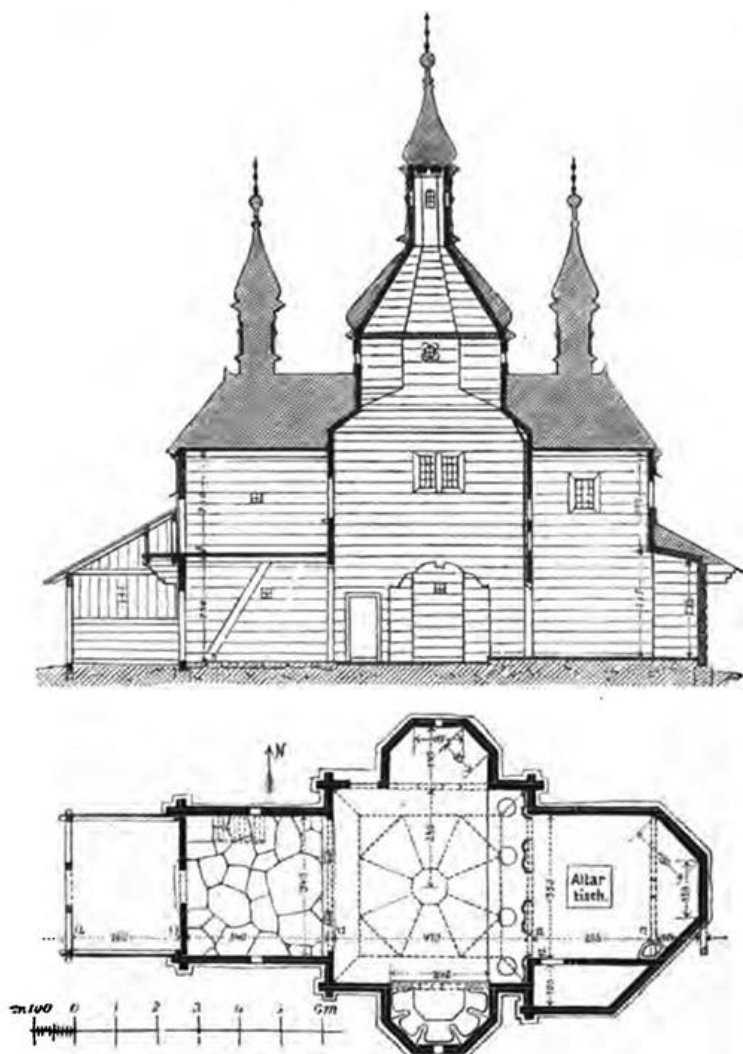

Fig. 20 und 21.

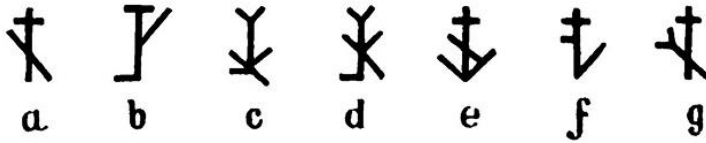

Fig. 22.

Cuprins

Romstorfer, cu „rezultate strălucite, definitive și depline”
 Povestea arheologiei bucovinene p. 27

Arhitectura moldo-bizantină p. 83

Introducere p. 85

Dezvoltarea istorică a principatelor dunărene p. 90

Religia greco-ortodoxă p. 99

Mănăstiri și fundații bisericesti p. 103

Biserica bizantină p. 117

Planul de bază al bisericilor moldo-bizantine p. 122

Sistemul de boltiri p. 131

Exteriorul cupolei naosului și forma acoperișului p. 139

Zidărie și contraforturi p. 145

Forme de detalii arhitecturale p. 149

Sculptură și pictură decorativă p. 159

Artiștii și muncitorii p. 164

Diferite forme mai tinere și biserici de lemn p. 169

Planșele lui Romstorfer p. 172

Planșe Povestea arheologiei bucovinene p. 212

„O curiozitate nobilă, un interes rar și cu atât mai vrednic de laudă pentru trecutul unui viteaz și vrednic popor, care-i era străin, o pasiune de arhitect care știa să treacă dincolo de realitatea și practicitatea meșteșugului său, făcură pe austriacul Romstorfer să înceapă, cu mijloace ridicol de puține, săpături pe dealul cetății. Duse cu o nespusă răbdare și o mare iubire, cu o cruțare cuminte a banilor și forțelor ce se aveau la îndemână, săpăturile dădură nu numai rezultate strălucite, dar, mai mult decât aceasta, rezultate definitive și depline.

Sf. Ioan cel Nou de la Suceava. — Cf. pag. 99 din text.

Cetatea lui Ștefan cel Mare și a voievozilor ce i-au urmat în acest dintâi scaun sucevean a scuturat de pe fruntea ei cenușa veacurilor și se înfățișează astăzi ca o ruină, desigur, dar ca o ruină perfect inteligibilă”.